

TRANSKAFKASYA JEOPOLİTİĞİ VE TÜRKİYE

Editörler

Doç. Dr. İsmail KÖSE

Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL

Doç. Dr. Volkan AKSOY

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

TRANSKAFKASYA JEOPOLİTİĞİ
ve
TÜRKiYE

Editörler

Doç. Dr. İsmail KÖSE

Doç. Dr. Ülku KÖKSAL

Doç. Dr. Volkan AKSOY

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

TRANSKAFKASYA JEOPOLİTİĞİ ve TÜRKİYE

Editörler

Doç. Dr. İsmail KÖSE
Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL
Doç. Dr. Volkan AKSOY
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ
Doç. Dr. Erol KALKAN
Doç. Dr. Vahit GÜNTAY

Kapak Tasarımı / Sayfa Düzeni

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

Baskı: KTÜ Matbaası, TRABZON
Tel: 0462 377 21 43

1. Baskı: Aralık 2022
Baskı Adedi: 50

ISBN: 978-605-2271-54-4

Adres: KTÜ Yayınları Satış Bürosu
Tlf: 0462 377 22 32

Üniversiteler Yayın yönetmeliğinin 6. maddesine göre bu eserin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir.

© Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayınlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yasasından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	IV
ÖN SÖZ	VI
STRICTLY STRATEGIC? QUESTIONING THE CHARACTERIZATION OF ISRAEL'S RELATIONS WITH AZERBAIJAN Tal BUENOS	1
13. YÜZYILDA MEMLÛK DEVLETİ'NİN GÜRCÜ KRALLIĞI İLE İLİŞKİLERİ Ayşe Beyza ERCAN	13
İLKÇAĞDAN 19. YÜZYILA KAFKASYA: BÖLGEYİ ZİYARET EDEN SEYYAHLAR VE YAPITLAR SEÇKİSİ Ayşegül KUŞ	35
TRANSKAFKASYA'NIN KARADENİZ'E ULAŞAN YENİ KAPISI: POTİ LİMANI (1829-1878) Özgür YILMAZ	65
AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNDEN WILLIAM NESBITT CHAMBERS'IN KAFKAS BÖLGESİNE YAPTIĞI İNCELEME GEZİLERİNİN <i>THE MISSIONARY HERALD</i> 'DA YAYIMLANAN NOTLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME Gülbadî ALAN Uğur İNAN	109
BAKÜ ŞEHBENDERİ ALİ KEMAL BEY'İN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARIFESİNDE KAFKASYA'DAKİ DURUMA DAİR GÖRÜŞ VE İZLENİMLERİ Ahmet KÖKSAL	131
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA AZERBAIJAN HEYETİNİN İSTANBUL VE PARİS'TEKİ DİPLOMATİK GÖRÜŞMELERİ VE BU SÜRECİN OSMANLI BASININA YANSIMASI Resul YAVUZ	169
AMERİKAN ARŞİV BELGELERİNE GÖRE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE KARADENİZ VE KAFKASYA'DAKİ GELİŞMELERİN ARKA PLANI Yüksel KÜÇÜKER	189
İKİNCİ DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI SONRASI HİNDİSTAN'IN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI Emre YÜRÜK	205
KÜRESEL VE BÖLGESEL POLİTİKALAR ÇERÇEVESİNDE GÜNEY KAFKASYA DEVLETLERİ VE RUSYA İLİŞKİLERİ (2000-2015) Burak KOLOT	223
İLHAM ALİYEV DÖNEMİNDE AZERBAIJAN-İSRAİL İLİŞKİLERİ (2003- 2020) Önder ÇOBAN	245

SUNUŞ

Kafkasya, Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olmasının yanı sıra, Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısının olması sebebiyle son derece önemli bir jeopolitik bölgedir. Bölgenin öne çıkan bir diğer özelliği ise dağlık olmasıdır. Büyük Kafkas Dağları silsilesi bölgeyi doğu-batı doğrultusunda ikiye bölen bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla bu zorlu coğrafi engel, bölgeyi Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya (Transkafkasya) olarak ikiye ayırmaktadır. Bölge bu özelliği ile tarih boyunca önemli ticaret ve göç yollarının geçiş noktası olmuştur. Bu nedenle büyük güçlerin ilgisini çekmiş, sağladığı stratejik avantajlar sebebiyle ele geçirilmek için uzun süreli ticarî ve siyasî hâkimiyet mücadelelerinin verildiği bir alan haline gelmiştir. Asya'ya açılan bir kapı olması, Karadeniz'e açılma imkânı sağlaması ve dolaylı olarak Basra Körfezi'ni etki sahasına alabilen jeopolitiği, küresel güçlerin veya küresel güç olmak isteyen devletlerin her zaman ilgisini çekmiştir.

Güney Kafkasya (Transkafkasya) coğrafi konumu dolayısıyla Türkiye ile tarihî, siyasî, demografik ve iktisadî olarak yakın bir bağa sahiptir. Hatta aynı coğrafyanın bir uzantısı sayılmalıdır. Adı geçen bölge sahip olduğu enerji kaynakları ve ayrıca Türkiye'nin millî menfaatleri ve güvenliği sebebiyle de göz ardı edilemeyecek bir değere sahiptir. Bu amaçla bölge ülkeleri (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) ile iyi ilişkilere sahip olmak, ya da geliştirmek her şeyden evvel ülkelerin tarihî, siyasî, ekonomik ve kültürel gelişmelerinin iyi bilinmesiyle mümkündür. Bütün bu gelişmeleri dikkate alan Üniversitemiz Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü bu seneki tematik kitap çalışmasını bölgeye ve ülkemize dair bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacak analizlere yöneltti.

Kafkasya'ya yönelik araştırmalar yapan ve alanında uzman akademisyenler tarafından hazırlanan bu çalışmada, bölgenin, özellikle Türkiye açısından ifade edilen değerinden hareketle Güney Kafkasya'nın, ilk çağlardan itibaren sahip olduğu önem, bölgeyi ziyaret eden seyyahların gözlemleri, büyük güçlerin bölgeye dair ilgileri, stratejileri, yakın dönemde Güney Kafkasya devletleri ile Rusya'nın ilişkileri, farklı bir bakış açısıyla gündemde daha az

yer bulup değerlendirilen İsrail'in başta Azerbaycan ve Ermenistan olmak üzere bölgeye dair politikaları gibi konular irdelenmektedir. Üniversitemiz bünyesinde faaliyet gösteren Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü öncülüğünde hazırlanan bu esere yazılarıyla katkı sağlayan bilim insanlarına, yayım aşamasında emeği geçen akademik ve idarî personelimize teşekkür eder, ilgili çalışmanın akademik dünyaya, bölge araştırmalarına ve kamuoyuna faydalı olmasını temenni ederim.

Prof. Dr. Hamdullah ÇUVALCI

Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörü

ÖN SÖZ

Kafkaslar tarih boyunca Türkistan, İran, Hazar bölgesinden Anadolu'ya ve Karadeniz Havzası'na girişin anahtarı olagelmıştır. Geniş Karadeniz Havzası'nın ana geçiş noktaları arasında yer alan Kafkaslar, bilinen tarihte sahip olduğu jeopolitik vazgeçilmezliğin de etkisiyle ana çatışma sahalarından birisidir. Karadeniz'in kuzeyine ve güneyine yönelik Türk batı yürüyüşününün Kırım, Anadolu ve Balkanlara geçişte kullandığı ana geçiş hatlarından birinin Kafkaslar olması tesadüf değildir. Bu kapsamda Kafkaslar Türk ulusunun doğu güvenlik derinliğini oluşturmuş, Osmanlı Devleti döneminde özellikle jeopolitik vazgeçilmezliği nedeniyle Transkafkasya bölgesinin güvenliğine azami özen gösterilmiştir.

Bolşevik rejimi döneminde bir bütün halinde Sovyet idaresi altına giren Transkafkasya Soğuk Savaş sonrasında yeniden uluslararası aktörlerin rekabet alanı haline gelmiştir. Kafkas jeopolitiğine Soğuk Savaş sonrasında enerji güvenliği ve enerji nakil hatlarının istikrarı gibi iki yaşamsal kavram eklenmiş, Kafkasların Türk Dış Politikası'nda temsil ettiği çarpan etki hızla yükselirken, İsrail dâhil uzak coğrafyalardaki aktörlerin bölge üzerindeki rekabeti yeni bir ivme kazanmıştır.

Transkafkasya Jeopolitiği ve Türkiye başlıklı bu çalışma geçmişten günümüze çeşitli devletlerin mücadele alanı içerisinde yer alan Transkafkasya'da ortaya çıkan gelişmeleri ve yoğunlukla da bu gelişmelerin Türk tarihi ve güncel politikalara etkisi açısından önemini ele almaktadır. Eser, bölge ile ilgili çalışmalar yapan akademisyenlerin emeği ile ortaya çıkarılmış olup yeni bilgiler sunan on bir bölümden oluşmaktadır.

Konu bütünlüğü dikkate alınarak hazırlanan bu çalışmanın ilk bölümünde Tal Buenos'un "*Strictly Strategic? Questioning The Characterization of Israel's Relations with Azerbaijan*" adlı çalışması yer almaktadır. Tal Buenos çalışmasında, son dönemde Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan ve savaşa kadar varan sorunlarda İsrail'in politikasını incelemekte ve özellikle İsrail'in Azerbaycan ile ilişkilerini anlamlandırmaya çalışmaktadır. Buenos,

İsrail'in Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki olaylara ilişkin yaklaşımının, tercihlerinin İsrail kamuoyunda ne gibi eleştirilere ve değerlendirmelere yol açtığını sorgulamaktadır.

Ayşe Beyza Büyükçınar “13. Yüzyılda Memlûk Devleti'nin Gürcü Krallığı İle İlişkileri” başlıklı bölümünde literatürde gerektiği kadar yer bulmamış bir meseleye eğilerek 1250 yılında kurulan Memlûk Devleti'nin Güney Kafkasya'da Moğol tahakkümü altında bulunan 13. yüzyıl Gürcü Krallığı ile askerî, siyasi ve kültürel münasebetlerini ele almaktadır. Bu bağlamda bahsedilen bölgedeki Ermeni milletinin tarihi seyrine de ışık tutulmaktadır.

Ayşegül Kuş, “İlkçağdan 19. Yüzyıla Kafkasya: Bölgeyi Ziyaret Eden Seyyahlar ve Yapıtlar Seçkisi” adlı çalışmasında özellikle Kafkasya'yı ziyaret eden kimi seyyah ve araştırmacılar ile kaleme aldıkları eserlerden hareketle Batılı devletlerin kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını takip etmek amacıyla bölgeye dair ilgilerini tarihsel bir perspektifte ortaya koymaktadır.

Özgür Yılmaz “Transkafkasya'nın Karadenize Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)” adlı bölümünde Kafkasların stratejik öneminde öne çıkan bir geçiş bölgesini, Poti Limanı'nı ele almakta, deniz ve kara ulaşımına yönelik çalışmaların en yoğun olduğu dönemde şehri gözlemleyen konsolosluk görevlilerinin raporları üzerinden bir dizi değerlendirme yapmaktadır.

Yukarıda da altı çizildiği üzere Kafkaslar sahip olduğu stratejik önem ile Büyük Devletlerin de dikkatini çeken bir coğrafya olmuştur. Bu bağlamda 1861-1865 iç savaşı sonrasında büyük bir ilerleme içerisine giren Amerika Birleşik Devletleri de bölge ile ilgilenmiştir. Gülbadi Alan ve Uğur İnan, “Amerikan Board Misyonerlerinden William Nesbitt Chambers'ın Kafkas Bölgesine Yaptığı İnceleme Gezilerinin The Missionary Herald'da Yayınlanan Notları Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı bölümde bu ilgiyi olayın bizzat içerisinde bulunmuş bir misyonerin notlarından yola çıkarak incelemektedir. Ayrıca bu bilgiler ışığında Amerikan Board misyonerlerinin Kafkasya bölgesine yönelik takip ettiği politikaların bir değerlendirmesi yapılmaktadır.

Ahmet Köksal tarafından hazırlanan “Bakü Şehbenderi Ali Kemal Bey'in Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Kafkasya'daki Duruma Dair Görüş ve İzlenimleri” adlı çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Bakü'de görev yapmış olan bir Osmanlı diplomatının gözüyle Rus egemenlik alanındaki bölgede ortaya çıkan siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel değişim üzerinde durulmaktadır.

Bolşeviklerin 1917 yılında Rusya’da Çarlık rejimine son vererek yönetimi ele geçirmeleri, Rusya’nın egemen olduğu topraklar başta olmak üzere Kafkasya, Baltık ve Avrupa gibi bölgelerde de derin tesirler bırakmıştır. Bu anlamda Azerbaycan da gelişmelerden etkilenmiş ve Rus boyunduruğundan kurtulup bağımsız bir devlet olarak uluslararası camiada tanınmak için diplomatik faaliyetlerine başlamıştır. Resul Yavuz bahse konu günlerin sıcak ikliminde “*Birinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Azerbaycan Heyetinin İstanbul ve Paris’teki Diplomatik Görüşmeleri ve Bu Sürecin Osmanlı Basınına Yansımaları*” adlı bölümde Azerbaycan’ın diplomatik manevralarını ve başta Osmanlı Devleti olmak üzere yakın komşuları Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri ile görüşmelerini, bağımsızlığının tanınması yönünde Paris Barış Konferansı’nda sürdürülen faaliyetlerini ve bu sürecin Osmanlı basınındaki yankılarını incelemektedir.

Yüksel Küçüker tarafından “*Amerikan Arşiv Belgelerine Göre Millî Mücadele Döneminde Karadeniz ve Kafkasya’daki Gelişmelerin Arka Planı*” başlığıyla kaleme alınan bölümde Birinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Karadeniz ve Kafkaslarda büyük ölçüde Yunanistan’ın etki ve kıskırtmasıyla yaşanan olaylar irdelenmiştir. Çalışma, Amerikan arşiv belgelerine yansıdığı boyutuyla Karadeniz ve Kafkaslardaki Ermeni ve Rumların faaliyetlerinin arka planındaki gelişmelere odaklanmaktadır.

Kafkasların tarihi, siyasi, iktisadi ve sosyal gelişmelerinin ele alındığı bölümlerde bölgenin önemini ortaya koyması, söz konusu coğrafyanın günümüzde geri planda ya da mazide kaldığı düşüncesini akıllara getirmemelidir. Emre Yürük, “*İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Sonrası Hindistan’ın Güney Kafkasya Politikası*” başlıklı bölümle hem günceli yakalamakta hem de uzun yıllar boyunca kendisine ait olan Keşmir topraklarının Pakistan tarafından işgal edildiğini dile getiren Hindistan’ın aynı konudan muzdarip olan, toprakları Ermenistan tarafından işgal edilen Azerbaycan’a neden destek vermediğini ele alarak Karabağ meselesine farklı bir bakış açısı getirmektedir.

Burak Kolot ise “*Küresel ve Bölgesel Politikalar Çerçevesinde Güney Kafkasya Devletleri ve Rusya İlişkileri (2000-2015)*” başlıklı çalışmasında merceğini biraz daha yakına tutup özellikle Rusya ile Güney Kafkasya devletleri Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki ilişkilere yoğunlaşmaktadır. Adı geçen bu üç ülkenin anlaşmazlıkları, gelişimleri, birbirini olumlu ya da olumsuz etkileyen

dış politikaları ve bunların hepsinin üzerinde Rusya'nın oynadığı rol ele alınmaktadır.

Kitapta yer alan son çalışmada ise Önder Çoban, “*İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan-İsrail İlişkileri (2003-2020)*” başlığı ile İlham Aliyev'in iktidara geldiği tarihten itibaren 2020 yılına kadar olan süreçte Azerbaycan-İsrail ilişkilerinde yaşanan işbirliği ve yakınlaşma süreçlerini irdelemektedir. İlham Aliyev döneminde yaşanan gelişmeler öncelikle siyasi ve diplomatik temaslar bağlamında ele alınmakta, ardından ilişkilerin ekonomik ve ticari boyutuna göz atılıp, taraflar arasındaki askerî ilişkiler güvenlik ve savunma işbirliği süreçleri düzleminde değerlendirilmektedir.

Kısa bir tanıtımını yaptığımız bu eserin ortaya çıkmasına emekleriyle katkı veren akademisyenlere, basımını sağlayan üniversitemiz yayınevine ve destekleri için Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Hamdullah Çuvalcı'ya teşekkürlerimizi sunar, kamuoyuna faydalı olmasını temenni ederiz.

Doç. Dr. İsmail KÖSE

Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL

Doç. Dr. Volkan AKSOY

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

STRICTLY STRATEGIC? QUESTIONING THE CHARACTERIZATION OF ISRAEL'S RELATIONS WITH AZERBAIJAN

Tal BUENOS*

Israel has been taking its military goods in only one direction throughout the warring between Azerbaijan and Armenia. However, the arguments in Israel about its involvement in this war have been going both ways. Opinions about Azerbaijan and Armenia come in different shapes and sizes, but the essence of the divide stays the same in keeping with the following dichotomy: support for Azerbaijan is strategic; support for Armenia is moral. With that, come indirect suggestions that support for Armenia is somewhat unstrategic and that support for Azerbaijan is somewhat immoral. While the Israeli strategic preference of Azerbaijan over Armenia is a simple matter of math, the Israeli moral preference of Armenia over Azerbaijan is a complicated matter of history. Significantly, the moral argument is much more questionable than the Israeli discourse is letting on.

Examining how in the Israeli discourse arguments for supporting Azerbaijan brandish strategic advantages whereas those for supporting Armenia in the conflict assume moral fortitude, two main strands of explanation are in view. First, there is the idea that to devoid Israel's relations with Azerbaijan of the moral backing is itself a strategic move. According to this, Israel is seen as establishing leverage in its dealings with Azerbaijan by thickening the notion that acting in favor of Azerbaijan is not automatic and comes at an additional cost of morality. The second explanatory thought is that the narration of conscientiousness over Armenia's plight resonates with Israel's national ethos of being in response to persecution. Especially now, as Azerbaijanis have taken the upper hand against the Armenians in the battlefields, the image of the

* Dr., tal.buenos@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1067-5311.

Armenian victim rises again in association with the persecution during the collapse of the Ottoman government in World War I. These two strands of explanation, namely leverage and national ethos, can be woven together into one, though the latter runs deeper than the former. Israel might be maximizing the price of its cooperation with Azerbaijan by suggesting that its support of Azerbaijan goes against its moral code as a nation, and the ultimate limitations on growth in Israel's relations with Azerbaijan might be residing further away from the surface, in the foundations of Israel's national ethos.

1. State Goals

"Strategic" is unrivaled in its dominance of the terminology for describing Israel's relations with Azerbaijan. It is repeated time and time again by Israeli diplomats, scholars, and journalists alike. Just recently, the description of "strategic relations" was in the headline of a report on Benny Ganz's visit to Azerbaijan as Israel's Minister of Defense, and the spokesperson for his office was quoted stressing "the importance of the strategic relations between Israel and Azerbaijan."¹ This kind of wording was also used by former National Security Council official, Eran Lerman, who, as the vice president of the Jerusalem Institute for Strategy and Security, said that Azerbaijan has a "very, very great strategic importance to Israel."² Other Israeli experts on the region articulate the relationship in similar fashion, pointing out that Baku is Jerusalem's "strategic partner,"³ and describing the Israeli connection or ties with Azerbaijan as "strategic."⁴ Even in the context of opinion favoring a greater mindfulness of Armenia's perspective, there is no escaping the mention of relations between Israel and Azerbaijan being based on "a strategic alliance."⁵

¹ באינטרנט *אחרונות ידיעות*, "האסטרטגיים היחסים העמקת": לאיראן הסמוכה ו'באזרבייג' ביקר גנץ", זיתון יואב 3, באוקטובר 2022, <https://www.ynet.co.il/news/article/ry11cusdm>

² Herb Keinon, "How Can Israel Navigate the Divide between Azerbaijan and Armenia?" *The Jerusalem Post* online, July 30, 2020, <https://www.jpost.com/international/how-can-israel-navigate-the-divide-between-azerbaijan-and-armenia-636953>

³ באינטרנט, 10 באפריל, *ידיעות אחרונות* זאב ליון, "טורקיה, המלחמה בקווקז – והמחיר לישראל", <https://www.ynet.co.il/news/article/HkMO6uwUv>, 2020

⁴ באינטרנט, 4 במרץ, *ישראל היום* דין שמואל אלמס, "ישראל מעמיקה את שיתוף הפעולה עם אזרבייג'ן", <https://www.israelhayom.co.il/article/857887>, 2021 ; אסף גולן, "ישראל והמלחמה בקווקז", <https://www.israelhayom.co.il/article/805915>, 2020

⁵ Yossi Melman, "As Nagorno-Karabakh Conflict Expands, Israel-Azerbaijan Arms Trade Thrives," *Haaretz* online, October 7, 2020, <https://www.haaretz.com/israel->

Around “strategic” in the terminological center of the discourse on Israel’s relations with Azerbaijan, the language is filled with words to describe how state goals are being attained through these relations. At the heart of what strategy means, lies the idea that the actor is trying to succeed in achieving objects that are seen as beneficial for the actor’s continued existence and development as such. Hence, in the discourse on Israel’s relations with Azerbaijan it is common to find words that convey this sense of benefit. Considerations of “interests” are combined with a focus on what is gained and accomplished through the relations.⁶ Allying with Azerbaijan is “pragmatic” behavior,⁷ defined by practical calculations of actual advantages, and removed from idealistic aspirations.

Between Israel and Azerbaijan there is a clear overarching set of transactions. Israel sells military equipment and expertise to Azerbaijan, and buys oil from it. The simplicity of this exchanging routine is then carried over to the plain arithmetic of what makes Israel’s relations with Azerbaijan profitable. Thus, references to armament deals on the one hand and energy deals on the other hand are plentiful in the discourse,⁸⁸ and they present the most basic set of components that have drawn the two states closer, with the Azerbaijani interest in military advantages being the most primary element. Building on this, there has been space for civil society to develop between Israel and Azerbaijan, as is exemplified by the involvement of Israeli private companies in reviving the habitability of former war zones in the Karabakh region.⁹

Amplifying the strategic value of Azerbaijan is the advantageous position it gives Israel in relation to Iran, which is widely held to be Israel’s main geopolitical rival. Israeli explanations of the state’s close relations with Azerbaijan usually consist of references to Iran. It is typically brought forth that Azerbaijan borders

news/2020-10-07/ty-article/nagorno-karabakh-conflict-israel-azerbaijan-arms-trade-armenia-iran/0000017f-e7c2-dc7e-adff-f7ef5cb10000

⁶ אלמס; גולן; איתי בלומנטל ויואב זיתון, "בצד של טורקיה בזמן הלחימה: מטוסי תובלה בין ישראל", *ידיעות אחרונות לאזרבייג'ן*, 29 בספטמבר, 2020, <https://www.ynet.co.il/news/article/Sy4VZheLP>

⁷ Emily Schrader, "Why Israel Must Stand with Armenia," *The Jerusalem Post* online, October 19, 2020, <https://www.jpost.com/opinion/why-israel-must-stand-with-armenia-646251>

⁸ For instance, see: Melman; Keinon;

באינטרנט, *ידיעות אחרונות גולן*; לויין; בלומנטל וזיתון; "נשיא גורנו קרבאך: ישראל שותפה לרצח עם", 2020, באוקטובר, 11 <https://www.ynet.co.il/news/article/S1asjilww>

⁹ אלמס.

Iran,¹⁰ which presents advantages for collecting intelligence and conducting operations.¹¹ Azerbaijan is seen as having a great potential of influence within Iran, being that about a fourth of the Iranian population is considered to be of Azeri descent,¹² including the Supreme Leader of Iran, Ali Khamenei.¹³ As a secular and moderate state of a population that is mostly Shiite Muslim,¹⁴ Azerbaijan is a model that counters the theocratic character of Iran. Additionally, it is said that Azerbaijan had facilitated platforms for Israel's approach to Gulf states,¹⁵ with which Israel seeks to edge out Iran in the regional balance of power.

Therefore, it is clear why Israel would want good relations with Azerbaijan, as well as why these relations are strategically desirable. There is no doubt that Israeli state goals are well met thanks to the relations with Azerbaijan, but one can detect that the emphasis in public on the strategic importance of these relations comes attached to a presupposed notion that an apologetic argument has to be made for supporting Azerbaijan. Here, it is questioned why the obvious strategic assets are emphasized in a manner that presents them as standing in opposition to Israel's moral choices. To answer this question, it is helpful to see that a major distinction underlies the dichotomous treatment of strategy and morality in this case. That distinction is between Israeli state goals, which tend to activate strategic thinking based on what is good for the governing purposes of the sovereign, and the Israeli national conscience, which claims to reflect moral thinking according to what fits the people's collectively perceived or assumed sense of good.

In the rhetoric on Israel's national conscience, Azerbaijan's strategic prowess turns into a burden. While it has been commented that people in Azerbaijan love Israel and that the Jews of Azerbaijan enjoy tolerance there,¹⁶ one does not find popular expressions of Israeli national love for Azerbaijan. Delay in the establishment of an Azerbaijani embassy in Israel might be surprising in

¹⁰ אלמס; בלומנטל וזיתון; זיתון. Keinon;

¹¹ וזיתון בלומנטל.

¹² Keinon;

באינטרנט, 22 *ידיעות אחרונות* קסבה", יואב קרן, "העיירה היהודית העתיקה האחרונה: ביקור בקירימיזי", <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5411821,00.html> בנובמבר, 2018.

¹³ וזיתון בלומנטל.

¹⁴ "קרבאך נגורנו נשיא", גולן; קרן.

¹⁵ גולן.

¹⁶ קרן.

the context of the close cooperation between the two states, but perhaps it is indicative that relations have not included much of a dialogue between the populations of Azerbaijan and Israel. Azerbaijan's most vocal supporters in Israel have been absolutely silent on the moral case for Azerbaijan, as if to suggest that support for Azerbaijan does not appeal to the national program of Israel.

2. National Conscience

While the Israeli state does not have a legal constitution, it has had a moral constitution that features the history of persecution against Jews. Theodor Herzl, the founder of political Zionism in the late nineteenth century, is still institutionally regarded as the visionary of the state, which means that his vision of a response to persecution still functions as Israel's national ethos. Herzl determined that persecution against people who do not practice the Jewish religion but are perceived as Jews by their persecutors counts as persecution against Jews.¹⁷ His idea of Jewish peoplehood was defined by the framework of persecution, in effect letting the persecutors do the work of defining Jewish identity. "We are one people," he stated in the name of Jews, because "our enemies have made us one."¹⁸ Based on that, the case for Jewish sovereignty was made.¹⁹ The history of persecution is so powerful among the Israeli Jewish collective that it has served as the basis for justifying Israel as a state of a Jewish character.

Response to persecution is also the principal component of the Armenian national ethos. There is a perception of empathy and solidarity between Armenians and Israeli Jews over their historical experiences of suffering from persecution. Commentators, who are convinced that there is a strong bond of victimhood between Armenians and Israeli Jews, are left baffled by the lack of affinity between their two states, especially in comparison to the fruitful relations between Azerbaijan and Israel. By framing the choice between Azerbaijan and Armenia as a dilemma between strategy and morality, Israeli Jews are also drawn into a schism between the state and the nation; the body and the soul.

¹⁷ Theodor Herzl, *A Jewish State: An Attempt at a Modern Solution of the Jewish Question*, trans. Sylvie d'Avigdor (New York: The Maccabæan Publishing Co., 1904), p. 21-22.

¹⁸ *Ibid.*, 24.

¹⁹ *Ibid.*, 25.

Arguments for supporting Armenia show criticism against the Israeli state for betraying the Israeli ethos. They are like lamentations that strategic considerations of the state go against the nation's moral inclination. There is an expression of dismay that the idea of "shared suffering" between Armenians and Israeli Jews "is not mirrored in the relations between Israel and the Republic of Armenia."²⁰ With the claim that Armenia is Israel's "natural ally,"²¹ it is implied that the alliance with Azerbaijan is unnatural. A close association with Armenia is seen as inherent to Israel's national being, and the shunning of Armenia is presented as a risk of "moral failure."²² Likeness of history is cited as grounds for believing that Armenia and Israel have "shared values."²³

Correspondence with the history of persecution suffered by Armenians is a way for the Israeli discourse to pivot around the ethos of a people who have had to face persecution. Israel's national impetus is refreshed whenever it is reflected in the references to Armenian history. The production of this desired self-image is strengthened by the idea that both Armenians and Jews were "victims of genocide," and by coupling the Armenian suffering of 1915 with the Jewish experience of the Holocaust.²⁴ Even as Israeli commentators appear to criticize Israel for failing to align itself with the moral expectation of supporting Armenia, the discourse has the effect of affirming the belief that taking a stand against persecution is Israel's national ethos.

Israel's current national ethos thrives on maintaining an unsettled account of the country's Ottoman past, and that is shown in the willingness to vilify the Ottoman government through the narration of the Armenian case. Tricks of the trade, which is the genocide accusation against the Ottoman leadership, are also used in the discourse about the conflict in the Karabakh region. Among the rhetorical manipulations are: the usage of the verb "to recognize"

²⁰ Eldad Ben Aharon, "Disunited by Genocide: How Armenia's Relations with Israel Have Come to a Dead End," *Haaretz* online, October 30, 2020, <https://www.haaretz.com/world-news/2020-10-30/ty-article-opinion/.premium/disunited-by-genocide-how-armenias-relations-with-israel-have-come-to-a-dead-end/0000017f-e075-d568-ad7f-f37fc4030000>

²¹ Aharon, *ibid.*

²² Schrader.

²³ Schrader, *ibid.*

²⁴ Ben Aharon.

to give an impression that to say that the event amounts to a genocide is a matter of admitting a fact;²⁵ the confusion that the rejection of the term genocide is the same as a refusal to recognize massacres;²⁶ and the claim that strategic considerations of relations with Türkiye and Azerbaijan have been keeping the Israeli government from officially characterizing the event as genocide.²⁷ The status of the genocide question in Israel as open for rehashing creates recurring opportunities for the alienation of Ottoman history among Israeli Jews.

When relations between Israel and Türkiye appear to be loose, the relations with Azerbaijan are then given as the primary reason for Israel's reluctance to officially use the term genocide to describe the suffering of Armenians during the Ottoman collapse.²⁸ As a result, an assumption is created that a strategic consideration, rather than historical and legal accuracy, is keeping Israel from officially calling the event a genocide. Moreover, the insistence that support for Armenia in its conflict with Azerbaijan would be the moral choice is an opportunity for the Israeli discourse to relate hostility to Türkiye,²⁹ which is the bearer of the Ottoman legacy. Following the addition of new partners for regional balancing after Israel's diplomatic breakthrough with the Gulf states, there has even been a voice within Israel that has called upon the state to ally itself with Armenia for both "moral and strategic reasons," because Azerbaijan, by way of its loyalty to Türkiye, is said to be associated with "ultranationalist military adventurism."³⁰

By promoting the idea that support for Armenia is moral, the Israeli discourse advances Israel's own favored image of being a nation that is like its biblical hero, David, in going against the odds and challenging Goliath. The sight of mightily armed Israeli forces in front of stone-throwing Palestinians shows Israel more like a giant than an underdog, but as the single state of Jewish character surrounded by many states of largely Muslim populations, Israel

²⁵ See: Schrader.

²⁶ See: Melman.

²⁷ See: Ibid.

²⁸ See: Ibid.

²⁹ See: Schrader.

³⁰ Alex Galitsky, "Turkey's Trojan Horse and Iran Appeaser Azerbaijan Is No Ally for Israel," *Haaretz* online, October 7, 2020, <https://www.haaretz.com/middle-east-news/turkey/2020-10-07/ty-article-opinion/.premium/turkeys-trojan-horse-and-iran-appeaser-azerbaijan-is-no-ally-for-israel/0000017f-e58c-da9b-a1ff-edefide40000>

still holds on to the image of David facing Goliath. This image is aligned with the national ethos of a persecuted people. It is made more vivid when mirrored by the Armenian story of another non-Muslim people in a predominantly Muslim environment. Within the discourse on the fighting in the Karabakh region, the claim has been made that "Armenians are David," and that Israel is "arming a genocidal Goliath."³¹ Unless the Israeli national ethos stops providing incentive for a besieged mentality, among Israeli Jews morality is likely to remain on the side of support for Armenia.

3. Ethos Dependence

What has caused this Israeli dichotomous characterization of support for Azerbaijan as strategic and support for Armenia as moral? In the study field of International Relations, this split matches the theoretical distinction between Realism and Idealism. Accordingly, the division would be explained as a matter of two opposing theories of foreign policy vying for supremacy in Israel's decision-making. On one side, the realist approach pushes for a state agenda of self-preservation through power-accumulation. On the other side of the argument, the idealist approach seeks to make choices that preserve the core values of the nation. Simply put, in Israel the realist supports Azerbaijan, whereas the idealist supports Armenia. While this compartmentalizes the situation neatly, it does not explain why among Israeli Jews support for Armenia would have to be perceived as the moral choice, or why their support for Azerbaijan could not be the moral choice.

Perceptions of right and wrong on a national level are dependent on the national ethos. It is the foundational story line of the nation as a state. As the premise for an institutionalized national existence, the national ethos is like a preface to, and an explanation of, the national program. Being the superior spirit of a nation, it can be used to determine what the nation is, what the nation does, and what the nation wants to accomplish. While the national ethos appears to guide beliefs naturally, its narrative is not necessarily natural. In Israel's case, the held national ethos that the State of Israel was established by the Zionist organization as a

³¹ Lara Setrakian, " 'I'm Jewish and Armenian. Israeli Weapons Are Killing My People'," *Haaretz* online, October 13, 2020, <https://www.haaretz.com/middle-east-news/2020-10-13/ty-article-opinion/.premium/im-jewish-and-armenian-israeli-weapons-are-killing-my-people/0000017f-e19e-d9aa-afff-f9de31e50001>

Jewish state in response to the persecution of Jews is not necessarily the most comprehensive or most fitting explanation of Israel as a modern project.

Israel's modern history carries the potential for a different national ethos. Plenty of material for research can be found on how, long before the persecution of Jews in the nineteenth century, the project of Israel in modernity started with the idea of a state that would politically unite the Jewish people together with native communities in the biblical land and the nearby regions. There is ground for contending that the modern planning for increased Jewish presence in the Middle East was originally designed to inspire the adoption of effective governing methods there on the basis of the Jewish ability to assimilate among Muslim populations. At no point in the Bible was Israel exclusively Jewish, and the name of Israel itself points at a project that was always bound to extend beyond Jewish peoplehood. Going by this, Israel's national ethos was meant to be a story of treating the local groups and the Jews as equal components of Israel, and committing to support governing standards among the surrounding nations.

However, on the path of the current national ethos that centers on the Jewish fight against persecution and threats of extinction, Israel has been committed to transfer Jewish fears of hostility from Europe to the Middle East. Along with that, the distrust of the Muslim masses functions as a constitutive element among Israel's principles. This ethos dependence is observable in the references that describe support for Azerbaijan in strategic terms. Israeli emphasis that the state's approach to Azerbaijan is strategic might be because, in Israeli eyes, Azerbaijan's moral appeal is buried under its ties with Türkiye, while Türkiye's moral appeal is buried under Israel's national ethos. Israeli Jews suspect hostility in Türkiye's increased representation of Muslims and its heightened memory of Ottoman influence. That hostility generates the sense of looming threat, which, in turn, reignites and revitalizes the Israeli national ethos that is based on the memory of persecution.

What is at stake as Israel maintains a strategic approach to Azerbaijan? Increasingly, Türkiye has become the voice of the Ottoman ghost, with which the State of Israel has a profoundly unsettled account. The vilification of Türkiye's Ottoman connection is too valuable for Israel's national ethos for it to be compromised by Israel's relations with Azerbaijan, which has a clear feeling of kin-

ship with Türkiye. By insisting on the relations with Azerbaijan being strategic, Israel keeps a moral distance from Türkiye. Although Israeli officials perceive Iran as the immediate challenge to Israel's national security, there is no desire among them to perform balancing against Iran at the expense of the national ethos. If the foundational story of the Israeli state remains that it was created as a response to the persecution of Jews in the late nineteenth century, then there is incentive for Israel to present the Ottoman government as morally reprehensible and portray Türkiye as capable of causing similar harm. Alternatively, if the Zionist movement is seen as only a phase in a much greater project of Israel that started on the eve of modernity, then conversations can be had on the idea that Israel's national ethos centers on the moral commitment to the formerly Ottoman natives within its territory. Israel has not yet shown signs of readiness for switching from the small national ethos to the grand one.

With this in mind, it is seen that Israel's support of Azerbaijan is only characterized as strictly strategic in suppression of a grander national ethos. Azerbaijan is depicted within a strategic framework because Israel's current national ethos gives no space to the moral purpose of sustaining Azerbaijan's sovereignty as a nation-state. While ignoring its grander national ethos, Israel has been nonetheless promoting social organization around it, though it has mainly done so either by being a bitter rival or a strategic contributor. It might not take more than a mere look at Israel's historiographical mirror for Israeli Jews to see that support for Azerbaijan is at home with the modern project of Israel.

BIBLIOGRAPHY

- BEN AHARON, Eldad, "Disunited by Genocide: How Armenia's Relations with Israel Have Come to a Dead End." *Haaretz* online. October 30, 2020. <https://www.haaretz.com/world-news/2020-10-30/ty-article-opinion/.premium/disunited-by-genocide-how-armenias-relations-with-israel-have-come-to-a-dead-end/0000017f-e075-d568-ad7f-f37fc4030000>
- GALITSKY, Alex, "Turkey's Trojan Horse and Iran Appeaser Azerbaijan Is No Ally for Israel." *Haaretz* online. October 7, 2020. <https://www.haaretz.com/middle-east-news/turkey/2020-10-07/ty-article-opinion/.premium/turkeys-trojan-horse>

and-iran-appeaser-azerbaijan-is-no-ally-for-israel/0000017f-e58c-dagb-a1ff-edef1de40000

HERZL, Theodor, *A Jewish State: An Attempt at a Modern Solution of the Jewish Question*. Translated by Sylvie d'Avigdor. New York: The Maccabæan Publishing Co., 1904.

KEINON, Herb, "How Can Israel Navigate the Divide between Azerbaijan and Armenia?" *The Jerusalem Post* online. July 30, 2020. <https://www.jpost.com/international/how-can-israel-navigate-the-divide-between-azerbaijan-and-armenia-636953>

MELMAN, Yossi, "As Nagorno-Karabakh Conflict Expands, Israel-Azerbaijan Arms Trade Thrives." *Haaretz* online. October 7, 2020. <https://www.haaretz.com/israel-news/2020-10-07/ty-article/nagorno-karabakh-conflict-israel-azerbaijan-arms-trade-armenia-iran/0000017f-e7c2-dc7e-adff-f7ef5cb10000>

SCHRADER, Emily, "Why Israel Must Stand with Armenia." *The Jerusalem Post* online. October 19, 2020. <https://www.jpost.com/opinion/why-israel-must-stand-with-armenia-646251>

SETRAKIAN, Lara, "I'm Jewish and Armenian. Israeli Weapons Are Killing My People'." *Haaretz* online. October 13, 2020. <https://www.haaretz.com/middle-east-news/2020-10-13/ty-article-opinion/.premium/im-jewish-and-armenian-israeli-weapons-are-killing-my-people/0000017f-e19e-d9aa-aff-f9de31e50001>

באינטרנט. ישראל היום אלמס, דין שמואל. "ישראל מעמיקה את שיתוף הפעולה עם אזרבייג'ן". <https://www.israelhayom.co.il/article/857887> 4 במרץ 2021.

בלומנטל, איתי ויואב זיתון. "בצד של טורקיה בזמן הלחימה: מטוסי תובלה בין ישראל באינטרנט. 29 בספטמבר, ידיעות אחרונות לאזרבייג'ן". <https://www.ynet.co.il/news/article/Sy4VZheLP> 2020

ישראל גולן, אסף. "ישראל והמלחמה בקווקז: 'יש לנו ברית אסטרטגית וחשובה עם אזרבייג'ן'". <https://www.israelhayom.co.il/article/805915> 10 באפריל, 2020 היום

ידיעות זיתון, יואב. "גנץ ביקר באזרבייג'ן הסמוכה לאיראן: 'העמקת היחסים האסטרטגיים'". <https://www.ynet.co.il/news/article/ry11cusdmj> 3 באוקטובר, אחרונות 2002

באינטרנט. 10 ידיעות אחרונות ליון זאב, "טורקיה, המלחמה בקווקז -- והמחיר לישראל". <https://www.ynet.co.il/news/article/HkMO6uwUv> באפריל, 2020

באינטרנט. 11 באוקטובר, ידיעות אחרונות "נשיא נגורנו קרבאך: ישראל שותפה לרצח עם".
2020 <https://www.ynet.co.il/news/article/S1asjilww>

ידיעות קסבה". קרן, יואב. "העיירה היהודית העתיקה האחרונה: ביקור בקרימיזי
22 בנובמבר, 2018. [https://www.ynet.co.il/artic-
les/0,7340,L-5411821,00.html](https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5411821,00.html)

13. YÜZYILDA MEMLÛK DEVLETİ'NİN GÜRCÜ KRALLIĞI İLE İLİŞKİLERİ

Ayşe Beyza ERCAN*

Giriş

1235 senesinden sonra Curmagun Noyan önderliğinde ikinci defa Güney Kafkasya coğrafyasında görülen Moğollar ilk gelişleri olan 1220/1221 yılının aksine bu sefer kalıcı olarak bu bölgeye yerleşme arzusundaydılar. Özellikle Ermeni kaynaklarında Gürcüler ve Ermenilerin Moğolların bölgeye gelip buraları ele geçirmelerini sevinçle karşıladıklarını ifade etmeleri ilginç olsa da mezkûr yönetimler Abbasi Halifeliği'nin yıkılması ve Moğol akınlarının Suriye'ye kadar ilerlemesini ise kaygıyla izlemekteydiler.¹ Memlûk Devleti'nin Güney Kafkasya toprakları ile ilişkileri hemen hemen Moğolların bu bölge üzerinde hâkimiyet kurması ile birlikte başlamıştır. Zira, merkez Karakurum'da bulunan Mengü Timur'un emriyle kardeşlerinden biri olan Hülâgû'nün İran'a gelişi ve önce Alamut'u, ardından da Bağdat'ı 1258 tarihinde alarak² Abbasi Halifeliğini ele geçirmesi güneydeki Müslüman Memlûk Devleti ile ilişkilerinin düşmanca başlamasına sebebiyet vermiştir. Özellikle İlhanlı Moğolları ile Memlûk Devleti arasında var olan husumet İlhanlıların sınırları içerisinde bulunan bölge halkını da olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Ekseriyetle dini sebepler dolayısıyla ortaya çıkan

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aysebeyzaercan@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0464-2716.

¹ Kansu Ekici ve Alican Kirişoğlu, "Hasımlıktan Hımsımlığa: Kutsal Topraklar Kudüs Ekseninde Memlûklara Karşı İlhanlı-Haçlı İttifak Çabaları", *KARE- Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 13, 2022, s. 71.

² Hülâgû'nun Bağdat seferinde Gürcü orduları da yer almıştır. Bu orduların içerisinde Gürcistan Kralı David Ulu bulunduğu gibi Gürcü yönetiminin tüm önemli soyuları da Bağdat'ta gitmiştir. Gürcü Kroniği'ne göre, Gürcüler Moğol ordularının yanında güçlü bir şekilde savaşmışlar ve 12 gün süren çarpışmaların ardından Bağdat Moğol orduları tarafından ele geçirilmiştir. *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, foreword, Roin Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 349; Jamtaagmwereli, *Aswlovani Matiane*, Metsnieroba, Tbilisi 1987, s. 113.

Memlûk-İlhanlı çatışmalarında Moğollara askeri kuvvet sağlayan Gürcü ve Ermeni ordularının desteğinin yetersiz kalması sonucunda İlhanlı Moğolları Avrupa ve Haçlı kuvvetleri ile müttefik olmaya çabalamışlardır.³ Moğolların Güney Kafkasya'ya yerleşmeleriyle birlikte Gürcüler gibi Ermeni yönetimi ve halkı da Moğolların bu gelişlerinden çok boyutlu olarak etkilenmişlerdir. Bahri Memlûklü Devleti'nin kuruluş döneminde Moğolların yanı sıra, Latin krallıklar ve Ermeniler bu Müslüman devlete karşı bir ittifak içerisinde olmuşlardır. Moğolların Güney Kafkasya'ya takribi 1235'den sonra ikinci gelişlerinin akabinde Güney Kafkasya coğrafyasını kendilerine tabii yapımlarıyla birlikte buranın insan gücünden faydalanmış ve savaşlarda yardımcı kuvvet olarak destek almışlardır.⁴ Özellikle Gürcüler bu dönemde Moğolların yapmış oldukları savaşların hemen hepsine öncü olarak katılmışlardır.⁵

Memlûk sultanları, 1250'den 1517'ye kadar Mısır ve Suriye'yi, kutsal Mekke ve Medine şehirlerini kontrolleri altında tutmuşlardır. Söz konusu sultanlar 1258'de Bağdat'taki Abbasi Halifeliği'ni ortadan kaldıran Moğollara karşı 1260 yılında kazandıkları zafer ve Kutsal topraklardaki Haçlı varlığına son vermeleriyle ün kazanmışlardır. Memlûklerin jeostratejik konumu Avrupa ile Doğu arasındaki ticareti kontrol etmelerini sağlamıştır. Dolayısıyla başkent Kahire, İslam dünyasının en büyük ve en zengin şehri haline gelmiştir. Memlûkler ağırlıklı olarak Kıpçak Türklerinden⁶ oluşan Bahri Memlûkler (1250-1382) ve Kafkaslardan⁷ gelen Çerkezlerin hüküm sürdüğü Burcî Memlûkler (1382-1517) olarak ikiye ayrılmışlardır.⁸ Memlûk sistemi özetle siyasi teşekkülün kendi için aldığı

³ Ekici ve Kirişoğlu, agm, s. 66.

⁴ Abdullah Mesut Ağır, "Bahri Memlûkların Siyasi Anlaşmalarında Ticaret İle İlgili Olan Maddeler", *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 2022, s. 129, 132.

⁵ N. N. Şengeliya, "XIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gürcü-Selçuklu İlişkilerinin Tarihi", çev. Meltem Akıncı, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 4, S. 1. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, 2019, s. 406.

⁶ 13. yüzyılın başlarındaki Moğol istilalarının ardından, Kıpçak askerleri çok daha fazla sayıdaydı ve muhtemelen erken Memlûk Sultanlığı tarafından askere alınanların büyük bir kısmını oluşturuyordu. David Nicolle, *Mamluk 'Askari 1250-1517*, Osprey Publishing, 2014, s. 7.

⁷ Başlangıçta, Kırım'dan veya Kafkasya'dan bugün Türkiye'nin kuzeyindeki bölgeye birçok asker götürülmüştü. Oradan Anadolu'yu geçerek deniz yoluyla Mısır'a veya doğrudan Suriye'ye gitmişlerdir. Nicolle, *age*, s. 14.

⁸ Shireen EL Kassem, *Mamluk Silks (1250-1400): An Overview*, *Asia and the World*, 2018, s. 83. Burcî Memlûklere Kafkasya halklarından biri olan Çerkezlerin ismiyle Çerkez Memlûkler denilmesi hakkında bk.: Kürşat Solak, "Çerkez Memlûkler Çerkez mi?", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(51), 2012, s. 202-208.

beyaz kölelerin bilhassa askeri alanda yetiştirilmesi bilhassa bunları satın alan sultanın ya da halifenin emirlerini yerine getirmek amacıyla ordulara yerleştirilmesi olarak ifade edilebilir. İslâm dünyasında Abbasiler döneminden itibaren kullanılan bu sistem Memlûkler döneminde zirve dönemini yaşamıştır. Bu dönemde çoğunlukla Kafkasya ve Orta Asya coğrafyalarından getirilen ve genel olarak Türk kökenli olmayan bu Memlûkler ‘hoca’ olarak adlandırılan köle tacirleri tarafından satın alınarak Mısır ve Suriye’ye gönderilmekteydiler.⁹ Özellikle Moğollara ve Haçlılara karşı olan siyasi ve askeri duruşları ile kendinden bahsettiren Memlûk Devleti’nin önemli bir kara ordusu ve donanması var olmuştur. Memlûklerde süvari birliklerinden oluşan kara ordusuna askerler Kıpçak bozkırları ve Kafkasya’dan getirilmiştir.¹⁰ Memlûk Devleti içerisinde Gürcü kölelerin az da olsa varlığı bilinmekle birlikte özellikle Burcî Memlûkler döneminde Gürcüler hakkında çok fazla malumata sahip değiliz.¹¹

Memlûk Devleti’nin Kafkasya üzerindeki faaliyetleri bölge halklarının tarihi için mühimdir. Bir bütün olarak Güney Kafkasya coğrafyasında meskûn siyasi teşekküllerden biri olan Gürcüler ile Mısır Memlûk Devleti arasında var olan ilişkilerin Orta Çağ dönemi yeterince incelenmemiştir. Bu çalışmada 1250 yılında kurulan Memlûk Devleti’nin Moğol tahakkümü altında bulunan 13. yüzyıl Gürcü Krallığı ile askerî, siyasi ve kültürel münasebetlerine umumi bir bakış açısı sunulması hedeflenmekte ve mevzubahis konu ile ilgili literatüre katkı sunulması amaçlanmaktadır.

1. Memlûk-Gürcü İlişkilerinin Başlangıcı Olarak 1260 Ayn-ı Calût Savaşı

Gürcü Krallığı, Moğollarla anlaşma yaptıktan¹² sonra Moğol Büyük Hanı’nın üstün yönetimini kabul etmek durumunda kalmış ve İran’ın Moğol hükümdarları olan İlhanlıların Memlûklerle sürekli çatışmalarına doğrudan müdahil olmuştur. Bu çatışmada her

⁹ Fatih Yahya Ayaz, “Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1, 2016, s. 82.

¹⁰ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 94.

¹¹ Gürcü kökenli köleler hakkında bilgi için bk.: Koby Yosef, “Mamluks of Jewish Origin in the Mamluk Sultanate”, *Mamluk Studies Review*, 2019, s. 79, 81; Daniel Crecelius ve Gotcha Djaparidze, “Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Annales Islamologiques*, c. 42, 2008, s. 313.

¹² Gürcü Krallığı’nın Moğollarla yaptığı anlaşmanın kesin tarihini vermek mümkün değildir. Tahminen taraflar arasındaki anlaşma 1236 ile 1243 yılları arasında gerçekleşmiştir.

iki taraf da her zaman müttefik arayışı içinde olduğundan ayrıca rakiplerine karşı taktiksel bir avantaj elde etmek için ikinci bir cephe oluşturmaya çalışmıştır. Gürcistan da bu ittifaklar sisteminin bir parçasını oluşturmuştur.¹³

Gürcistan-Memlûk ilişkilerinin başlangıcını 1260 yılında vuku bulan Ayn-ı Calût Savaşı olarak vermek mümkündür. İlk defa bu savaşla birlikte kadim Kafkasya halklarından biri olan Gürcüler Mısır Memlûklü askerleri ile savaş meydanında karşı karşıya gelmişlerdir. Savaşta Melik Muzaffer Kutuz büyük bir galibiyetle Hülâgû'yü mağlup etmiş ve Hülâgû Halep'ten çekilmek durumunda kalmıştır.¹⁴ Hülâgû'nün 1258'de Abbasi Halifeliği'nin üzerine yürüyüp Bağdat'ı işgal etmesi ve ardından da Suriye'ye yönelerek ilerleyişine devam etmesinden ve hatta Dımaşk ile Halep'i ele geçirmesinden ötürü Eyyûbiler Memlûklerden yardım istemişlerdir. Ancak, Memlûk tahtında oturan el-Melikü'l-Mansûr Ali, el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yusuf'un yardım çağrısına Moğollara karşı koyamayacağını düşünerek cevap verememiştir. Bunun üzerine Kutuz harekete geçmiş ve Mısır'ın tehdit altında kalması sebebiyle emirleri toplayarak "*Düşmana karşı savaşmak için güçlü bir sultan gerek. el-Melikü'l-Mansûr ise memleketi idare etmeyi bilmeyen küçük bir çocuktur!*" diyerek kendi sultanlığını ilan etmiştir. Böylece, 1259 itibarıyla yeni Memlûk hükümdarı olmuştur.¹⁵ Bu sırada Suriye üzerinde ilerleyişine devam eden Hülâgû, Kutuz'a elçiler göndermiş ve onu tehdit etmiştir. Bunun üzerine Kutuz devletin ileri gelenlerini toplayarak bir hükme varmış ve İlhanlı Moğollarına karşı savaş kararı alınmıştır. Moğollar tarafından gönderilen dört elçi de Memlûkler tarafından asılarak öldürülmüştür. Tüm bunların ardından Kutuz Salihîye'ye ilerleyerek orada Müslüman emirleri toplamış ve onları Moğollara karşı savaşa davet etmiştir. 26 Temmuz 1260'a geldiğinde Gazze'ye gönderilecek ordunun başına da Baybars'ı görevlendirmiştir. Gazze'de o sırada bulunan Moğol komutanı durumu Ketboğa/Kitboğa Noyan'a bildirmiştir. Ketboğa da şehri savunmasını ve kendisinin ona desteğe geleceği haberini göndermişse de geç kalmış, Baybars komutasındaki Memlûk orduları Gazze'de Moğol ordularını yenilgiye uğratmıştır. Ağustos ayına geldiğinde Sultan Kutuz bazı Müslüman emirler ile birlikte

¹³ Johannes Pahlitzsch, *Madiators Between East and West: Christians Under Mamluk Rule, The Middle East Documentation Centers, 2005, s. 32.*

¹⁴ Şihabeddin b. Fazlullah El- Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l- Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 118-119.

¹⁵ Abdullah Mesut Ağır, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlûk Türk Devleti*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 66.

Gazze'ye doğru yola çıkmış, oradan da Ayn-ı Calût'a ulaşmıştır. Hülâgû bu sırada abisinin ölümü nedeniyle Karakurum'da bulunduğu için Moğol ordularını komuta eden Ketboğa Kutuz'un ilerlemesine oldukça sinirlenmiş ve tüm uyarılara rağmen Hülâgû'nün dönmesini beklemeden 10.000 kişilik bir kuvvetle¹⁶ Ayn-ı Calût'a gitmiştir. Kutuz ordularını ikiye ayırmış ve bir bölümüne ormanlık alanda pusu kurduğunu, diğer bölümüne ise Baybars komutasında ilerlemelerini emretmiştir. Bu sırada Moğol orduları içerisinde de Ermeni ve Gürcü kuvvetleri yer almıştır.¹⁷ Anonim Gürcü Kroniği Kartlis Tskhovreba'ya ve Jamtaagmwereli'ye göre, Hülâgû Suriye üzerine düzenlenecek sefere Gürcistan Kralı'nı da çağırıştır. Davete icabet eden Gürcü kralı da Memlûk ordularına karşı ön safalarda savaşmıştır.¹⁸ Ancak, aynı tarihlerde Kral David Gürcü Krallığı üzerinde Moğolların baskı, zulüm ve ağır vergilendirme politikalarına karşı isyan faaliyetlerinde bulunduğu için muhtemelen bizatihi savaşa katılamamış olma ihtimali yüksektir. Nitekim, Gürcistan Krallığı içerisinde çıkan bu isyan hareketlerinin sonucunda Hülâgû ile David Ulu arasında 1264 tarihinde anlaşma yapılmıştır.¹⁹

¹⁶ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 67.

¹⁷ Muhibbeddin Ebu Hamid Makdîsî (el-Kudsî), *Mısır'daki İslâm Devletleri ve Türk Memlûklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 33-34; Abdülkerim Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 275-276.

¹⁸ *Kartlis Tskhovreba*, age, s. 350; Jamtaagmwereli, age, s. 117.

¹⁹ Cüveynî ayaklanmanın Eylül 1259 tarihinde olduğunu ifade etmektedir. bk.: Aladdin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 431; Anlaşma tarihi için bk.: Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997, s. 176-178. Kartlis Tskhovreba'ya göre ise, Hülâgû'nün Suriye seferi sırasında Kral David'i de yardımcı kuvvet olarak savaşa davet etmesi, daha yakın zamanda Bağdat seferinden dönen Kral David ve askerlerini zorlamıştır. Bu yüzden Kral David acil bir toplantı düzenleyerek, ülkenin ileri gelenlerine Mısır Memlûkleri üzerine yapılacak savaşa katılıp katılmama konusunda görüşlerini sormuştur ve kendisi katılmak istemediğini belirtmiştir. Ancak Anonim Gürcü Kroniği'nde tarih yer almadığı için tam olarak hangi sefer olduğu kesin bir şekilde anlaşılmamaktadır. Bk.: Kartlis Tskhovreba, age, s. 352. Allen'da 1259 tarihinde Suriye üzerine yapılacak seferde Kral David Ulu'nun Hülâgû'nün yanında Mısır Memlûklerine karşı savaşa gittiğini ifade etmektedir. William Edward David Allen, *A History of the Georgian People*, Routledge & Kegan Paul, London 1971, s. 116.

Moğolların bölgeye gelişlerinin ardından Gürcülerle yapmış oldukları anlaşma gereğince Gürcü askerlerinin Ketboğa'nın yanında olduğunu ve 3 Eylül 1260'da meydana gelen²⁰ Ayn-ı Calût Savaşı esnasında Moğol saflarında yer aldıkları bilinmektedir. Bu savaş esnasında çok sayıda Ermeni ve Gürcü asker kaybı olmuştur.²¹ Neticede, Gürcülerin de içerisinde bulunduğu Moğol askeri kuvvetleri ilk defa bir meydan savaşında kesin bir yenilgiye uğramışlar ve Memlûkler ile girmiş oldukları bu savaş neticesinde batıya ilerleyişleri durmuştur.²² Uzun süredir Moğollar ile birlikte savaşan Gürcü askerleri bu savaşın sonunda Hülâgû'nün emriyle topraklarına geri dönmüşlerdir.²³ Ketboğa savaş meydanında öldürülmüştür. Hülâgû bu yenilginin akabinde Suriye üzerine tekrardan sefere çıkmak istemiş, bu nedenle de vasal statüde bulunan Ermeni ve Gürcü kralları ile diğer Doğu Hristiyanlarına Mısır ile savaşmaları için hazır olmalarını bildiren bir haber göndermiştir.²⁴

Hülâgû'nün İlhanlı Moğollarını kurması ve ardından da Suriye'ye 1260 senesinde yapmış olduğu seferde Ermeni Kralı I. Hettum da (1226-1269) Moğol ordularının yanında sefere katılmış ve askeri olarak Moğolları desteklemiştir. İlhanlılara yardım eden Hettum'un bu desteğinin sonucunda Hülâgû kendisine çok sayıda esir, ganimet ve bazı topraklar vermiştir. Fakat kısa bir süre sonra İlhanlı ile Memlûk Devleti arasında meydana gelen Ayn-ı Calût Savaşı ile birlikte büyük bir mağlubiyet yaşayan İlhanlıların vasalı statüsünde bulunan Ermeni Krallığı da Memlûk Devleti'nin baskısı altında kalmaya başlamıştır.²⁵ 1260 yılının Kasım ayında Moğollardan bir birlik Suriye'ye girmiş, Halep'i yağmalamış ve I. Hums Sa-

²⁰ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/ Cengiz Han/ Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996, s. 347. Savaşın 25 Ramazan 658/ 4 Eylül 1260 Cuma günü gerçekleştiği konusunda bk.: Muhibbeddin Ebu Hamid Makdîsî (el-Kudsî), *age*, s. 34.

²¹ Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 82.

²² Özaydın, *agm*, s. 275; Spuler, *age*, s. 68.

²³ *Kartlis Tskhovreba*, *age*, s. 351.

²⁴ *Het'um the Historian's History of the Tartars*, trans: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2004, Chapter, 31. Korykoslu Hayton da aynı şekilde Hülâgû'nun Ermenistan ve Gürcistan krallarıyla birlikte diğer doğu Hristiyanlarına Mısır sultanıyla savaşa hazır olmaları konusunda talimat verdiğini yazar. Bk.: Ağır, *age*, s. 69-70.

²⁵ Fatma Akkuş Yiğit, *Memlûk-Ermeni Münâsebetleri*, *Gazi Akademik Bakış*, c. 8, S. 16, 2015, s. 171-172.

vaşı olarak bilinen bu tarihi vakıa 10 Aralık 1260 tarihinde meydana gelmiştir. Ancak, Moğol kuvvetleri Hums yakınlarında Memlûk kuvvetlerince mağlup edilmişlerdir.²⁶

İlhanlı-Memlûk arasında bir süre devam etmiş husumetler esnasında, Mısır Memlûk Devleti sadece Altın Ordu Devleti'ni İlhanlı'ya karşı kışkırtmakla kalmamıştır. Daha stratejik yöntemler kullanarak "casusluk" sistemini de kullanmışlardır. Bunun dışında, İlhanlı'ya tabii olan devletlerin yönetimiyle iyi ilişkiler kurma yolunu seçmişlerdir. Bu yüzden Mısır Memlûkleri, Muînüddin Süleyman Pervâne dışında diğer Selçuklu emirleri, Gürcistan Kralları, Eyyûbi Devleti'nden Hasankeyf emiri, Şiraz emiri gibi isimlerle de iyi ilişkiler kurmuştur.²⁷ Bu sırada Altın Ordu ile İlhanlıların arasındaki gittikçe gerginleşmesiyle Altın Ordu Moğolları Memlûkler ile yakınlaşmış, Kral David Ulu da Altın Orda'nın stratejini takip ederek Memlûkler ve Altın Orda ile yakınlık kurmaya başlamıştır. Bunun için de 1264-1265 yıllarında Kral David Ulu Mısır'a iki defa hediyelerle birlikte elçi göndermiştir.²⁸ Bu dönemki ilişkilerden bir diğeri de David Narin'in, Baybars'a iyi dileklerini ve iyi ilişkiler içerisinde bulunmak istediğini belirten bir mektup yazmasıdır.²⁹ Bu mektupta, sultanın düşmanlarına karşı düşman olduğunu, bununla birlikte sultanın müttefiki olan Berke Han ile iyi ilişkiler içerisinde olduğunu ifade etmiştir. 1268 tarihinde Baybars'ın elçisi her iki kraldan Baybars'a yazılmış olan mektuplarla geri dönmüştür. Bu mektuplarda David Narin ile David Ulu da Moğollara karşı olduklarını dile getirerek Baybars'a olan bağlılıklarını anlatmışlardır. Ancak, Hülâgû'nün ölümünden önce Gürcistan'dan hediyelerle Baybars'a giden elçiler, gemileri rotalarından Trablus'a doğru sapınca bölgenin hâkimi olan VI. Bohemond tarafından yakalanarak Hülâgû'ye gönderilmişlerdir. Bununla birlikte Gürcü Krallığı ile Memlûk Devleti arasında meydana gelen bu görüşmelerden herhangi bir sonuç çıkmamıştır.³⁰

Birbirlerine düşman olan Memlûk ve Moğol tarafı karşılıklı olarak diplomatik hamleler yapmışlardır. Altın Orda ile İlhanlılara

²⁶ Grousset, *age*, s. 347.

²⁷ Reuven Amitai Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge University Press, 1995, s. 144.

²⁸ Berdzenişvili ve Canaşia, *age*, s. 181.

²⁹ Preiss, *age*, s. 144-151.

³⁰ Preiss, *age*, s. 150. Ayşe Beyza Büyükçınar, *Saqartvelosa da Okros Urdos Urtiertobebi XIII-XIV Saaukuneebshi (Kartuli Tskaroebis Mihedvit (Gürcü Kaynaklarına Göre 13-14. Yüzyılda Gürcistan Altın Ordu İlişkileri)*, Batum Shota Rustaveli Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Batum 2019, s. 103-104.

karşı ittifak kuran Memlûk Devleti'ne karşı, İlanlılar da savaşlarında hep Gürcü ve Ermeni askerlerini kullanmışlar, Doğu Hristiyanları ile iletişim içerisinde kalmışlar ve Avrupa ile iletişime geçmişlerdir.

2. Kudüs'deki Gürcü Varlığı

Eyyûbi hâkimiyetinin ardından Memlûklü hakimiyeti altına giren Kudüs şehrinde Hristiyan cemaatlerinden Gürcü, Ermeni, Kıpti, Habeş, Sırp, Rum ve Süryaniler bulunmaktaydı.³¹ Kudüs'te Gürcülerin aksine Rum, Latin ve Ermenilere ait patrikhane de var olmuştur. Hem Ermeni hem de Rumlara ait kilise ve manastırların bulunduğu Kudüs'te Haçlılar ile birlikte hareket eden Ermeniler Gürcülerden Sion Dağı'ndaki Aziz Yakup Manastırı ve Katedrali'ni satın alarak Ermeni patriğinin ikametgâhı olarak burayı belirlemişlerdir.³²

Eski Kudüs Şehri'nin Batı'ya doğru biraz dışında yer alan Kutsal Haç Manastırı (Gürc: ჯვროს მონასტერი: Jvris Monasteri), 11. yüzyılın ilk yarısında yaptırılmıştır. Kral IV. Bagrat (1027-1072) tarafından aktif olarak desteklendiğinden, Kutsal Haç Manastırı Gürcistan ve kralları için özel bir öneme sahip olduğu için bir kraliyet manastırı olarak kabul edilebilir. Gürcü kraliyet ailesinin Kudüs'e olan yakın bağı, Kraliçe Tamar'ın (1184-1213) saltanatı sırasında da kendisini göstermiştir. Kraliçe Tamar, özellikle 1187'de Kudüs'ün Selahaddin Eyyûbi tarafından alınmasından sonra Eyyûbiler ile müspet ilişkiler geliştirmiştir. 13. yüzyılın başlarında çok sayıda Gürcü, Kutsal Kabir Kilisesi'ne gitmiş ve burası ile daha birçok kutsal yerleri diğer Hristiyan hacıların aksine ücret ödemedi ziyaret etme imkânı elde etmişlerdir. 1268 ya da 1269 senesine gelindiğinde Kudüs yakınlarında bulunan ve bir kraliyet vakfı olarak kabul edilip Gürcistan sınırları dışında bulunan en önemli Gürcü manastırı olan Kutsal Haç Manastırı, Baybars döneminde Abi Bakr al-Mihrani tarafından baskına uğramış ve Sufi manastırı (zaviye)³³ haline getirilmiştir. Baskın sırasında manastırın başrahibinin Abi Bakr al-Mihrani tarafından öldürüldüğü bilgisi günümüze

³¹ İhsan Satış ve Muhammed Ceyhan, "Kudüs Rum Patrikhanesi", *Bellekten*, c. 79, S. 285, 2015, s. 681.

³² Ahmet Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği", *Milel ve Nihal*, c. 10, S. 2, 2013, s. 44. İlhami Yurdakul, "Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, Ortadoğu Özel Sayısı, s. 246.

³³ Bazı tarihçiler Kudüs'teki Kutsal Haç Manastırı'nın kamulaştırılması ve Hristiyan ile Yahudi ibadethanelerinin Sufi manastırına dönüştürülmesini vuku bulan birçok benzer olaydan sadece birisi olarak görmektedir. Kudüs yakınlarındaki Kutsal Haç

kadar ulaşmıştır.³⁴ Böylece, Memlûklerin Gürcistan'la ilişkileri bu zamana kadar kesinlikle en dip noktasına gerilemiştir. Kutsal Haç Manastırı'nın ani ve beklenmedik şekilde kamulaştırılmasının nedenleri oldukça belirsizdir. 1268'de dış ilişkilerdeki gerilim bir süreliliğine yatışınca, Baybars'ın Gürcülerle ittifaka ihtiyacı kalması böyle bir karar almasında etkili olmuş olabilir. Bununla birlikte Sultan Baybars'ın kararında hem iç ve dış politika hem de kişisel nedenlerin etkili olmuş olacağı varsayılabilir. Kutsal Haç Manastırı'nın Memlûk-Gürcü ilişkileri açısından önemi, özellikle 14. yüzyılın başında iki taraf arasındaki ilişkiler yeniden başladığında manastırın Gürcülere iade edilmesinde açıkça görülmektedir. Ayrıca zikrolunan manastırın varlığı Orta Çağ Kudüs'ünde bir Gürcü topluluğunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Gürcü-Memlûk ilişkilerinin seyrine bakıldığında Kudüs'te bulunan Gürcülerin buradaki siyasi ve ekonomik durumu da etkilediklerini varsayabiliriz.³⁵

1273/1274'e geldiğinde Gürcistan Krallığı'na bağlı Gürcü asillerinden biri Kudüs'e giderken Baybars'ın adamları tarafından tutuklanmış ve sorguya alınmıştır. Bu kişinin bazı ekonomik ve politik sebeplerle Kudüs'e doğru gittiği düşünülmüştür. 1276/1277 yılına geldiğinde de buna benzer bir olay daha yaşanmıştır. Yine bir Gürcü asilzade Kudüs'e ziyaret amacıyla giderken yolda Baybars'ın adamlarıyla bir sorun yaşamıştır. David Ulu bu olayların gerçekleştiği sırada ölmüş olduğundan muhtemelen bu kişi Kral David Narin'in sarayında bulunan yüksek rütbeli kişilerden biri olsa gerektir. Fakat bu seferki olayda Baybars olayı öğrendiğinde durumu telafi etmeye çalışmış ve bahsi geçen şahsı onurlandırmıştır. Bu asilzade Kral David Narin'in huzuruna döndüğünde yaşadığı olayı ve Baybars'ın ona karşı hürmetini David Narin'e anlatmıştır. Kral David Narin de Baybars'a teşekkür mahiyetinde elçileriyle hediyeler göndermiştir. Baybars da aynı şekilde, David Narin'in elçilerine çok iyi davranarak hediyelerle onları ülkelerine geri göndermiştir.³⁶ Aslında vuku bulan bu olay bize Baybars'ın bu dönemde Gürcü Krallığı ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştığını göstermektedir.

Manastırı'na ek olarak Şam'daki Büyük Yahudi Sinagogu bu duruma örnektir. Zikredilen sinagog da 669/Mart-Nisan 1271 Ramazan ayında bir Sufi manastırına dönüştürülmüştür. Christian Müller, Johannes Pahlitzsch, "Sultan Baybars I and the Georgians-in the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jarusalem", *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, 14-17 May, Tel Aviv University, 2000, s. 275.

³⁴ Müller ve Pahlitzsch, agm, s. 259, 271.

³⁵ Pahlitzsch, agm, s. 33, 35; Müller ve Pahlitzsch, agm, s. 260.

³⁶ Müller ve Pahlitzsch, agm, s. 278-280; Preiss, age, s. 150.

Aynı şekilde dönemin Gürcü Kralları da Baybars ile ilişkilerini iyi tutmak ve geliştirmek istemişlerdir. Fakat, her ne olursa olsun Gürcü Krallığı Hülâgû'den itibaren İlhanlı'nın tabii devleti olduğu için bu ilişkiler sınırlı düzeyde kalmıştır.³⁷

1260 yılında Avrupa'dan Hülâgû'ye David isimli bir elçi gönderilmiş ve kendisi bir süre İran'da kalmıştır. 1272 senesine gelindiğinde ise Abaka Han Memlûk Devleti'ne karşı Avrupa ile ittifak teşebbüsünde bulunmuş ve David'i 1273 itibarıyla bu misyonla görevlendirmiştir. David 1274 yılında Lyon'a ulaşmışsa da Moğolların bu konudaki hedefleri gerçekleşmemiştir. 1276 tarihine gelindiğinde ise James ve John Vassali isimli elçiler Vatikan'da bulunan Papa XXI. Ioannes için gönderilmişse de onların girişimlerinden de herhangi bir netice alınamamıştır. Argun Han'ın İlhanlı yönetimi altında Memlûk Devleti'ne karşı olan siyaseti pek tabii aynı hızıyla devam etmiştir. Hanbalık'tan Tebriz'e gelmiş birçok millet ve boyla görüşmüş, hatta Ermeniler ve Gürcülerle de münasebetlerde bulunmuş olan Rabdan Savma Memlûk Devleti'ne karşı birlik olmak ve Batı ile iyi ilişkiler kurmak adına Fransa'ya elçi olarak 1287'de görevlendirilmiş ve onun aracılığıyla Argun Han'dan Fransa Kralı'na mektup iletilmiştir. Fransa Kralı'nın bu ziyareti olumlu karşıladığını vurgulamak gerekiyorsa da Memlûklere karşı yeni bir Haçlı seferi Avrupa'nın içerisinde bulunmuş olduğu politik düzlem nedeniyle olasılık dışı kalmıştır.³⁸

3. 1277 Elbistan Savaşı ve Gürcüler

1277 senesine gelindiğinde Gürcü orduları Moğolların yanında Memlûklü ordularıyla Anadolu'da tekrardan karşı karşıya geleceklerdir. Türkiye Selçuklu Devleti idaresinde Muîniddin Süleyman Pervâne nüfuz olarak güçlü bir siyasi figür olarak ön plana çıkmıştır. Pervâne ve diğer Selçuklu devlet adamları İlhanlıların ağır vergileri ve çeşitli istekleriyle başa çıkamadıkları için bu sefer kendisi Baybars'a mektup göndererek Moğollara karşı bir savaş talebinde bulunmuştur. Baybars bu teklifi kabul etmiş ve sefer hazırlıklarına başlamıştır. 1277 yılında davet sonucu Kahire'den yola çıkan Baybars Halep'ten Anadolu'ya doğru ilerlemeye başlamıştır.

³⁷ Büyükçınar, *agt*, s. 103-104.

³⁸ Oktay Berber, "13. Yüzyılda Moğolların Diplomasi Anlayışı Üzerine Bazı Notlar", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 2018, s. 86-87; Morris Rossabi, *Voyager From Xanadu Rabban Sauma and the First Journey From China to the West*, University of California Press, London 2010, s. 71, 92.

Maraş sınırları içerisinde yer alan Elbistan Ovası'nda İlhanlı Moğolları, Selçuklu, Ermeni ve Gürcü kuvvetleri ile karşılaşmıştır.³⁹ 1277 Şubat ayında yola çıkan Memlûk ordusu 6 Nisan'da Halep'e ulaşmış, buradan da Antep'e doğru hareket etmiştir. Göksun civarına geldiklerinde Ermeniler Toku ve Tudavun Noyanlara Memlûk ordularının geldiğini haber vermişlerdir. Memlûk ordusunun Elbistan'a geleceğini öğrendiklerinde içerisinde Pervane'nin de bulunduğu Moğol orduları Elbistan Ovası'na ulaşmışlardır.⁴⁰

Karşı karşıya geldiklerinde her iki taraf da savaş düzeni almıştır. Moğol ordusu merkezde kalacak şekilde savaş pozisyonu almış, Selçuklu ve Gürcü kuvvetleri ise sağ ve sol kanatta yer almışlardır.⁴¹ Kaynaklar ağırlıklı olarak Memlûk ordusunun sayısız askerine karşılık birleşik Moğol (Moğol, Selçuklu ve Gürcü) kuvvetlerinin sayısının 3.000 civarında olduğunu yazmaktadır.⁴² 15 Nisan 1277 tarihinde Elbistan Ovası'nda yapılan savaşın galibi Mısır Sultanı Baybars olmuştur. Savaşın sonucunda önemli Moğol Noyanları öldürüldüğü gibi Memlûk ordusu çok sayıda esir ele geçirmiştir. Baybars ilerleyişine devam ederek Kayseri'yi almış ve kısa bir süre orada kalmıştır.⁴³ İlhanlı Moğol orduları cephesinde savaşan çok sayıda Ermeni ve Gürcü askerler bu savaş esnasında can vermiştir. Moğol ordularının sayısı yukarıda verdiğimiz rakamdan büyük olasılıkla daha fazla olmalıdır. Moğol orduları içerisindeki Gürcü asker sayısı ise muhtemelen 3.000 civarındadır. Bu 3.000 Gürcü asker güçleri yettiği kadar Memlûk ordusuyla savaşmış, ancak 2.000'i bu savaş esnasında ölmüştür. Moğollardan ise 5.000 kadar asker ölmüştür.⁴⁴ Tarih-i Ali Selçuk'ta da sayı belirtmeden, Moğol-

³⁹ Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleten*, c. LIII, S. 206, 1989, s. 179-181; Ahmet Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, c. LXXXII, S. 293, 2018, s. 95.

⁴⁰ Erol Keleş, "Elbistan Meydan Muharebesi ve İlhanlıların Yeni Anadolu Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 123, S. 242, 2019, s. 65.

⁴¹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 87; Baibars the First: His Endeavours and Achievements, trans: Abdul-Aziz Khowaiter, The Green Mountain Press, London 1978, s. 73.

⁴² İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'îye El-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, C. 2, çev. Mürsel Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 187; Baibars the First: His Endeavours and Achievements, age, s. 72.

⁴³ Sağlam, agm, s. 95-96; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, age, s. 79; İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. ve not. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 119.

⁴⁴ Eb'ül Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2011, s. 50; Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1950. s. 599; Şengeliya, agm, s. 407.

lardan çok sayıda asker öldüğü, askerlerden sadece yüzde biri kadarının kurtulduğu yazılıdır. Bu savaşın ardından, Abaka Han Elbistan'a gelmiş ve Pervâne'nin savaş meydanında İlhanlı askerlerini yalnız bıraktığı kanısına varmıştır. Bu sebepten çok öfkelenmiş ve bölge üzerinde kıyımaya girişmiştir. Ardından da Memlûk orduları üzerine intikam saikiyle sefere çıkmaya karar vermiş ve bunun üzerine de Baybars'a elçi ile haber göndermiştir.⁴⁵ Pervâne Abaka'nın huzuruna çıktığında Abaka: "Moğollardan niçin bu kadar asker öldü de, Rum'dan (Selçukludan) hiç asker ölmedi?" diye sorarak onu suçlamış ve daha sonra da öldürmüştür.⁴⁶ Pervâne'nin İlhanlılar tarafından ölümle cezalandırılmasının ardından Moğol Erinç onun yerine geçirilmiş, Gürcü Hatun tarafından Pervâne'ye verilen Samtshe-Cavakheti bölgesinde yer alan Atskuri ise, Memlûklere karşı yardım amacıyla Samtshe atabeglerine ödül olarak verilmiştir.⁴⁷

Baybars, Kayseri yakınındaki Keykubad denilen bölgeye gitmiş ve on beş gün kadar burada durmuştur. On beş gün boyunca sadece bir kere Kayseri'ye gitmiştir. Bölge ahalisine Moğolların aksine Memlûkler tarafından herhangi bir zarar verilmemiştir.⁴⁸

4. 1281 Hums Savaşı

Elbistan Savaşı'ndan sonra 1281 yılına gelindiğinde savaş meydanında Gürcüler ve Kilikya Ermenileri İlhanlı Moğolları ile ittifak kurarak savaş meydanında Memlûkler ile tekrardan karşılaşmışlardır. Bu döneme gelindiğinde Mısır Memlûk Sultanı Baybars ölmüş ve Kalavun 1279-1290 yılları arasında Memlûk Devleti'nin

⁴⁵ Sağlam, agm, s. 96; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara 2013, s. 113-114.

⁴⁶ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, çev. ve not: Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Atif Yayınları, Ankara 2014, s. 48-49; Grousset, *age*, s. 352. Muînüddin Süleyman Pervâne ihanetle suçlanmış ve Aladağ'da ölmüştür. Bk.: Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *age*, s. 89-90. Eb'ül Ferec İbnü'l İbrî, Pervâne'nin Abaka'nın yanına geldiğini, onun da Pervâne'ye karşı hiç öfke göstermeden kendisine ikramda bulunduğu ve iltifat ettiğini ifade ettikten sonra ziyafet esnasında Pervâne'nin dışarı çıkması üzerine askerlerine emir vererek Pervâne'nin öldürüldüğünü anlatır. Eb'ül Ferec İbnü'l İbrî, *age*, s. 51.

⁴⁷ Şengeliya, agm, s. 409.

⁴⁸ Eb'ül Ferec İbnü'l İbrî, *age*, s. 50-51; Büyükçınar, *agt*, s. 111-112. Grousset, Baybars'ın 23 Nisan'da Kayseri'ye muzaffer bir şekilde girdiğini, sonra da Suriye'ye döndüğünü ifade etmektedir. Grousset, *age*, s. 352. İbnü'l Verdî, Baybars'ın yedi gün boyunca bölgede kaldığını ve Pervâne'yi beklediğini ancak onun gelmediğini ve Baybars'ın Amik'e gittiğini ve orada bir ay kaldığını ifade etmektedir. İbnü'l Verdî, *age*, s. 119.

yeni sultanı olmuştur. Dış politikasındaki en büyük düşmanını Memlûkler olarak belirleyen Abaka Han, Baybars'ın İlhanlı'ya tabii Kilikya Ermeni Krallığı topraklarını tahrip etmesi ve Elbistan mağlubiyetinin intikamını almak istemesi sebepleriyle Mısır Memlûklerine karşı bir savaş daha tertip etmiştir.⁴⁹ Moğollar büyük bir orduyla Suriye üzerine yürümüşlerdir. Memlûk Sultanı Kalavun döneminde aslında Gürcü-Memlûk ilişkileri ağırlıklı olarak Moğollar üzerinden yürümüştür. İlhanlılar ile Memlûkler arasında var olan siyaset Kalavun döneminde Baybars'ın devamı niteliğindedir. Kalavun, İlhanlıların düşmanı olan Altın Orda Moğolları ile dostane ilişkiler kurmaya devam etmiş, devletler arası elçiler gidip gelmiştir.⁵⁰

Kalavun'un sultan olmasına karşı muhalif bir tutum sergileyen Emir Şemseddin Sungur el-Aşkar'ın İlhanlı Moğollarından yardım istemesi üzerine bu durumdan faydalanmak isteyen İlhanlılar Suriye'nin kuzeyine baskınlar yapmaya başlamışlardır. Fakat, Emir Sungur sözünde durmayarak bölgeyi terk etmiştir. Savaşın kaçınılmaz hale gelmesiyle birlikte İlhanlılar ve Memlûk Devleti arasında 1281 tarihinde Hums Savaşı meydana gelmiştir. Abaka'nın Suriye seferi için hazırlamış olduğu ordunun içerisinde kendi ordusu dışında Gürcistan Kralı II. Demetre ve Gürcü kuvvetleri ile Ermeni kuvvetleri ve hatta Haçlılar da bulunmaktaydı. Abaka'nın kardeşi Mengü Timur'un yönettiği orduya Hulaçu, Alinak Bahadır, Gürcü Kralı Demetre, Ermeni Kralı Leon, ileri gelen Ermeni prensleri⁵¹ ile Gürcistan ileri gelenlerinden Samtshe aznavurları ve Samtshe yöneticisi Sargis Jakeli'nin oğlu Beka da eşlik etmekteydi. Beka, ilk başta sefere katılmak istememiştir. Bu sebeple de Mengü Timur'a bir şart öne sürmüştür:

“Düşmanlarımın iftiraları yüzünden kardeşin Abaka bana kızgın bunun için üzerime Arukhan'ı gönderdi ve ülkemi harap etti. Masumiyetim sayesinde belalardan kurtulmuş olsam da hala Han'dan korkarım. Bu yüzden, Han'ın ülkemi ve mülklerimi barışçıl bir şekilde koruyacağına dair yemin ederek beni ikna etmelisiniz”.

Beka'nın bu sözlerinin üzerine Mengü Timur, Beka'ya bir yeminle kendi bölgesini koruyabileceğini bir elçi aracılığıyla garanti

⁴⁹ Sümer, *age*, s. 183-184.

⁵⁰ Şafi'ibni Ali, “Hüs-nülmenakıb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, haz. W. De. Tiesenhausen, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 263.

⁵¹ A. G. Galstyan, “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 54.

altına almasına karşılık Beka, hızlı bir şekilde bütün Meshetilileri çağırarak savaş için İlhanlı ordularına katılmışlardır. Hatta Beka, Suriye sınırları içerisinde yer alan “Darbuzak” isimli bir kasabada Gürcü ordularıyla birlikte büyük başarılar elde edecek, Mengü Timur da başarıları nedeniyle Beka ve diğer aznavurları onurlandıracaktır.⁵² Abaka'nın Suriye'ye gönderdiği ve kardeşi Mengü Timur'un komuta ettiği ordu kaynaklara göre farklılık göstermekle birlikte 30.000⁵³ ile 50.000 kişi arasında olduğu sanılmaktadır.⁵⁴

Memlûk ve Moğol ordusu Eylül/Ekim 1282'de Hama ile Hums arasında karşı karşıya gelmişlerdir. Moğol ordusu galip olmak üzereyken ordunun sol kısmı pusuya düşmüş ve ağır bir yenilgi almıştır. Ordunun merkezinde bulunan Mengü Timur'un yaralanarak savaş meydanından çekilmesi de kendi birliklerinin bozulmasına sebebiyet vermiştir.⁵⁵ Kral Demetre komutasındaki 5.000 Gürcü asker ile Ermeni Kralı Leon ve askerleri ise bu savaşta sağ kolda çarpışmışlardır. Onlar, sol kolun yenildiğinden habersiz ilerlemelerine devam etmişlerdir.⁵⁶ Gürcü ve Ermeni askerler Moğolların sağ kolunda olup Alinak'ın komutası altında ilerlemişler ve⁵⁷ birçok Memlûk askerini öldürerek Hums kapısının önüne kadar gelmişlerdir. Ancak, sonrasında Moğol ordusunun sol kolunun yenildiğini öğrenince geri dönmüşlerdir. Geri dönüş yolunda ise sol kol üzerinde askeri başarı sağlayan Memlûk ordusu askerleri ile rast gelmişlerdir. Memlûk ordusu Gürcü askerlerinin bulunduğu bu birliği de ağır bir yenilgiye uğratmıştır.⁵⁸

Birçok kaynağın ortak kanaatine göre, bu savaşta Gürcü ve Ermeni askerler çok iyi savaşmıştır. Ancak kaynakların kısaca değindiği ve Moğolların yenilgiye uğradıkları bu savaş hakkında Anonim Gürcü Kroniği Kartlis Tskhovreba biraz daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kartlis Tskhovreba'ya göre, henüz genç yaşta olan ve savaş için hazırlıklı olmayan Kral Demetre, kuvvetlerini komuta ederek İlhanlı Mengü Timur'a kendini ispatlamıştır. Savaş sırasında Gürcülerin çok iyi savaştığını bilen Memlûk sultanı iki önemli komutanını atayarak 12.000 kişiden oluşan atlı bir orduyu onların

⁵² *Kartlis Tskhovreba, age, s. 373; Şengeliya, agm, s. 411.*

⁵³ *Het'um the Historian's, age, Chapter, 36.*

⁵⁴ *Eb'ül Ferec İbnü'l İbrî, age, s. 52; Bar Hebraeus, age, s. 607; Kerimüddin Mahmudi Aksarayî, age, s. 105.*

⁵⁵ *Grousset, age, s. 352.* Mengü Timur'un korkarak savaş alanını terk ettiği bilgisi için bk.: *Het'um the Historian's, age, Chapter 36; Ağır, age, s. 81.*

⁵⁶ *Eb'ül Ferec İbnü'l İbrî, age, s. 52; Bar Hebraeus, age, s. 607.*

⁵⁷ *Reşîdüddin Fazlullah, age, s. 124.*

⁵⁸ *Eb'ül Ferec İbnü'l İbrî, age, s. 52.*

emrine vermiştir. Kara Sungur ve Yakup Apraş 12.000 kişiden oluşan bu ordularıyla Gürcü kralına saldırmıştır. Savaş başladığı sırada Gürcü kralı önce yaklaşık 200 kişilik süvari birliğini göndermiştir. Fakat bunların öldürülmesi üzerine kargaşa meydana gelmiş ve şiddetli bir muharebe yaşanmıştır. O sırada, Gürcü Kralı Demetre'nin atı Kara Sungur'un atmış olduğu bir mızrakla öldürülmüştür. Bunu gören Gürcü askerleri hırslanmışlardır. Kral Demetre, atını kaybetmiş olmasına rağmen ayakta savaşmaya devam etmiştir. Onun bu mücadelesini gören Sikdur Noyan'ın oğlu Abaş kendi atını Gürcü Kralı Demetre'ye vermiştir. Kral tekrar at üstünde Memlûk askerleri ile savaşmaya devam etmiştir.⁵⁹ Moğolların sol kolu Mısır ordusunun sağ kanadı ile çarpışmıştır ve büyük bir yenilgi almıştır. Merkezdeki ve sol koldaki Moğollar üstlerindeki elbiseleri dahi atıp kaçmışlardır. Gürcü ve Ermenilerden oluşan Moğolların sağ kolu Memlûklerin sol kolu ile çarpışarak önce bir başarı sağlayabilmişlerse de savaşın sonucunu değiştirememişlerdir. Memlûk ordusu bu savaşın sonucunda yüklü miktarda ganimet toplayarak Şam'a geri dönmüştür.⁶⁰ Nerses Palients bu savaşın sonucunda zayıf sayısının korkunç boyutlarda olduğunu söyleyerek ilk önce Moğol ordularının sekiz gün boyunca Memlûk ordusunu takip ettiğini ve 50.000'den fazla Memlûk askerini öldürdüğünü, ancak Memlûk ordusunun kendisini toparlayıp Moğol ordularını takip ettiğini ve onlardan da 30.000 kişinin öldüğünü, Ermeni askerlerden ise 2.000 kişinin öldüğünü nakleder.⁶¹ Netice olarak Memlûk Devleti bu savaşta büyük bir galibiyet kazanmış ve Halep ile çevresi tamamen Memlûk sınırları içerisine alınmıştır.⁶² İlhanlı Mengü Timur'u ile savaş meydanında ağır yaralar alan Gürcü Kralı II. Demetre ve Gürcü orduları geri dönüp Abaka'nın huzuruna çıktıklarında Abaka onları gayet iyi karşılayarak onurlandırmış ve onları evlerine geri göndermiştir.⁶³ 1282 yılında önce Abaka kısa bir süre sonra da kardeşi Mengü Timur ölmüştür.⁶⁴

⁵⁹ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 373-374.

⁶⁰ Bar Hebraeus, *age*, s. 608.

⁶¹ A.G. Galstyan, "Nerses Palients Vakayinamesi'nden Pasajlar", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 169.

⁶² Sağlam, *agm*, s. 97.

⁶³ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 374.

⁶⁴ Bar Hebraeus, *age*, s. 609; Galstyan, *Sebastatsi Vakayinamesi*, s. 54. *Het'um the Historian's, age*, Chapter 36. Kartlis Tskhovreba'ya göre ise önce kardeşi Mengü Timur daha sonra Abaka vefat etmiştir. Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 374.

1295 tarihinde İlhanlı tahtına oturan Gazan Han (1295-1304) ise, Memlûk Devleti ile İlhanlılar arasında uzun yıllardır devam eden politikayı takip ederek 16 Ekim 1299 tarihinde Suriye üzerine bir sefere çıkmaya karar vermiştir. Bu seferin birçok sebebi vardır. Sebeplerden bazıları, Memlûk Devleti'nde var olan taht kavgalarından Gazan Han'ın faydalanmak istemesi, ayrıca Şam tarafından çok sayıda elçinin gelerek; Şamlıların yağma ve talanlarda bulunduğu, çok sayıda Müslüman esir aldıkları, Ramazan ayında bazılarının içki içtiği gibi haberleri vermiş olmalarıdır. Ayrıca bazı Memlûk emirlerinin Gazan Han'a iltica ederek Suriye üzerine sefere çıkması yönündeki telkinleri gibi sebeplerle Müslüman Gazan Han din adamları ve İslam ulemasından fetva alarak Şam seferine çıkmak istemiştir.⁶⁵ Aldığı fetva ile başkent Tebriz'den hareket eden Gazan Han'ın ordularının içerisinde Ayn-ı Calût, Elbistan ve Hums Savaşlarında olduğu gibi Ermeni ve Gürcü askeri birlikleri de yer almıştır. Ermeni Kralı II. Hetum 10.000 kişilik ordusuyla savaşa iştirak etmiştir.⁶⁶ Gazan Han'ın Suriye üzerine düzenlemiş olduğu bu ilk sefer İlhanlılar tarafından kısa süreliğine kazanılmış ve 100 gün kadar bölge İlhanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Bu galibiyet İlhanlı-Memlûk savaşlarındaki ilk kez bir hükümdarın idaresindeki galibiyet olarak kendisini göstermiştir.⁶⁷

14. yüzyılın hemen başında Gazan Han döneminde 1303'e gelindiğinde Moğolların Suriye'ye saldırı planlarını öğrenen Memlûk kuvvetleri ile Moğollar Tedmür civarında karşı karşıya gelmiş ve Moğollar yenilmişlerdir. İntikam hissine kapılan Moğollar tekrardan Memlûklerin üzerine Gürcü ile Ermenilerin de bulunduğu 100.000 kişilik bir orduyla yürümüş ve taraflar Mercu's-Sufer'de karşılaşmışlardır. Ancak bu savaş da Memlûk ordularının galibiyeti ile sonuçlanmıştır.⁶⁸

Sonuç

Güney Kafkasya milletleri ile Memlûkler arasındaki ilişkilerin başlangıcını 1260 yılı olarak tarihlemek mümkündür. Zira, Güney Kafkasya halkları ile Memlûk Devleti ilişkilerinin varlık sebebi aslında İlhanlı Moğolları ile Memlûk Devleti arasındaki husumetler

⁶⁵ Reşidüddin Fazlullah, *age*, s. 277.

⁶⁶ *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basılmamış Nüsha, İstanbul 1946, s. 95.

⁶⁷ Ahmet Sağlam, "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye Seferlerinde Ermeniler", *History Studies*, c. 8, S.1, 2016, s. 138-140.

⁶⁸ Yüksel Arslantaş, "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", *Bellekten*, c. 67, S. 250, 2003, s. 798.

olarak kendini göstermiştir. Özellikle İlhanlı Moğollarının vasalı olan Gürcü ve Ermeni Krallıklarının askerleri Memlûk kuvvetlerine karşı yapılan savaşlara Moğolların yanında iştirak etmek durumunda kalmışlardır. Örneğin, 1260 tarihine gelindiğinde İlhanlılar ile Memlûkler arasında meydana gelen Ayn-ı Calût Savaşı'nda İlhanlı ordularının içerisinde Gürcü ve Ermeni askerler de yer almıştır. On yıl önce kurulmuş bir devlet olan Memlûk Devleti bu savaş ile büyük bir galibiyet yaşamış ve genel olarak Moğolların en büyük mağlubiyetlerinden birini almalarını sağlamışlardır. Taraflar arasında savaşın en mühim sebebi din olmuş, Memlûk tarafı İlhanlılara karşı Altın Orda Moğolları ile ittifak kurmuştur. Bu minvalde, dini tercihlerinin farklı olması sebebiyle de Ermeni ve Gürcü Krallıkları ile iyi ilişkiler kuramamış olan Memlûk idarecileri özellikle bu siyasi teşekküllerin Moğollarla meydana gelen savaşlarda onların yanında yer almaları nedeniyle bu devletlere karşı mesafeli bir tutum sergilemiştir.

Memlûk Devleti'nin içerisinde Gürcü kökenli kölelerin bulunması her iki ulus arasındaki etkileşimin boyutunu göstermektedir. Baybars'ın 1264-1265 yıllarında Gürcistan kralları ile iletişim içerisinde olması ise bahsi geçen yüzyılda her iki ülkenin ilişkileri bakımından kayda değer bir gelişmedir. Bu durum, düşmanı İlhanlıların saflarında çarpışan Gürcüleri yanına çekerek İlhanlı Moğollarının gücünü zayıflatmaya çalışma amacı olarak yorumlanabilecektir. Her ne kadar bu amacından bir netice elde edilememişse de Memlûkler bir şekilde Gürcüler ile olan ilişkilerini sabit hale getirmeye çalışmışlardır.

Memlûklerin tüm çabalarına rağmen 1277 yılında meydana gelen Elbistan Savaşı'nda da 1281 senesinde meydana gelen Hums Savaşı'nda da ve Gazan Han'ın Suriye seferi esnasında da İlhanlı ordularının içerisinde Ermeni ve Gürcü askerleri yer almıştır. Gürcü ve Ermeni krallıklarının yakın coğrafyalarda yer almaları tarihleri boyunca savaş ve yıkımlarda ortak kadere sahip olmalarına yol açmıştır.

KAYNAKLAR

AĞALARLI, Mübariz, "XVI. Yüzyılın Başlarında Safevi Devletiyle Memlûk Devleti Arasında Siyasi İlişkilere Genel Bir Bakış", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 3, S. 2, 2010, s. 124-135.

- AĞIR, Abdullah Mesut, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlûk Türk Devleti*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- AĞIR, Abdullah Mesut, "Bahri Memlûkların Siyasi Anlaşmalarında Ticaret İle İlgili Olan Maddeler", *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, c. 17, S. 33, 2022, s. 120-145.
- AKKUŞ YİĞİT, Fatma, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", *Gazi Akademik Bakış*, c. 8, S. 16, 2015, s. 171-206.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- ALLEN, William Edward David, *A History of the Georgian People*, Routledge & Kegan Paul, London 1971.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", *Bellekten*, c. 67, S. 250, 2003, s. 781-800.
- AYAZ, Fatih Yahya, "Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c. 1, 2016, s. 73-115.
- Baibars the First: His Endeavours and Achievements*, trans: Abdul Aziz Khowaiter, The Green Mountain Press, London 1978.
- Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.
- Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basılmamış Nüsha, İstanbul 1946.
- BERBER, Oktay, "13. Yüzyılda Moğolların Diploması Anlayışı Üzerine Bazı Notlar", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 19, S. 2, 2018, s. 83-102.
- BERDZENİŞVİLİ Nikoloz ve CANAŞIA Simon, *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997.
- BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, *Saqartvelosa da Okros Urdos Urtiertobebi XIII-XIV Saaukuneebshi (Kartuli Tskaroebis Mihedvit, Batum Shota Rustaveli Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Batum 2019.
- CRECELIUS Daniel ve DJAPARIDZE Gotcha, "Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Annales Islamologiques*, c. 42, 2008, s. 313-337.
- Eb'ül Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2011.

- EKİCİ, Kansu ve KİRİŞOĞLU Alican, “Hasımlıktan Hıssımlığa: Kutsal Topraklar Kudüs Ekseninde Memlûklara Karşı İlhanlı-Haçlı İttifak Çabaları”, *KARE- Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 13, 2022, s. 66-97.
- GALSTYAN, A. G., “Sebastatsi Vakayinamesi’nden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- GALSTYAN, A. G., “Nerses Paliants Vakayinamesi’nden Pasajlar”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/ Cengiz Han/ Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
- Het’um the Historian’s History of the Tartars*, trans: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2004.
- İbn Bibi, *El- Evamirü’l- Ala’iye El- Umuri’l - Ala’iye (Selçuk Name)*, C. 2, çev. Mürsel Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İbnü’l - Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. ve not. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- Jamtaagmwereli, *Aswlovani Matiane*, Metsnieroba, Tbilisi 1987.
- Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, foreword, Roin Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- KASSEM Shireen EL, “Mamluk Silks (1250-1400): An Overview”, *Asia and the World*, 2018, s. 82-95.
- KELEŞ, Erol, “Elbistan Meydan Muharebesi ve İlhanlıların Yeni Anadolu Politikası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 123, S. 242, 2019, s. 63-72.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.
- Muhibbeddin Ebu Hamid Makdîsî (el-Kudsî), *Mısır’daki İslâm Devletleri ve Türk Memlûklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.
- MÜLLER Christian ve PAHLITZSCH Johannes, “Sultan Baybars I and the Georgians -in the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem”, *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, 14-17 May, Tel Aviv University, 2000, s. 258-290.

- Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.
- NICOLLE, David, *Mamluk 'Askari 1250-1517*, Osprey Publishing, 2014.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Aynicâlût Savaşı", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 275-276.
- PAHLITZSCH, Johannes, "Mediators Between East and West: Christians Under Mamluk Rule", *The Middle East Documentation Centers*, 2005, s. 31-47.
- PREISS, Reuven Amitai, *Mongols and Mamluks The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge University Press, 1995.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni, TTK, Ankara 2013.
- ROSSABI, Morris, *Voyager From Xanadu Rabban Sauma and the First Journey From China to the West*, University of California Press, London 2010.
- SAĞLAM, Ahmet, "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye Seferlerinde Ermeniler", *History Studies*, c. 8, S.1, 2016, s. 137-152.
- SAĞLAM, Ahmet, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Bellekten*, c. LXXXII, S. 293, 2018, s. 83-157.
- SATIŞ, İhsan ve CEYHAN, Muhammed, "Kudüs Rum Patrikhanesi", *Bellekten*, c. 79, S. 285, 2015, s. 675-712.
- Shafi'ibni Ali, "Hüsnülmenakıb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Mehtinler*, haz. W. De. Tiesenhausen, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- SOLAK, Kürşat, "Çerkez Memlûkler Çerkez mi?", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 31, S. 51, 2012, s. 202-208.
- SPULER Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Bellekten*, c. LIII, S. 206, 1989, s. 175-197.
- Şihabeddin b. Fazlullah El- Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l- Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- ŞENGELİYA, N. N., "XIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gürcü-Selçuklu İlişkilerinin Tarihinden", çev. Meltem Akıncı, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 4, S. 1, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, 2019, s. 401-418.

- Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, çev. ve Notlar: Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- TÜRKAN, Ahmet, “Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği”, *Milel ve Nihal*, c. 10, S. 2, 2013, s. 29-61.
- YİĞİT, İsmail, Memlükler, *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 90-97.
- YOSEF, Koby, “Mamluks of Jewish Origin in the Mamluk Sultanate”, *Mamluk Studies Review*, 2019, s. 49-95.
- YURDAKUL, İlhami, “Kudüs Kamame Kilisesi’nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı, s. 238-262.

İLKÇAĞDAN 19. YÜZYILA KAFKASYA: BÖLGEYİ ZİYARET EDEN SEYYAHLAR VE YAPITLAR SEÇKİSİ

Ayşegül KUŞ*

Giriş

Kafkasya, Karadeniz ile Azak denizinin doğu kısmını ayıran Anapa yarımadasından başlar ve Hazar denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları içine alır. Bölge adını anılan bu sıra dağlardan almaktadır. Genellikle dağlık bir bölge olan Kafkasya topografik bakımdan farklı özellikler sergiler. Bölgeyi ikiye ayıran Büyük Kafkas dağları yaklaşık 1200 km. uzunluğunda ve 110-180 km. genişliğindedir; en yüksek yerleri ise bölgenin orta kısmında bulunan Elbruz (5642 m.) ve Kazbek (5033 m.) zirveleridir. Ayrıca Büyük Kafkas dağlarını güney-kuzey doğrultusunda aşan en önemli iki geçit Daryal ve Derbent'tir.¹ Kafkasya'nın belkemiğini oluşturan ve kuzey-batıdan güney-doğuya doğru bir yay gibi uzanan Kafkas dağları, 486.000 km²'den oluşan bölgeyi, kuzey ve güney olarak ikiye ayırır. Bu dağ silsilesinin kuzeyine Kafkas önü (Mâdûn-ı Kafkas), güneyine ise Transkafkasya (Mâverâ-yı Kafkas) adı verilir.² Kuzey Kafkasya ile

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, aysegulkus@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8051-600.

¹ Davut Dursun, "Kafkasya", *DİA*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 157. Daryal ve Derbent geçitlerinin yanı sıra, fazla kullanılmasa da Orta Kafkasya'daki Mamison ve Temurhanşura-Avar-Kahitya yolu üzerinde yer alan Avar geçitleri de stratejik bakımdan önemlidir. Bkz. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 7; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 1979, s. 4.

² Kafkasya üzerine çok sayıda çalışma kaleme alan Tavkul, bugün siyasî, coğrafi, etnik ya da kültürel sınırlar açısından ele alındığında, birbirinden farklı sınırlara sahip birkaç Kafkasya tanımı olduğunu söyler. O bu ayrıma karşı çıkar. Zira ona göre, bazı coğrafyacılar Kafkasya'yı kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölmüşler; bölgenin tarihi, etnik ve sosyolojik yapısını derinlemesine bilmeyen kimi siyaset bilimciler de bu bölünmeyi kabul ederek, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya isimlerini literatüre sokmuşlardır. Bu tarife göre, Kuzey Kafkasya denildiğinde, bugün

Güney Kafkasya'nın tarihi uzun yıllar birbirinden bağımsız olmuş, ancak Rusya'nın 19. yüzyılda bölgeyi tamamen işgal etmesi ile birlikte Kafkasya halkları için ortak bir tarih söz konusu olabilmıştır. Fakat Kafkas dağlarının aşılmaz ve geçit veren vadilerinin az ve sarp oluşu, kuzey ile güneyin irtibatını olumsuz olarak etkilemiştir. Modern döneme kadar Rusya dışında, tarih boyunca Kafkasya'nın tek bir devletin hâkimiyeti altında bulunduğu dönemler nadirdir.³

Kafkasya sahip olduğu coğrafi konumundan ötürü, çevresindeki diğer yerleşim yerlerinden farklı olarak doğu-batı arasında meydana gelen büyük göç hareketlerinden fazla etkilenmemiştir. Zira göç ve ticaret yolları Kafkasya'nın kuzeyinde ve güneyinde farklı güzergâhları izlediğinden, dağların eteklerinde veya yaylalarda yaşayan topluluklar, son zamanlara kadar dış dünyanın etkilerine kapalı ve kendi kendilerine yetecek ekonomik, sosyal ve kültürel ortam içinde yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Dolayısıyla, bu durumun bölgedeki farklı kültür ve etnik yapıya sahip olan toplulukların tek bir millet haline gelmesini engellediği söylenebilir. Bölge üzerinde, ilkçağlarda Romalıların, Perslerin, İskitlerin yaptıkları mücadeleye ortaçağda Bizanslılar, Sasaniler ve Hazarlar eklenmiştir. Daha sonra bu mücadelelere İslâm devletleri de katılmış ve Kafkasya üzerinde hâkimiyet tesis etmeye çalışmışlardır.⁴ Bölge üzerindeki hâkimiyet mücadelesi Bizans, Sani ve Hazar devleti arasında uzun süre devam etmiştir, ancak güneyde Hazarlar, kuzeyde Bizanslılar ile Sasaniler uzun soluklu başarılar elde edememişlerdir. Hz. Ömer devrinden sonra, Sasanilerin yerini alan

Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan sözde özerk Adige, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Cumhuriyetleri akla gelmektedir. Yine Güney Kafkasya denildiğinde, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ile Abhazya, Acara, Dağlık Karabağ, Nahcivan Özerk Cumhuriyetleri ve Güney Osetya bölgesi anlaşılmaktadır. Ancak 19. yüzyılda Kafkasya'da araştırmalar yapan çeşitli bilim insanları ve seyyahlar eserlerinde Kafkasya olarak Kafkas dağlarının üzerini ve kuzeyinde uzanan bölgeleri ifade etmişlerdir. Örneğin, Klaproth 19. yüzyıl başlarında Almanca, Fransızca ve İngilizce olarak yayımlanan Kafkasya seyahatnamesinin adını 'Kafkasya ve Gürcistan'a Seyahat' olarak koymuş ve Gürcistan'ı etnik ve kültürel açıdan Kafkasya'nın dışında bırakmıştır. Bkz. Ufuk Tavkul, "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi", *Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (25-26 Mayıs 2006)*, s.187. J. Von Klaproth, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien*.-Berlin 1812; J. von Klaproth, *Travels in The Caucasus and Georgia*, London 1814; J. von Klaproth, *Voyage au Caucase et en Georgie*. Paris.1823.

³ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, 1990, s.239.

⁴ İlyas Topsakal, "Tarihi Süreçte Rusya- Türkiye İlişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S.2, 2016, s.34-35 (ss. 33-53); Mehmet Saray, "Altınorda Hanlığı", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 538-540, Mehmet Saray, "Astarhan Hanlığı", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 505.

İslâm orduları da diğer yerlerde elde ettikleri büyük başarıları Kafkasya'da gösterememişlerdir. Hatta Emevi kumandanı Mervan b. Muhammed el-Cezire 737 yılında Hazarları mağlup ederek başkent el-Beyda'ya kadar ilerlemesine rağmen Kuzey Afrika ile mukayese edildiğinde, İslâm hâkimiyeti, özellikle Kafkasya'nın kuzeyinde güçlü bir şekilde kök salmayı başaramamıştır. Fakat İslâm orduları Güney Kafkasya'da önemli bir nüfuz tesis etmeyi ve bölgeye gönderilen Emevî ve Abbasî valileri de zaman içinde kendi sülalelerine dayanan ve siyasî bakımdan bağımsız devletler kurmayı başarmışlardır.⁵

Bölgenin daha sonraki tarihsel sürecine göz atıldığında, Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Moğolların Kafkasya üzerinde kurdukları hâkimiyetin, bölge üzerinde en fazla etki yaratan siyasî faaliyetlerden biri olduğu söylenebilir. Özellikle Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan gelenlerin idare ettikleri Altınordu Devleti, Kafkasya tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Zira bu devlet, sonraki asırlarda güneye incek olan Rusların toparlanmalarını engellediği gibi, onların üzerinde siyasal hâkimiyet kurmayı da başarmıştır. Fakat Timur'un, Altınordu Han'ı Toktamış'ı Kundurça (1391) ve Terek (1395) muharebelerinde bozguna uğratması ve çok geçmeden bu devletin Kırım, Kazan, Astarhan, Nogay ve Sibir hanlıklarına bölünmesi, Türk dünyasından ziyade Rusya'nın işine yaramıştır. Nitekim Rus prensleri ancak bu olaydan sonra toparlanma fırsatını yakalamış ve Türk saldırılarına karşı koyma ve nihayet karşı saldırıya geçebilme gücünü elde etmişlerdir. Rusların işini kolaylaştıran husus, hanlıkların kendi aralarındaki mücadeleler sonucunda zayıflamaları olmuştur. Hanlar arasındaki husumet o derece şiddetli hale gelmiştir ki, hanlardan biri Ruslar üzerine sefere çıktığında, diğeri onu arkadan vurmaktan çekinmemiştir. En güçlü hanlık olan Kırım Hanlığı'nın Altınordu Devleti'ni yeniden kurmak düşüncesi, hanlığın uyguladığı politika ile gerçekleştirilebilecek bir ideal değildi; çünkü tamamen çapul, yağma ve hediye çekme amacına dayanan Kırım akınları, Moskova knezliğinin güçlenmesini durduramayacak nitelikteydi.⁶

1547'de "Moskofların Çarı" unvanıyla taç giyen IV. İvan (Kor-kunç İvan), Türk hanlıklarının içinde bulunduğu bölünmüşlükten faydalandı. Söz gelimi, Kazan, iç mücadeleler, coğrafi konumu, Rus hücumlarına kolayca maruz kalması ve diğer Türk devletlerinden

⁵ Saydam, agm, s. 239-240.

⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1971, s.164-166; Saydam, agm, s. 240.

yardım alamaması gibi nedenlerden ötürü, Rusların Kafkasya'ya yönelik yayılışının ilk hedeflerinden biri oldu ve İvan 1552 yılında yaptığı dördüncü seferde Kazan'ı ele geçirmeyi başardı. Kazan'ı kurtarmaya çalışan Kırım hanı Devlet Giray'ın çabaları sonuç vermediği gibi, 1556 yılında Astarhan hanlığı da Rus hâkimiyeti altına girdi.⁷ Böylece Rusya tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu.⁸ Kazan ve Astarhan hanlıklarının işgaliyle Rusya'nın güneydoğu sınırlarının güvenliği sağlandı ve Rusya Doğu ülkeleriyle doğrudan ticarî, siyasî ve kültürel ilişkiler kurmaya başladı.⁹ Özellikle Hacı Tarhan'ın (Astrahan) Ruslar tarafından ele geçirilmesi, Rus siyasî nüfuzunun Hazar denizine yakın bölgelerde hızlı bir şekilde yayılmasına sebebiyet verdi. Buna bağlı olarak, bazı devletler ve topluluklar ekonomik menfaatlerini Moskova ile işbirliği yapmak olduğunu düşündüler, bazıları da topraklarının maruz kaldığı yabancı baskısından kurtulmak amacı ile Ruslarla anlaşmayı tercih ettiler. 1552'de Kazan'ın ele geçirilmesi, Rusların sadece Hacı Tarhan'ı ele geçirmesini kolaylaştırmadı, aynı zamanda Moskova siyasî nüfuzunun daha güneye inmesi ile sonuçlandı. Böylece Rusların bölgedeki ilerleyişi Kuzey Kafkasya'ya doğru gelişmeye başladı. Zira Moskova için Kuzey Kafkasya, hem yeni kazanılmış olan Volga'nın aşağı kısımlarını güvence altına almak hem de Safevi Devleti ile Gürcü krallıklarına doğrudan erişimi sağlayan tampon bir bölge konumunda idi. Bu amaçlar doğrultusunda, emperyal bir güç olma yolunda her fırsatı değerlendiren Moskova yönetimi, siyasî etki alanlarını Kuzey Kafkasya'ya genişletme konusunda önemli stratejik planlar yaptı.¹⁰

⁷ Halil İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017. s. 104.

⁸ A. Yu. Yakubovskiy, *Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s.176 vd.; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıcından 1917'ye Kadar)*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 152-154.

⁹ İlkin Huseynov, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Rusya'nın Kafkasya'da Yayılmacılık Politikası*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020, s. 35.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972, s. 142-280. Allen, Astarhan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonraki 30 yıl boyunca Osmanlı sultanları ile Kırım hanları tarafından izlenen siyasetin, İtil Irmağı boyunca Türk devletleri kuşağını yeniden canlandırmak ve güneye, Hazar Denizi sahillerine doğru Rus yayılmacılığını denetim altına almak olduğunu vurgular. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Don-Volga Kanalı projesi ile 1569 yılında Astarhan'a karşı düzenlenen Türk-Kırım seferinin bunun bir kanıtı olduğunu söyler. İtil bölgesini ele geçiren Moskova'nın bölgeye kesin bir şekilde surette egemen olması 20 yıl boyunca belirsiz kalmış ve ırmağın aşağı kısımlarına inen kervanlar sürekli olarak Nogayların, vahşi Çerkes çetelerinin ve Kazak

Rusya I. Petro döneminde (1682-1725) de Osmanlı Devleti ve İran ile birlikte bölgede üçüncü bir siyasî güç olarak Tarku, Karakaytak ve Derbend ile Bakü'yü ele geçirmiştir. Osmanlı Devleti de bölgedeki siyasî gücünü ortaya koymak amacıyla İran üzerine yaptığı sefer ile Tiflis, Revan ve Tebriz'i ele geçirse de Rusların üçüncü bir güç olarak İran'la 1723 yılında antlaşma yapmasına itiraz etmiştir. Bunun üzerine, İstanbul'da 1724'te Osmanlı- Rus antlaşması imzalanmış ve Kafkasya'daki sınırlar yeniden belirlenmiştir.¹¹ 18. yüzyılda bölgede yaşanan siyasî gelişmeler, Rus nüfuzunun bölgede daha kalıcı hale gelmesini sağlaması bakımından önemlidir. Bu bağlamda, 1736-1739 Osmanlı- Rus savaşı esnasında Rusya Kırım'a girmiş, burada çok sayıda yerleşim birimini yakıp yıkmış, hatta Azak kalesini ele geçirmiştir. Bu gelişme Rusların daha önceki yüzyıla nazaran, Kırım ve Kafkasya'yı ele geçirebilecek güce ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir. 1739 yılında imzalanan Belgrad Antlaşması ile Azak kalesi yıkılarak bağımsız hale getirilmiş, Kaberdey bölgesi de bağımsız olmuştur. Fakat Ruslar anılan bölgede 1759'da Mozdok'ta, 1763 yılında ise Kızılyar'da antlaşma hükümlerini ihlal ederek şehirler kurmuş ve böylece bölgede yayılma ve işgal faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak 1774 yılında Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması bölge tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Zira Rus Çaricesi II. Katerina'nın Kafkaslarda takip ettiği yayılcı politika, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra gittikçe artmaya başlamıştır. Özellikle 1776 yılında General Potemkin'in Kafkasya bölgesinin işgali için Rus ordusunun başına getirilmesiyle birlikte Kafkasya'da daha yoğun askerî bir hareketlilik meydana gelmiştir.¹² Bu bağlamda, II. Katerina 8 Nisan 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakını kabul

haydutların saldırılarına maruz kalmıştır. Bütün bunlara rağmen Ruslar 1582 yılında Astrahan'ın etrafını taş surlarla çevirmiştir. Bkz. William E. D. Allen, "Rus-Kafkas Münasebetlerinde İtil-Terek Güzergâhı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Çev. Serkan Acar, XXVIII / 1, 2013, s. 311. Fakat I. Petro'nun ölümünden sonra Ruslar İran'la imzaladıkları Reşt ve Gence antlaşmaları ile Kafkasya'yı terk etmek zorunda kalmışlardır. Ancak İran Osmanlı'nın bölgede nüfuzunu arttırmasını istemediği için, Osmanlı Devleti'nin de işgal ettiği yerleri terk etmesini sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Belli aralıklarla süren savaş neticesinde iki ülke arasında IV. Murad dönemindeki sınırlar esas alınmıştır. Bkz. Süleyman Eliyarlı, "Azerbeycan'ın Beynelhalk Çekişme Meydanına Çevrilmesi", *Azerbeycan Tarihi*, Bakı 1996, s.489-493.

¹¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, C. IV, I. Kısım, TTK Ankara 1995, s. 174-180. Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çekişme Alanı Kafkaslar*, 2. Baskı, Gökubbe, İstanbul 2008, s.29-30.

¹² Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. s.78. Bu konuda bkz. Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.VI, S. 2,

etmiştir. Osmanlı Devleti bu durumu istemeyerek de olsa 1784'te verdiği bir senetle kabul etmek zorunda kalmıştır. Hatta Rusların Kafkasya'daki Kuban ve Taman'daki hâkimiyetini de tanımıştır. Buna ek olarak, II. Katerina Gürcistan'ın Rus himayesine girmesini resmi olarak onaylamıştır. Böylece Ruslar, tarihi süreç içinde planlı bir şekilde yürüttükleri strateji ile bölgede kazandıkları siyasî güç ve nüfuzu diğer devletlere kanıtlamış oldular.¹³

Rusya, 16. yüzyıldan itibaren emperyal bir devlet olma yönünde bir politika izlemiş ve başa geçen yöneticiler bu politikadan taviz vermemişlerdir. Bu nedenle, Rusya kendisi için can damarı niteliğinde olan boğazlar, Kafkasya ve Balkanları işgal edip ele geçirmek için her türlü yolu denemiştir. 18. yüzyıla gelinceye kadar Rusya Karadeniz kıyılarında birkaç önemsiz limanı dışında ticaret amaçlı kullanabileceği büyük limanlara sahip değildi. Rus Çarı I. Petro (1689-1725), tahta geçtikten sonra, Rus ekonomisi için büyük limanlara sahip olunması ve sıcak denizlere inilmesi gerektiğini fark eden ilk kişi olmuştur. Zira I. Petro, Rusya'nın emperyal bir güç olarak dünya hâkimiyetini ele geçirmesi için sıcak denizlere açılmasının ve ekonomisini geliştirmesinin oldukça önemli olduğunu görmüştür. Dolayısıyla bunu gerçekleştirebilmek için Karadeniz ve boğazların mutlak hâkimi olan Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve onun sahibi olduğu jeo-stratejik bölgelerin Rusya'nın eline geçmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu nedenle, ondan sonra gelen hâleleri de aynı politikayı benimseyerek Rusya'nın Karadeniz ve boğazlar üzerinden sıcak denizlere inebilme politikasını, yani Osmanlı'nın yıkılması yönündeki politikayı takip etmişlerdir.¹⁴

İşte Rusya'nın bölgede izlediği saldırgan ve yayılmacı politikalar batılı devletlerin dikkatini Kafkasya'ya çevirmesine neden olmuştur. Aslında Avrupa'da ortaçağın sonları ile Sanayi Devrimi arasında kalan merkantilist dönem, özellikle ticaretin iktisadî faaliyetlere damgasını vurduğu, denizcilik, ticaret ve sömürgeci yaklaşımlar yolu ile Avrupa'da sermaye birikiminin arttığı bir dönemdir. Bununla birlikte, Rusya'nın dünya sahnesindeki yükselişi, siyasî ve ekonomik olarak nüfuzunu güçlendirmesine paralel olarak Avrupalıların da bu topraklara olan ilgisi artırmıştır. Dolayısıyla

2006, ss. 447-462; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*. C. 26, Ankara 2002, s. 524-527.

¹³ Aydın, *age*, s. 4, 5.

¹⁴ Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, 2009, ss. 89-14

anılan bu gelişmeler, batı dünyasını değişik kaygılarla bu bölgede yaşayan toplulukların yaşam biçimleri, kültürleri, inanç biçimleri, vs. hakkında bazı araştırmalar yapmaya sevk etmiştir. Özellikle İngilizlerin kurmuş olduğu Muscovy Company ile beraber bölgeyi ziyaret eden seyyah sayısı da artış göstermiştir. Öte yandan, Batılı seyyahların İran'a ve Doğu'ya geçmek için Kafkasya'yı kullanmaları uzun yıllar devam etmiştir.¹⁵ Bu seyyahların arasında siyasî görevliler, yeni ticaret yolları arayanlar, siyasî ajanlar, konsoloslar, bitki ve böcek toplayan doğa bilimciler, tarihçiler, coğrafyacılar ve misyonerler gibi çok değişik meslek guruplarına mensup kişiler bulunduğu görülmektedir.¹⁶ 19. yüzyıla gelindiğinde, bölgede ortaya çıkan bazı önemli siyasî ve ekonomik gelişmelere koşut olarak, batılı devletlerin bölgeye olan ilgilerinin daha da arttığı dikkat çekmektedir. Söz gelimi, İngilizlerin Hindistan ticaret yolunu güvence altına almak için en çok ihtiyaç duydukları yerlerden biri Kafkasya idi. Ayrıca 19. yüzyıl bölge halklarının hemen hepsinin Rusya'ya karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesi ile geçtiği bir dönem olmuştur. Kafkas halkları kendilerinden oldukça güçlü olan Rusya'ya karşı vermiş oldukları bu bağımsızlık savaşı ile tüm dünyanın ilgisini bölgeye ve kendilerine çekmeyi başarmışlardır.¹⁷ Bu yüzden, İngiltere¹⁸ ve Fransa gibi dönemin önemli devletleri için Kaf-

¹⁵ Mertcan Akan, "XVIII. ve XIX. Yüzyıl Batılı Seyyahlara Göre Karaçay-Malkar Etnogenezi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/1, 2016, s.23.

¹⁶ Kudret Emiroğlu, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı*, İstanbul 1989, s. 190.; Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016; Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006, s. 1-9.

¹⁷ Aydın O. Erkan, *Tarih Boyunca Kafkasya*, İstanbul: Çivi Yazıları, 1999, s. 41.

¹⁸ Rusların bölgede yayılmacı politikalar izlemesinin siyasî ve ekonomik çıkarlarının aleyhine olduğunu gören İngilizlerin bölgede yürüttüğü faaliyetler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ayşegül Kuş, "İngilizlerin Kafkasya Politikaları Bağlamında Çerkezlerle Yönelik İlgileri: John Longworth Örneği", *Tarih Dergisi*, 2021, S. 74, s. 163-189; Mustafa Aydın, "Çerkes Kıyılarında İngilizler 1829-1837)", *Tarih Dergisi*, S. 38, 2003, s. 79-100, Joseph Linda de Hoyos Brewda, "The History of Britain's 'Great Game' in Caucasus, Central Asia", *Executive Intelligence Review*, 26/36, 1999, s. 24-27; Orhan Doğan ve Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (3), 2017, s. 839-847; Haydar Efe, "Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın 'Sıcak Denizlere İnme Politikası' Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, IX, S. 17, 2018, s. 297-334; Ayşegül Kuş, "The Projections of the English Politics in the Caucasia /Central Asia and the Black Sea Against the Russian Expansionism in the 19th Century in the Works of Edmund Spencer", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13/26, 2019, s. 415-438; Norman

kasya'da yaşayan halklarla ilişki kurmak büyük önem taşımaktaydı. Ayrıca Rusya'nın sıcak denizlere inme yönünde izlemiş olduğu siyaset, özellikle İngilizlerin Akdeniz'deki ekonomik çıkarlarınının da aleyhine idi. Bu nedenle, Kafkasya iki büyük gücün siyasî ve ekonomik nüfuzlarını artırmak için birbirleriyle mücadele içine girdikleri önemli bir alan haline geldi. İçinde İngiltere'nin de olduğu Avrupalı devletler açısından bölgeyi ve bölgede yaşayan toplulukları yakından tanımak, büyük önem taşımaktaydı. Dolayısıyla Avrupalı devletler bölgeyi daha yakından tanımak ve bölge hakkında bilgi toplamak için Kafkasya'ya çok sayıda seyyah ve araştırmacı gönderdiler.¹⁹ Bu seyyah ve araştırmacıların bölgeye dair gözlem ve incelemelerini içeren çok sayıda yapıt bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, 19. yüzyılda tüm dünyada meydana gelen gelişmelere koşut olarak anılan dönemde Kafkasya'yı ziyaret eden kimi seyyah ve araştırmacılar ile onların kaleme aldıkları yapıtlardan bir seçki oluşturmak ve böylece Batılı devletlerin kendi siyasî ve ekonomik çıkarlarını takip etmek amacıyla bölgeye dair ilgilerini serimlemektir. Ayrıca Kafkasya'nın modern dönemde de büyük güçlerin birbirleri ile kıyasıya mücadele ettikleri bir rekabet alanı olduğu göz önüne alındığında, tarihsel bir perspektif ve arkaplan sunarak yaşanan gelişmelerin daha sağlıklı analiz edilerek değerlendirilmesine olanak sağlamaktır.

1. İlkçağdan 19. Yüzyıla: Kafkasya'dan Söz Eden Bazı Seyyah ve Araştırmacılar

Kafkasya sahip olduğu jeo-politik ve jeo-stratejik önem nedeniyle tarihsel süreç içerisinde çok sayıda yabancı seyyah ve araştırmacının değişik amaçlarla yakından tanımak ve hakkında bilgi edinmek istediği bir yer olmuştur. Argonot destanı gibi günümüze kadar ulaşan destan ve mitoslarda bile adından söz ettirmiştir. Ayrıca Kafkasya'nın tarihî coğrafyası, jeo-politik konumu, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zenginliği, özellikle MÖ 8. ve M.Ö 7. yüzyılda kimi Yunan yazarlarının dikkatinden kaçmamış ve bu nedenle bölgeye olan ilgiyi arttırmak için pek çok mitolojik hikâyeler oluşturulmuş yahut var olan bazı efsaneler sahiplenilmiştir.²⁰ MÖ 850

Luxembourg, *İngilizlerin Rusya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998.

¹⁹ Ayşegül Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2021, s. 21.

²⁰ Efsanenin özeti şu şekildedir: İolkos kralı Aison tahtını üvey kardeşi Pelias'a kapıtırır. Aison'un oğlu İason delikanlılık çağına gelince Pelias'ın karşısına çıkar ve tahtı

yıllarında yaşadığı düşünülen Homeros, eserinde yazarı belli olmayan bir halk efsanesinden söz eder. Kolhis efsanesinden sonra ilk kez Kafkasya'dan ve orada yaşayan topluluklardan bahseden kişi ise MÖ. 5. yüzyılda yaşayan Halikarnaslı seyyah ve tarihçi olan Heredot'tur. İlk tarihçi olarak kabul edilen Heredot yaşadığı dönemde İskitya ve Sarmatya olarak bilinen Kafkasya'yı ve Euksinos diye adlandırılan Karadeniz kıyılarını gezmiştir. Yine MÖ 5. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Yunanlı tarihçi Hellanikus, MÖ 1. yüzyılda yaşayan Romalı yazar Markus Verrius Flaccus, MS 46-119 yılları arasında yaşamış olan Yunanlı tarihçi Plutarkhos, MÖ 63-MS 25 yılları arasında yaşamış olan ünlü coğrafyacı ve tarihçi Strabon ile MS 96-180 yılları arasında yaşamış olan Antik çağın ünlü tarihçisi Flavius Arrianus gibi kimi seyyah ve araştırmacılar da eserlerinde Kafkasya'dan ve bölgede yaşayan topluluklardan bahsederler.²¹

Bölgeye olan bu ilgi Yunanlılarla sınırlı kalmamış, bazı Arap tarihçi ve coğrafyacılar da Kafkasya'yı ziyaret etmişlerdir. Örneğin, 10. yüzyıl Arap seyyahlarından olan Abd el-Hasan el-Mesudi, onun çağdaşı olan Ebû el-Kasım ile 14. yüzyılda bölgeye gelen Ebu el-Feda ve ünlü seyyah İbn Batuta bunlar arasında sayılabilir. Ebu el-Feda'nın Kafkasya bölgesine yaptığı gezi ve geziye dair notları, Fransız bilim insanı M.C. D'ohisson tarafından Fransızcaya çevrilmiş ve 1828 yılında Paris'te yayımlanmıştır. Ayrıca ünlü seyyah İbn Batuta'nın gezi notları da H. A. R. Gibb tarafından İngilizceye çevrilmiş ve "The Travels of Ibn Battuta" (İbni Batuta'nın Seyahatleri) adı ile 1829 yılında Londra'da basılmıştır. 19. yüzyılın başlarından itibaren Arap seyyahların daha erken dönemlerde Kafkasya'ya dair kaleme aldıkları eserlerin Avrupa dillerine çevrilmesi, Avrupalıların bölgeye olan ilgisini de belgeler niteliktedir.²² 14. yüzyılın ortalarında yaşamış İngiliz asıllı Sir John Mandeville'in 1322-1356 yılları arasında kaleme aldığı gezi notları ilk olarak Fransızca ve 1375 yılında "The Voyage and Travels of Sir John Mandeville" (Sir John Mnadeville'in Seyahatleri) adı ile İngilizce olarak yayımlanmıştır.

geri ister. Pelias da ondan kurtulmak için önce Kolkhsi'e gidip Prikos'un orada bıraktığı Altın Postu getirmesini ister. İason da Yunanistan'da gözü pek ve atılgan ne kadar kişi varsa toplayarak 50 kişilik bir mürettebat oluşturur. Akabinde Argo adında çok biçimli ve dalgalar içinde hızla kayan meşhur gemiyi yaparlar İason önderliğindeki bu 50 kahramanın, İolkos'tan Kolkhis'e olan yolculuğunu anlatan Altın Post efsanesi de böylece başlamış olur. bkz. Osman Emir, "Argonautlar Efsanesi: Bir Mitos'un Ardındaki Gerçekler ve Kolkhis", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 4, 2009, s. 18.

²¹ Erkan, *age*, s. 28-29.

²² Erkan, *age*, s. 25-27.

Fakat bazı araştırmacılar tarafından bu gezi notlarının Mandeville'e ait olmadığı ileri sürülmekte, onun kendisine ait olmayan söz konusu gezi notlarına bazı eklemeler yaparak sanki kendi maceralarınıymış gibi anlattığı iddia edilmektedir.²³

Nahçıvan piskoposluğuna tayin edilen Dominiken tarikatına mensup piskopos Johannes de Galonifontibus'un bölgede bulunduğu sırada kayıt altına aldığı gözlem ve incelemelerini içeren 1404 yılına ait olan gezi notlarının, Kafkasya'da yaşayan etnik topluluklardan biri olan Karaçaylara dair önemli bilgiler veren ilk seyahatnamelerden biri olduğu söylenebilir.²⁴ Johannes de Galonifontibus'un Timur'un Osmanlılara karşı kazandığı zaferi Venedik, Ceneviz, Londra ve Paris gibi şehirlerde Avrupalılara duyurmak için elçi olarak gönderdiği Sultaniyeli Johannes'in eski adı olduğu ileri sürülmesine rağmen ikisinin aynı kişiler olmadığına dair farklı görüşler de bulunmaktadır.²⁵ 1473-1474 yılları arasında Venedik Cumhuriyeti'ni temsilen İran elçiliğine atanan diplomat, tüccar, seyyah ve araştırmacı olan Josaphot Barbaro (1413-1494), elçi olarak görev yaptığı dönemde, içinde Kafkasya'nın da olduğu çevre bölgelere bazı seyahatler düzenlemiştir. Onun gezi notları ilk olarak 1487'de Venedik'te yayımlanmıştır. Ayrıca bu yapıt, W. Thomas tarafından İngilizceye çevrilmiş ve "Travels of Josafa Barbora" (Josafa Barbora'nın Seyahatleri) adı ile 1873 yılında Londra'da yayımlanmıştır.²⁶ 16. yüzyılın hemen başında 1502 yılında Ceneviz asıllı bir seyyah olan Giorgio İnteriano "La Vitta et sito de Zichi, Chiamati, Circassi, Historia Notable" (Çerkeslerin Örfleri, Adetleri ve Tarihleri) adı ile bir kitap kaleme almıştır. Yine Paris'te yaşayan İtalyan asıllı gezgin ve yazar Jean de Luca'nın "Relation des Tatars, Percopites et Nogais, des Circassians, Mingrelians et Georgians" (Tatarlar, Perkopitler, Nogaylar, Çerkesler, Mingrelyalılar ve Gürcü İlişkileri) adı ile kaleme aldığı eseri 1637 yılında Paris'te yayımlanmıştır. Alman asıllı olan Jean Gotthild Stritter tarafından 1771 yılında Çarlık Rusya'sının başkenti olan St. Petersburg'da "Memorie Populorum Metidum Caucasus, Mare Caspium" (Hazar Denizi ve Kafkasya

²³ <https://www.britannica.com/biography/John-Mandeville#ref161787> (Erişim Tarihi: 03.10.2022)

²⁴ Tardy Lajos, "The Caucasian Peoples and their neighbours in 1404", *Acta Orientalia, Budapest*, 32/1, 1978, s. 83-111.

²⁵ Mertcan Akan, "XVIII. ve XIX. Yüzyıl Batılı Seyyahlara Göre Karaçay-Malkar Et-nogenezi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/1 Yaz- 2016, s. 23.

²⁶ Erkan, *age*, s. 29-31.

Halklarını Ziyaret Anıları) adı ile Latince bir kitap kaleme alınmıştır. Ancak bu kitap Latineden başka bir dile çevrilmemiştir.²⁷

Alman seyyah Jacques Stahling'in bölgeye dair gezi notlarını kaleme aldığı "Von Tchirkassien oder den Kabardinischen Landen" (Çerkez yahut Kabardey Ülkelerinden) adlı yapıtı 1772 yılında Almanya'da yayımlanmıştır.²⁸ 1750-1762 yılları arasında Kırım'da bulunan Fransız konsolos M. de Peysonnel, bu görevi esnasında Kafkasya'da da bulunmuştur. Peysonnel'in gezi notları, 1784 yılında Paris'te "Traite sur le Commerce de la Mer Noire" (Karadeniz Ticaret Antlaşması) adı ile yayımlanmıştır. 18. yüzyılın sonlarında Ellis George Gyldenstadt adında bir araştırmacı tarafından bölgeye dair "Memoir of a Map of the Countries comprehended between the Black Sea and Caspian with an Account of the Caucasian Nations and Vocabularies of their Languages" (Kafkas Toplulukları ve Dillerine Ait Kelimelerin Anlatımı ile Birlikte Hazar ve Karadeniz Arasındaki Ülkeler Üzerine Anılar) adlı bir çalışma kaleme alınmış ve 1788 yılında Londra'da yayımlanmıştır. 1789 yılında Kafkasya üzerine kaleme alınan bir diğer eser de Alman asıllı araştırmacı T. J. Ditmar'a aittir. "Von den Kaukasischen Völkern der Mystischen Zeit" (Mistik Çağın Kafkas Halklarından) adlı bu eser, 1789 yılında Berlin'de yayımlanmıştır.²⁹ Ayrıca 18. yüzyılın sonlarında Kafkasya üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Dr. J. Reineggs tarafından bölgenin tarihî ve topografik özelliklerini ele alan bir kitap kaleme alınmıştır. Bu yapıt, "Allgemeine Historisch-Topographische Beschreibung des Caucasus" (Kafkasya'nın Genel Tarihi ve Topografik Tanıtımı) adı ile 1796 yılında Almanya'da yayınlanmıştır.³⁰ Yine ünlü doğa bilimci ve seyyah Peter Simon Pallas, Rus Çarıçesi II. Katerina'nın himayesi altında Asya'yı baştanbaşa gezmiş ve aynı zamanda Rusya'da ve Rusya'ya bağlı olan bölgelerde bazı jeolojik araştırmalar ve incelemelerde bulunmuştur. Seyyahın gezi notlarını içeren eseri, 19. yüzyılın başında ilk olarak Londra'da ve daha sonra Fransızca olarak Paris'te yayımlanmıştır. Pallas'ın bu gezi notları iki cilt halinde 1812 yılında Londra'da "Travels Through the Southern Provinces of Russian Empire in the years of 1793-1794" (1793 ve 1794 Yıllarında Rus İmparatorluğunun Güney Eyaletlerine

²⁷ J. Gotthild Stritter, *Memorie Populorum Metidum Caucasus, Mare Caspium*, St. Petersburg, 1771.

²⁸ Jacques Stahling, *Von Tchirkassen oder den Kabardinischen Landen*, Bacmeister, 1772.

²⁹ T. J. Ditmar, *Von den Kaukasischen Völkern der Mystischen Zeit*, Berlin 1789.

³⁰ Jacob Reineggs, *Historische Topographische Beschreibung des Caucasus*, Gotha 1796.

Yapılan Seyahatler) adı ile basılmıştır.³¹ Ayrıca Polonya asıllı aristokrat bir aileye mensup olan ve Ukrayna’da dünyaya gelen, Çar I. Alexander’ın danışmanlığını yapan Jean (Jan) Potocki’nin (1761-1815) ise Türk dünyasını ilgilendiren iki önemli eseri bulunmaktadır. Bunlardan birisi, onun Türkiye’ye ve Mısır’a yaptığı gezi esnasında annesine gönderdiği mektuplardan oluşan “Voyage en Turquie et en Egypte” (Türkiye’ye ve Mısır’a Seyahat) ve diğeri de içinde Kafkasya’ya dair bilgilerin yer aldığı “Voyage au Caucase et en Chine (Kafkasya’ya ve Çin’e Seyahat) (1797-1806)” adlı yapıtıdır.³²

2. 19. Yüzyıl: Kafkasya’yı Ziyaret Eden Bazı Avrupalı Seyyah ve Araştırmacılar

19. yüzyıl Kafkas halklarının tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil eder. Zira anılan yüzyılın başlarında Rusya’nın, özellikle 16. yüzyıldan itibaren planlı bir şekilde sürdürdüğü Kafkasya topraklarını işgal etme sürecinde yeni bir aşama başlamış oldu. Bu aşama, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Rusya’nın Kafkasya’da uygulamaya başladığı işgal ve yayılma siyasetinin devamı niteliğinde idi. İşgalin ilk aşamasında dağlı topluluklardan Çeçenler, Kumuklar ve diğer Kafkas halkları, Rus Devleti’nin acımasız bir şekilde yürüttüğü sömürgecilik siyasetini bizzat deneyimlemişlerdir. Bu bağlamda, 1785-1787 yıllarında Şeyh Mansur liderliğinde Çeçenistan ve Dağıstan toplulukları, yaşadıkları toprakları ele geçirerek onların varlıklarını ortadan kaldırmaya çalışan Rusya’ya karşı büyük bir direniş hareketi başlattılar. 1801 yılının Mart ayında Rus tahtına geçen I. Aleksandr, tıpkı selefleri I. Petro (1682-1725) ve II. Katerina gibi (1762-1796) Kafkasya’nın işgali ile ilgili yürütülen faaliyetlerine yeni ve önemli bir dönemin kapısını aralar. Böylece 19. yüzyıl Kafkasya ve burada yaşayan halkların tarihinde adeta bir kavşak noktası olur. 1801 yılında Doğu Gürcistan’ın Kartli-Kahet Krallığı’nın Rusya’ya ilhakı, Rusya’ya doğu yönünde yani Azerbaycan topraklarına doğru genişleme ve yayılma fırsatı verdi.³³ Buna ek olarak, bölgede ortaya çıkan bu siyasî gelişmelerden en çok rahatsız olan ülke, Rusların bölgede izlemiş olduğu yayılmacı politikaların Hindistan ticaret yolunu tehlikeye

³¹ P. Simon Pallas, *Travels Through the Southern Provinces of Russian Empire in the Years of 1793-1794*, Vol. I-II, London 1812.

³² Erdoğan Uygur, “Jean Potocki ve Kafkasya Seyahatnamesi: Voyage au Caucase et en Chine (1797-1806)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, 2006, s. 31.

³³ Elvira Latifova, “Rus İmparatorluğu’nun XIX. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlisu Sultanlığı’nın Rolü”, *Yeni Türkiye*, 74, 2015, s. 485.

sokmasından endişe duyan İngiltere'ydi. Nitekim İngilizlerin Hindistan ticaret yolunu güvence altında tutmak için en çok ihtiyaç duydukları yerlerden biri Kafkasya'ydı. Bu bağlamda, Rusların doğuya doğru izlemiş oldukları yayılmacı politikalar, İngiltere'nin siyasî ve ekonomik çıkarlarına zarar verdiği için Kafkasya'da yaşayan halklarla siyasî ve ekonomik ilişki kurmak önemli olmuştur. Yine Rusya'nın sıcak denizlere inme siyaseti, İngilizlerin Akdeniz havzasına yönelik siyasî ve ekonomik çıkarlarına tehdit oluşturmaktaydı. Bu nedenlerden ötürü, Kafkasya özellikle 19. yüzyılda iki tarafın birbiri ile mücadele ve rekabet ettiği bir yer haline geldi.³⁴ Başta İngiltere olmak üzere, bazı Avrupalı devletler, Rus karşıtı olan farklı etnik grup ve inançlara sahip Kafkas halklarını daha yakından tanımak ve onlar hakkında bilgi toplamak için, Kafkasya'ya yakın bir ilgi göstermeye başladı. Zira Kafkas halklarının, 18. yüzyılın sonunda başlayan ve 19. yüzyılda devam eden Rus yayılmacılığına karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesi, yalnızca İngiltere'nin değil aynı zamanda diğer Batılı devletlerin de tüm dikkatini ve ilgisini bölgeye çekmeyi başardı.³⁵ Dolayısıyla, bölgede yaşanan siyasî gelişmelere koşut olarak, 19. yüzyılın başlarında bölgeye gelen batılı seyyah ve araştırmacı sayısında da bir artış olduğu görülmektedir. Kafkas halkları 19. yüzyılda Ruslara karşı verdikleri soylu direniş ile siyasî ve ekonomik bakımdan batının ilgi odağı haline geldi. Dolayısıyla 19. yüzyılın başından itibaren çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacı ticaret yapmak, birtakım soylu idealler, macera isteği yahut Rusya'nın bölgede izlediği genişleme politikasını yakından takip etmek ve bilgi toplamak yani ajanlık gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda bölgeyi ziyaret etmiştir. Yeşil'e göre, Batılı seyyahlar kendi içinde bölgeye özel olarak gönderilen ajanlar ve maceraperest seyyahlar olarak iki farklı kategoride değerlendirilebilir. Araştırmacı ayrıca Kafkasya'nın bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi ile ilgili olarak Avrupalı seyyah ve araştırmacıların yaptıkları bilimsel çalışmaların da genel olarak bölgeye özel olarak gönderilen İngiliz, Fransız, Alman ve Rus ajanlar ile maceraperest seyyahların kaleme aldığı bazı hatıralara dayandığını belirtir. Fakat

³⁴ Nedim İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, XX (1997), ss. 273-313; Mustafa Öztürk, "Batılı Devletlerin Osmanlı Üzerindeki Politikaları ve Bunun Osmanlı Dış Politikası Üzerindeki Etkileri (19. Yüzyıl)", *Türk Dış Politikası*, II, ed. Mustafa Bıyıklı, Gökubbe, İstanbul 2008, s.359.

³⁵ Mertcan Akan, "Batılı Bir Oryentalistin Gözünden Rusya ve Kafkasya", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 38, 2013, ss. 29-53; İbrahim Tellioglu, "İngilizlerin Kafkasya İle İlgili İlk Gözlemleri", *Turkish Studies*, X/9 2015, s. 438; Orhan Doğan - Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (3), 2017, ss.839-847.

bölgeye dair kaleme alınan bu yapıtlar, Kafkasya'nın yerel tarihçileri tarafından bağımsız kaynaklar olarak kabul edilir. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında genellikle Almanca yazılan bu eserlerin bir kısmı çevrilerek geniş bir coğrafyaya yayılmış ve bazı yazar ve araştırmacılar tarafından kaynak gösterilmeksizin kopyalanmıştır. Dolayısıyla bölgeye dair bilgi veren bu eserler, bazıları tarafından herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan kullanılmıştır. Ayrıca bu eserler daha sonraki süreçte Avrupalıların zihin dünyasında Kafkasya imajının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.

19. yüzyılın başlarında bölgeye gelen bu seyyah ve araştırmacılarından birisi, Julius Von Klaproth'dur (1783-1835). Oryantalist ve dilbilimci olan seyyah, 1783 yılında Berlin'de doğmuş ve 1835 yılında Paris'te ölmüştür. Seyyah 1804'te Rusya Bilimler Akademisi'nden aldığı bir davet üzerine Rusya'ya gitmiş ve burada yedi yıl kadar ikamet etmiştir. Rusya'daki bu ikameti esnasında, Çin, Mançu, Moğol, Türk, Ermeni, Gürcü ve Çerkesler gibi kimi topluluklar hakkında detaylı araştırmalar yapmıştır. St. Petersburg Bilimler Akademisi'nin desteğiyle 1807-1808 yıllarında Kafkasya'ya iki kez seyahat etmiştir. Bu seyahatleri esnasında Gürcüler, Çerkes toplulukları, Osetler, Çeçenler-İnguşlar gibi Kafkas kavimlerinin yanı sıra, Karaçay-Malkarlar, Kumuklar ve Nogay Türkleri hakkında da detaylı bilgiler toplamıştır.³⁶ Onun bölgeyi ziyareti esnasında kayıt altına aldığı gözlem ve incelemeleri "Travels in the Caucasus and Georgia Performed in the years 1807-1808" (1807 ve 1808 Yıllarında Kafkasya ve Gürcistan'a Gerçekleştirilen Seyahatler) adı ile 1814 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Onun bölgeye dair kaleme aldığı yapıtı 35 bölümden oluşmaktadır. Klaproth anılan eserinde Çerkezistan bölgesi ve burada yaşayan Çerkeslerin etnik kökenleri, ilk yerleşim yerleri, bir Çerkes topluluğu olan Kabardeyler ve onların soylu sınıfları, soylu sınıflar arasında İslamiyet'in yayılması, Rusya'ya bağlı olmaları, kan davası, evlilik, evlilik ilişkileri, boşanma, çocuk eğitimi, ölü gömme ritüelleri, giyim ve kuşamları vb. gibi konularda oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Yine Kuban ve ötesinde yaşayan Çerkesler, Tatarlar, Abhazlar, Kuban nehrinin ağzında yaşayan Müslüman Karaçay Türkleri, Osetlerin etnik, sosyal ve kültürel yaşamları ile ve yaşadıkları bölge hakkında da geniş bilgiler aktarır. Ayrıca onun yapıtında Rusya'nın Kafkasya ve

³⁶ Kuş, 19. Yüzyılda Kafkasya, s.27.

Gürcistan olan ilişkisi üzerine de yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.³⁷ Klapproth'un kaleme aldığı bu yapıtın bölge tarihi açısından önemli olduğu söylenebilir. Zira esere göz atıldığında, bir akademisyen olmasından kaynaklı olarak Kafkasya üzerine oldukça zengin bir kaynak bilgisine sahip olduğu ve yapıtında dönemin bilinen kaynaklarının yanı sıra, Arapça kaleme alınan kaynakları da referans olarak kullandığı dikkat çekmektedir. Söz gelimi, seyyah eserinde Ali b. Hüseyin Mesudi, Zeynüddin İbnü'l-Verdi, Ebü'l-Fida ve Şerif İdrisi'den söz eder ve yazarının kim olduğunu söylemediği Arapça Terte adlı bir yapıttan da bahseder. Klapproth ayrıca Arap coğrafyacıları ve tarihçilerinin yanı sıra, Herodot, Strabon, Pliny, Ptolemy, Hipokrates, Constantine Porphyrogenita, Anna Komnena, Julius Honorius, Stephan Byzantinos ve Vibius Sequester gibi bazı batılı coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinden de faydalanmıştır. Buna ek olarak, erken modern dönem dilbilimcisi olarak Çince'ye iyi derecede hâkim olması, Mançuca, Moğolca, Sanskritçe, Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dilleri iyi derecede bilmesi ve Kafkas dilleri üzerine de çalışmalar yapmış olması, yine gezgin, coğrafyacı, etnograf ve hatta kartograf olması, onu, bölgeyi ziyaret eden diğer seyyah ve araştırmacılardan farklı kılmaktadır.³⁸

19. yüzyılda Kafkasya'yı ziyaret eden diplomat, coğrafyacı, arkeolog, eski eser koleksiyoneri olan Taitbut de Marigny (1793-1852), Fransız asıllı soylu bir aileden gelmek-tedir. Seyyah bir ara Hollanda Kraliyet Hükümetinin hizmetinde Rusya'nın Karadeniz kıyı kentlerinde ve Odesa'da konsolos yardımcılığı yapmıştır. İyi bir eğitim almış olan seyyah, Eski Yunanca, Latince, Flemenkçe, Almanca, Rusça ve Türkçe gibi dilleri iyi bildiği gibi, Çerkes toplulukları arasında bulunduğu süre zarfında Adigece öğrenmiş ve bu dilde bir de sözlük hazırlamıştır. Seyyahın 19. yüzyılda Çerkesya'ya yaptığı seyahatlerde kayıt altına aldığı gözlem ve incelemeleri ilk olarak 1818 yılında, daha sonra da 1837'de "Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia (Travels in Circassia)" (Karadeniz'deki Çerkezistan Sahillerine Yapılan Üç Seyahat) adı ile Londra'da yayımlanmıştır. Marigny kaleme aldığı eserinde ilk olarak pek çok seyyahın yaptığı gibi, Kafkas adının etimolojik kökeni, Kafkasya'nın coğrafi sınırları, bölgenin önemli yükseltilerini oluşturan Elbruz ve Kazbek gibi Büyük Kafkas dağları, bölgenin toprak yapısı,

³⁷ Julius Von Klapproth, *Travels in the Caucasus and Georgia Performed in the years 1807-1808*, Henry Colburn, London 1814, ss. x-xv.

³⁸ Burcu Uçar, *Julianus Von Klapproth'un Kafkaslar ve Gürcistan Seyahatnamesi (Tercüme-Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul 2021, s. 10, 13, 22.

iklimi, burada yaşayan etnik toplulukların antik ve modern dönemdeki adları, bu toplulukların 19. yüzyıldaki durumları ve Rusya ile olan ilişkileri, Çerkeslerin giyim kuşamları, yeme içme alışkanlıkları, eğlence anlayışları, cenaze merasimleri, aile ilişkileri, müzikleri, dansları, Çerkes soyluları, Çerkes kadınlarının ünlü güzellikleri gibi pek çok konuda okuyucuya bilgiler aktarır. Seyyahın yapıtı adından da anlaşılacağı üzere, özellikle Karadeniz'in Çerkezistan sahillerinde ikamet eden Çerkes toplulukları hakkında bilgiler vermektedir. O ayrıca Kafkasya'nın batısında bulunan Gelencik, Pşat, Redutkale ve Anapa gibi önemli yerler hakkında da bilgiler aktarır.³⁹

19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden diğer bir batılı seyyah, Edmund Spencer olmuştur. İngiliz gezgin ve yazar Yüzbaşı Edmund Spencer bölgeye dair ilk gezisini 1830'lu yıllarda yapar. Onun mektuplar halinde kaleme aldığı gözlem ve incelemeleri "Travels in Circassia and Kırım Tartary" (Kırım ve Çerkezistan'a Seyahatler) adı ile 1837 yılında Londra'da iki cilt halinde yayımlanır. Spencer'ın batı Kafkasya'ya dair gezi notları ise "Travels in Western Caucasia" (Batı Kafkasya'ya Seyahatler) adı ile 1838 yılında Londra'da yayımlanır. Daha sonra kaleme aldığı "Turkey, Russia and Black Sea and Circassia" (Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan" adlı eseri ise Londra'da 1855 yılında yayımlanır. Spencer adı geçen bu eserlerinde, Çerkeslerin bölgedeki tarihî geçmişleri, etnik özellikleri ve sosyo-kültürel yaşamları gibi konularda okuyucuya ayrıntılı ve ilgi çekici bilgiler aktarır. Ancak onun bölgeye hiç gitmediği ve okuduğu kimi kitaplardan ve tanıdığı bazı Çerkeslerden aldığı bilgilere dayanarak kitaplarını kaleme aldığı yönünde bazı iddialar da vardır. Hatta bu iddiayı savunanlar, onun dönemin modasına uyarak Ruslar karşısında cesur bir mücadele sergileyen Çerkeslere siyasî destek vermek için çalışmalarını kaleme aldığını ileri sürmektedirler.⁴⁰ Spencer'ın "Travels in Circassia and Kırım Tartary" adı ile kaleme aldığı eserinde Kafkasya ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler yer alır. Söz gelimi, seyyah eserinin özellikle ikinci cildinde, Kırım

³⁹Taitbut de Marigny, *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia (Travels in Circassia)*, John Murray, London 1837, ss.x-xv. Yapıtın giriş kısmında, eserin bir kısmının, Kont Potocki'nin kaleme aldığı "Voyage dans le Steps d'Astrakhan et du Caucase" adı ile kaleme aldığı ve Paris'te 1829 yılında yayımlanan kitabında yer aldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Rusya'nın bölgeyi ele geçirmek için Kafkas toplulukları ile yaklaşık olarak yüz yıldan fazla süren bir mücadelenin bölgeyi adeta savaş alanına çevirmesi, Çerkezistan ile ilgili kamuoyunda uyanan ilgi nedeniyle, işgalci Rusları kamuoyunu bilgilendirmelerine yol açmıştır. Bkz. Marigny, age, s.vi.

⁴⁰ Erkan, age, s.51.

bölgesinde yaşayan Tatarların sosyo-kültürel yaşamları, Kafkasya'ya yapılacak seyahatin zorlukları, Türklerin Çerkeslere yönelik ilgileri, Kafkas dağlarının büyüleyici görünümü, Pşad bölgesinde yaşayan Çerkeslerin dili, bazı karakteristik özellikleri, savaşçılıkları ve giyim kuşamlarına dair bilgiler sunar. Ayrıca Çerkezistan'a yaptığı ikinci gezisinde bölgenin iç kısımlarını ziyaret eder. Burada evinde ikamet ettiği Çerkes bir prens üzerinden Çerkeslerin yaşam biçimlerine değinir. Yine onların müzik anlayışları ve zevkleri, geleneksel müzik aletleri, Çerkes kadınlarının güzellikleri, Çerkeslerin geleneksel kıyafetleri ve yaptıkları meslekler, Çerkeslerde evlilik, ahlak anlayışları gibi pek çok konuda detaylı bilgiler aktarır. İngiliz seyyah sadece Çerkeslerin etnik, sosyal ve kültürel yaşamlarına ilişkin bilgi vermekle yetinmez, aynı zamanda Rusların bölgeyi ele geçirmek için yaptığı askerî plan ve faaliyetler ile Çerkeslerin Rusya'ya karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinin haklılığı gibi konulardan da söz eder.⁴¹ Spencer'ın 1838 yılında yayımlanan "Travels in Western Caucasia" adlı yapıtında, Çerkes topluluklarından biri olan Dağlı Abazaların geçmişleri, dış görünüşleri, sıra dışı çeviklikleri, kimi gelenek ve görenekleri, dini inançları, kadınlarının çalışkanlığı, mal paylaşımı, toplumda ahlak kurallarının uygulanma biçimi, boşanma, yaşadıkları verimli topraklar ve bölgenin etkileyici görünümü gibi konular üzerinde oldukça detaylı bilgiler yer almaktadır. Spencer'ın, eserlerinde antik dönem yazarlarına da göndermeler yaparak, bilgi verdiği görülmektedir. Ayrıca anılan eserde Spencer, Kafkasya'da yaşayan Türk topluluklarından biri olan Karaçay-Malkarlara ilişkin de bilgiler verir. Bu bağlamda, Karaçay-Malkarlar adının etimolojik kökeni, onların dini inançları, karakter özellikleri, gelenek ve göreneklerinden bahseder. Yine eserde Dağlı topluluklar arasında yer alan Osetlere dair de bazı bilgiler bulunmaktadır.⁴² Spencer'ın bölgeye dair kaleme aldığı "Turkey, Russia and Black Sea and Circassia" adlı yapıtta, yine Çerkezistan bölgesinin görünümü, Anapa, Sohumkale, Çerkeslerin savaş şarkıları, dini inançları, geleneksel bir Çerkes savaşçısına dair bilgiler, Çerkes kadınları ve onların dış görünüşleri, Çerkezistan'da ahlak kurallarının ihlali durumunda karşı uygulanan yaptırımlar,

⁴¹ Edmund Spencer, *Travels in Circassia and Kırım Tartary in 1836*, Vol. II, Henry Colburn, London 1837, s.xi-xiii; Spencer'ın eserleri ışığında, Rusya'nın Kafkasya, Karadeniz ve Orta Asya'da izlediği saldırgan ve yayılmacı politikalarda İngilizlerin duyduğu rahatsızlığa dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Edmund Spencer, "The Projections of the English Politics", ss. 415-438.

⁴² Edmund Spencer, *Travels in Western Caucasia*, Henry Colburn, London 1838, ss. viii-xvi.

kadınların giyim ve kuşamlarına dar önemli bilgiler bulunmaktadır. Buna ek olarak seyyah, bölgenin siyasî durumuna ilişkin de ilginç anlatımlar yapar. Örneğin, Rusya'nın doğuya doğru ilerlemesi, Kafkasya'da süren savaş ile ilgili bazı gözlemler, Rusya'nın Karadeniz'de nasıl etkin hale geldiği, Kafkas topluluklarının Rusya'ya karşı direniş göstermeleri, bu direniş hareketinin önemli isimleri olan Şeyh Mansur, Gazi Molla ve İmam Şamil'e dair de ayrıntılı bilgiler verir.⁴³

James Stanislaus Bell (1796-1858), İngiliz asıllı seyyah ve tairdir. Kuzeybatı Kafkasya halkları arasında bizzat bulunarak gözlem ve incelemelerini kayıt altına almıştır. Çerkes toplulukları hakkında en ayrıntılı bilgi veren seyyahlardan birisidir. Onun 1837 ve 1839 yılları arasında kapsayan gezi notları "Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837- 1838 and 1839" (1837-1839 Yılları Arasında Çerkezistan'daki İkametin Günlüğü" adı ile iki cilt olarak Londra'da 1840 yılında yayımlanmıştır. Spencer gibi, Bell de eserinde Çerkeslerin Rus ilerlemesi karşısında verdikleri cesur mücadele ile onların etnografik, sosyal ve kültürel yaşamları gibi konular hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Bu bağlamda, seyyah, Çerkeslerin davranışları, cenaze merasimleri, evlilikleri, yeme-içme alışkanlıkları, dini inançları, din ve eğitim yapıları gibi sosyal ve kültürel yaşamlarına ışık tutacak bazı bilgiler verir. Ancak mektuplar şeklinde kaleme aldığı eseri incelendiğinde, onun bölgenin içinde bulunduğu siyasî duruma dair daha ayrıntılı bilgiler verdiğini belirtmek gerekir. Bu sebepsiz değildir; zira Spencer gibi, Bell de İngiltere'nin siyasî ve ekonomik çıkarlarının aleyhine olacak şekilde, Rusya'nın bölgeyi işgal ederek ele geçirmesinden endişe duymaktadır ve bu nedenle, kendisi ile birlikte bölgede bulunan bazı İngilizlerle Çerkeslerin Ruslara karşı verdiği direniş hareketini desteklediği ve bu konuda önemli faaliyetlerde bulunduğu dikkat çekmektedir.⁴⁴ Kafkasya ile ticaret yapmak isteyen James Stanislaus ve George Bell kardeşler, 1836 yılında İngiliz hükümetine Kafkasya kıyılarındaki Rus ablukasını tanıyıp tanımadıklarına dair bir kararın olup olmadığını sormuşlardır. Ancak bu konuda kendilerine kesin bir cevap verilmeyince, George Bell bu sefer bizzat İngiliz Dışişlerinden konu ile ilgili kendilerine kesin bir

⁴³ Edmund Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, George Routledge, London 1855, ss. vi-x.

⁴⁴ James Stanislaus Bell, *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837-1838 and 1839*, Vol.I-II, Henry Colburn, London 1837, ss. vi-xiii ve ss. v-viii. Bu eser, Sedat Özden tarafından 1998 yılında "Çerkesya'dan Savaş Mektupları" adı ile İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir.

cevap verilmesini istemiş ve bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, konu ile ilgili yazılara (Gazetta) bakmasını söylemiştir. Yazıları inceleyen Bell, İngilizlerin Karadeniz kıyılarındaki Rus ablukasını tanımadığı sonucuna varmış ve Kafkasya ile ticaret yapmak için gerekli belgeleri almak üzere İstanbul'a gelmiştir. Burada bazı zorluklarla karşılaşan Bell, Urquhart'ın devreye girmesi ile bu sorunları çözmeyi başarmıştır. Ardından Londra'da kiralanan Vixen adlı gemi ile Ekim 1836'ta Kafkasya'ya doğru yola çıkmıştır. Gemi İstanbul'a vardığında durumdan haberdar olan Rus elçisi, geminin yola çıkmasına engel olmaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Bu gemi yolculuğunu organize edenlerden birisi olan Urquhart'ın bu konuda iki varsayımı vardır. Bunlardan birincisi, eğer Ruslar gemiye el koyarlarsa, Rusya ile İngiltere'nin arası daha da açılacaktır. İkinci olarak, eğer Ruslar gemiye el koymazlarsa, bu Rusya'nın Çerkeslere yönelik izlediği politikadan vazgeçtiği anlamına gelecek ve böylece İngiltere Çerkeslere doğrudan yardım edebilecektir. Ancak bu varsayımlardan ilki gerçekleşmiş ve Ruslar, Soğucak'a gelmesinden 36 saat sonra ablukayı ve karantınayı ihlal ettiği ve gümrük olmayan yerde ticaret yaptığı gerekçesi ile gemiye el koymuşlardır.⁴⁵

Bell'in yanı sıra bölgeye gelen bir diğer İngiliz seyyah, gazeteci John Longworth'dür. Onun serbest gazeteci olarak çalıştığı bilinmektedir. İstanbul'da Times adına muhabirlik yapmış ve Çerkesya'da bulunduğu süre zarfında Londra'ya Kafkas-Rus mücadelesine dair bilgiler göndermiştir. Onun hatıralarında sıkça ticaret amaçlı olarak beraberinde getirdiği mallardan söz etmesi ticaretle uğraştığına da işaret etmektedir. Ayrıca seyyah askerî konularda da oldukça donanımlı birisidir. Her ne kadar İngiliz hükümeti ile bir bağlantısı olmadığını belirtse de gayri resmi olarak birtakım yetkililerle temas kurduğunu belirtmektedir. Longworth 1855 yılında tekrar Çerkesya'ya gelmiştir. Zira Kırım Savaşı esnasında İngilizler, Ruslarla savaşırken Çerkeslerle Ruslara karşı işbirliği yapmanın yollarını aramış ve bu nedenle bölgeyi çok iyi bilen Longworth bu iş için görevlendirilmiştir. Bununla birlikte, bölgeye gelen ve Çerkeslere karşı daha duygusal hareket ederek subjektif bilgi veren diğer seyyah ve araştırmacılara mukayese edildiğinde,

⁴⁵ Mustafa Aydın, "Çerkes Kıyılarında İngilizler (1829-1837)", *Tarih Dergisi*, S. 38, 2003, s. 89-90. Bell ile aynı zamanda Çerkezistan bölgesinde bulunan İngiliz gazeteci ve Bell'in bölgede yürüttükleri siyasî faaliyetler hakkında bkz. Ayşegül Kuş, "İngilizlerin Kafkasya Politikaları Bağlamında Çerkezlere Yönelik İlgileri: John Longworth Örneği", *Tarih Dergisi*, 74, 2021, ss.163-189

onun Çerkeslere dair aktardığı bilgilerin daha nesnel olduğu söylenebilir. Nitekim seyyah Çerkeslerin bazı olumlu özelliklerinin yanı sıra, kimi olumsuz özelliklerini de okuyucuya aktarmaktadır. Longworth'un 1837-1838 yıllarında bölgeyi ziyareti esnasında kayıt altına aldığı gözlem ve incelemeleri, "A Year Among the Circassians (1837-38)" (Çerkesler Arasında Bir Yıl (1837-1838)) adıyla 1840 yılında Londra'da iki cilt halinde yayımlanmıştır.⁴⁶ Bu eser, "Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı" adıyla Sedat Özden tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1996 yılında yayımlanmıştır.⁴⁷ Longworth anılan eserinin özellikle I. cildinde, Çerkes topluluklarının bazı sosyal kurumları, sosyal tabakalar (pşı ve özden gibi), onlara ait bazı antik kalıntılar, batıl inançları, misafirperverlikleri gibi konularda bilgiler verir. Ancak eser incelendiğinde, seyyahın yoğun olarak Rusların bölgeyi ele geçirme konusunda yürüttükleri faaliyetler ve buna karşı İngilizlerin bölgedeki Çerkes toplulukları ile işbirliği arayışları ve Ruslara karşı onları örgütleme yönünde yapılan çalışmalar hakkında daha ayrıntılı bilgiler verdiğini belirtmek gerekir.

Kafkasya'ya dair detaylı bilgiler veren bir diğer batılı seyyah ve araştırmacı Alman soylusu olan Baron August von Haxthausen'dir (1792-1866). Haxthausen, 1840'lı yıllarda Rus Çarı Nikola tarafından hâkimiyeti altındaki yerler hakkında bazı incelemeler yapması amacıyla Rusya'ya davet edilir. Bu seyahati esnasında Prens Paul Lieven ona eşlik eder. Haxthausen'nin bazıları tarafından çalışmalarını Rus yanlısı bir bakış açısı ile kaleme aldığı öne sürülmektedir. Ancak o, diğer amaçsızca gezen seyyahlarla karıştırılmamalıdır. Nitekim yapıtları incelendiğinde, Haxthausen'in bölgede oldukça ciddi gözlem ve incelemelerde bulunduğu görülmektedir. Seyyah, bölgeye yaptığı seyahati esnasında topladığı bilgiler ile edindiği izlenimlerini içeren gezi notlarını iki farklı eser olarak yayımlamıştır. Bu eserlerden biri, 1854 yılında Londra'da yayımlanan "Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian" (Güney Kafkasya: Karadeniz ve Hazar Denizi arasında Yaşayan Milletlerin ve Irkların Tasvirleri) adlı yapıttır. Diğer bir çalışması ise başta Kafkasya'da yaşayan kabileler olmak üzere, Avrupa'da adı yeni yeni duyulan İmam Şamil ve Müridizm hareketine ilişkin olarak detaylı bilgiler aktardığı yapıttır. Onun bu eseri, İngilizceye çevrilmiş ve "The Tribes of Caucasus

⁴⁶John Longworth, *A Year Among the Circassians*, Vol.I, Henry Colburn, London 1840, ss. vi-xi.

⁴⁷John Longworth, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, Çev. Sedat Özden, Rey Yayıncılık, İstanbul 1996.

with an Account of ShamyI and the Murids” (Şamil ve Müridlere Dair Anlatımlarla Kafkasya Toplulukları) adı ile 1855 yılında Londra’da yayımlanmıştır.⁴⁸ Haxthausen’in Kafkasya’ya dair kaleme aldığı “Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian” adlı eseri adından anlaşılacağı gibi, genellikle Güney Kafkasya üzerine kayıt altına aldığı gözlem ve incelemelerini içermektedir. Alman seyyah yapıtında Kuzey Kafkasya’da Kuban nehri havzasında eski bir sınır kalesi ve Anapa şehri ve burada yaşayan Çerkeslerin (at biniciliği çalışmaları), Sucukkale yahut diğer adı ile Soğucak, Gelencik limanı, Redutkale, Çerkeslerin yaptıkları köle ticareti ve Çerkes kadınlarının esir olarak satılması, Çerkeslerle Ruslar arasındaki ilişkiler, Rusların Çerkeslere karşı tutumu gibi konuları ele alarak bilgiler sunar. Buna ek olarak, bölgede yaşayan Osetlerin tarihsel geçmişleri, dini inançları, kimi batıl inançları, Oset toplumunda kadınların konumu, boşanma, miras paylaşımı, aile adları, Osetlerde sosyal sınıflar, kan davaları, tarım faaliyetleri, milli fizyonomileri, geleneksel yemekleri ve giyim kuşamları, dilleri, şarkıları ve masalları gibi pek çok konu üzerine oldukça ayrıntılı bilgiler aktarır.⁴⁹ Seyyahın bölgeye dair izlenimleri ve gözlemlerine dayanan diğer eseri ise genellikle Kafkasya’da Rusların Müridizm adını verdikleri Rusya’ya karşı verilen direniş ve özgürlük hareketini ayrıntıları ele alan bir çalışmadır. Bu bağlamda, Alman seyyah bölgede Müridizmin ortaya çıkışı, Dağlı topluluklar arasında güçlü bir şekilde Müridizm ateşini yakmayı başaran Muhammed Yaraglı’nın kişilik özellikleri ve hareket içindeki yeri, onun kâfir Ruslara karşı halkı harekete geçirmek için verdiği vaazlar, daha sonra hareketin başına Gazi Muhammed’in geçmesi ile birlikte Ruslara karşı başlatılan gazavat hareketine dair detaylı bilgiler verir. Yine Gazi Muhammed’in ölümünden sonra hareketin başına geçen İmam Hamzad ve onun Avar hanını devirmek için yaptığı teşebbüsler, onun ölümünden sonra, İmam Şamil’in İmam seçilmesi gibi konuları ele alır. Şamil’in hareketin diğer önderlerine nazaran batı kamuoyunda daha bilinir bir isim olmasından kaynaklı olsa gerek, seyyahın Şamil’e eserinde ayrı bir bölüm ayırarak daha ayrıntılı bilgiler verdiği dikkat çekmektedir. Haxthausen Şamil’in kişiliği ve karakteri, Rusları nasıl yenilgiye uğratarak başarılar elde ettiği, düşmanın elinden mucizevi kurtuluşları, Müridler üzerindeki nüfuzu, 1839-1843 yılları arasında Rusya ile yapılan savaşlar, Kafkas-Rus savaşlarında Rus ordusunda görev

⁴⁸ Baron August von Haxthausen, *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian*, Chapman and Hall, London 1854, s.vii-viii.

⁴⁹ Haxthausen, *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races*, s.xx-xxiii.

yapan Grebe ve Golovin gibi ünlü komutanlara dair ayrıntılı ve dikkat çekici anlatımlar yapar. Fakat Haxthausen yapıtında aynı zamanda Kafkasya'nın dağlarını ve nehirlerini içine alan coğrafi özellikleri, bölgenin nüfusu, bölgede yaşayan farklı etnik topluluklar ve konuştukları diller, Çerkesler, Abhazlar ve Osetler, doğru ve güney Transkafkasya'ya ilişkin olarak da bazı bilgiler verir. Bell ve Longworth'e paralel olarak, Haxthausen de Rusya'nın izlediği becerikli diplomasi ile Rusların bölgede nasıl ilerlediklerini, bunu siyasi ve ekonomik çıkarları açısından büyük bir tehdit olarak gören İngiltere'nin bunu engellemek için başta bölgede yaşayan Çerkeslerle nasıl irtibata geçtiği ve bu konuda nasıl bir yol izlediğine dair önemli bilgiler aktarır.⁵⁰

İngiliz asıllı seyyah, bilim adamı ve gazeteci olan John F. Baddeley (1854-1940), Rusya ve Kafkasya üzerine yaptığı kapsamlı çalışmalarla tanınmaktadır. Araştırmacı seyyah, aile dostu olan Kont Peter Schouvaloff ile birlikte ilk olarak 1879 yılında Rusya'ya gitmiş ve bu tarihten sonra bu ülkeyle sıkı bağlar kurmuştur. Örneğin, Baddeley Rusya ile kurduğu ilişkinin ilk on yılını otobiyografi olarak yazdığı "Russia in the Eighties" adlı eserinde detaylı bir şekilde anlatır. Ayrıca Baddeley St. Petersburg'da London Standard adlı gazete için uzun yıllar muhabirlik yapmıştır. Onun "The Rugged Flanks of Caucasus" adlı 1940 yılında Londra'da iki cilt olarak yayınlanan eseri, bölgenin coğrafyası, topografyası, etnik yapısı, tarihi, arkeolojisi ve folklorik özellikleri gibi konularda kapsamlı bilgiler verir. Yine onun "The Russian Conquest of the Caucasus" (Rusların Kafkasya'yı İstilas) adlı eseri⁵¹ en eski zamanlardan 1859 yılına kadarki süreç içerisinde, özellikle Kafkasya'nın doğusunda meydana gelen Kafkas-Rus savaşları ve Rus işgalinin nasıl vuku bulduğunu ortaya koyan ve bu bağlamda önemli bir boşluğu dolduran bir eserdir.⁵² Baddeley 1908 yılında yayımlanan "The Russian Conquest of the Caucasus" adıyla, kaleme aldığı çalışmanın, bölge tarihi açısından neden önemli olduğunu yapıtının önsözünde şu şekilde açıklar:

"Yaptığım seyahatler esnasında duyduğum ve gördüğüm şeylerle bölgeye olan ilgim her geçen gün daha da arttı. Böylece hem yerel

⁵⁰Baron August von Haxthausen, *The Tribes of Caucasus with an Account of Shamyl and the Murids*, Chapman and Hall, London 1855, ss. v-viii.

⁵¹ Baddeley'in bu eseri Sedat Özden tarafından "Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil" adı ile Türkçeye çevrilerek 1996 yılında yayımlanmıştır. Bkz. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden Kayıhan Yayınları, İstanbul 1996.

⁵² Kuş, 19. Yüzyılda Kafkasya, s. 34.

olarak ilk ağızdan edindiğim hem de diğer kitaplardan elde ettiğim bilgileri bir araya getirmeye karar verdim; bu sebepsiz değildi; zira Kafkasya üzerine yazılmış zengin literatür içinde, bölgede yapılan çeşitli savaflara dair oldukça zengin materyaller olduğunu gördüm. Ancak aynı şeyi bölgenin istila tarihi ile ilgili söylemek mümkün değildir. Örneğin, ne General Dubrovin'in 1827 yılında elde ettiği başarıları konu alan çalışması ne de General Potto'nun hala basım aşamasında olan kapsamlı eseri bile bölgede Ruslara karşı yapılan Müridizm savaflarına değinmektedir. Albay Romanovsky'nin yaptığı konferanslar 1860 yılında yayımlandı, ancak bu eser sadece Şamil'in Ruslara esir düşmesine kadar olan bir süreci incelediği için, konuyu hak ettiği kapsamda ele aldığı söylenemez. Yine Rusça dışında diğer dillerde, özellikle de İngilizce olarak kaleme alınmış yok denecek kadar az şey olduğunu gördüm. Bu koşullar altında, her ne kadar askerî konularda uzman ve donanımı olmayan birisi olsam da Rusya'nın Kafkasya'yı istilasını ele alan kapsamlı bir çalışmanın İngiliz okuyucularının dikkatini çekeceğini düşündüm.”⁵³

Baddeley'in anılan eseri iki ana bölümden oluşmaktadır ve alan literatüründe önemli bir yere sahiptir. Baddeley, eserin birinci bölümünde, çok erken dönemlerden başlayarak 1829 yılına kadar Rusların bölgede yaptığı askerî harekâtlar neticesinde, bölge topraklarını nasıl ele geçirdiğini ve istila ettiğine dair oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Araştırmacı ikinci bölümde ise, bölgenin Ruslar tarafından istila edilmesi karşısında Kafkas halkının Müridizm adı verilen ve Ruslara karşı verdiği büyük direniş hareketini ele alır. Yazar bu bölümde Gazi Molla'dan başlayarak, ondan sonra hareketin başına geçen Hamzat ve Şamil'in imamlıkları ile yürüttükleri faaliyetlere dair 1829 ila Şamil'in Ruslara esir düştüğü 1859 yılına kadar olan dönem hakkında ayrıntılı bilgiler sunar. Bu bağlamda eserin, alandaki önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir. Baddeley'in bölgeye yaptığı gözlem ve incelemelerini içeren diğer “The Rugged Flanks of Caucasus” (Kafkasya'nın Sarp Bölgeleri) adlı 1940 yılında Londra'da iki cilt olarak yayınlanan eseri de bölgenin coğrafyası, topografyası, etnik yapısı, tarihi, arkeolojisi ve folklorik özellikleri gibi konularda kapsamlı bilgiler veren bir yapıttır.⁵⁴

Sonuç

Kafkasya, coğrafi olarak, Rusya, İran ve Türkistan'a giden yollar üzerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla bölgenin sahip olduğu

⁵³ John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, Longmans, Greens, London 1908, s.v-vi.

⁵⁴ Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, Vol.I-II, Oxford University Press, London 1940.

bu jeo-stratejik konum, tarihsel süreç içerisinde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmasına yol açmıştır. Bu nedenle olsa gerek, modern çalışmalar, bölgede, farklı medeniyetlere ait pek çok kültürel iz bulup ortaya çıkarmış durumdadır. Bu medeniyetlerin bıraktığı izler, bölgenin sosyo-kültürel bakımdan oldukça zengin olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kafkasya'nın konumu itibariyle adeta Türkiye'nin doğal bir uzantısı konumunda bulunması, bölgenin uygarlık tarihinde Ön Asya olarak tabir edilen Anadolu ile birlikte anılmasına da yol açmıştır. Bölgenin jeo-stratejik konumunun yanı sıra, sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikleri de, Kafkasya'ya üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen güçler için bölgeyi bir cazibe noktası haline getirmiştir. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren Rusya'nın bölgede siyasî nüfuzunu arttırması, İngiltere gibi bazı batılı emperyal devletlerin dikkatlerini bölgeye çevirmelerine sebebiyet vermiştir.

Bu bağlamda, Kafkasya'ya gelen seyyah ve araştırmacı sayısında dikkat çekici bir artış olduğunu söylemek gerekir. Bunlar arasında, başta İngilizler olmak üzere, farklı meslek gruplarına mensup Fransız ve Alman kökenli seyyah ve araştırmacılar bulunmaktadır. Bazı batılı devletler, Rus yayılcılığından rahatsız olan, bölgenin coğrafyası, burada yaşayan halkların etnik kökenleri, konuştukları diller, gelenekleri ve görenekleri, dini inançları gibi konularda bu seyyah ve araştırmacılar aracılığıyla bilgiler toplamışlar ve böylece bölgenin bir envanterini çıkartarak daha yakından tanımak istemişlerdir. Söz gelimi, İngiltere, Hindistan yolunu güvence altına almak ve Rusya'nın bölgede yürüttüğü faaliyetleri hem daha yakından takip etmek istemiş hem de kamuoyunu bu konuda bilgilendirmeyi arzulamıştır. 19. yüzyılda Kafkasya'yı ziyaret eden İngiliz Stanislaus Bell, Longworth, Baddeley gibi seyyah ve araştırmacıları diğerlerinden farklı bir yere koymak gerekir. Zira bu kişiler uzun süre bölgede ikamet etmişler ve Kafkas halkları arasında yaşamışlardır. Bu nedenle, onların bölgeye dair verdikleri bilgilerin hem ayrıntılı hem de daha nesnel olduğu söylenebilir. Bunlar arasında Baddeley ve Marigny gibi Rusya adına bölgeye geziler yapan seyyah ve araştırmacılar olmasına rağmen, onların bölgeye dair verdikleri bilgilerin, batılıların bölgeye ilişkin yoğun ilgilerinin nedenlerini görmek ve anlamak bakımından oldukça önemli olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle konsolos olarak bölgede görev yapan Marigny, Kafkasya'nın batısında yoğun gözlem ve incelemeler yapmış olmasına bağlı olarak özellikle burada yaşayan Çerkes topluluklarına dair oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Yine bir Alman

soylusu olan Haxthausen de Rusya'nın daveti üzerine bölgeyi ziyaret etmiş ve eserinde Kafkasya'ya dair farklı konularda detaylı bilgiler sunmuştur. Onun özellikle Rusların Müridizm olarak adlandırdıkları Kafkas topluluklarının başlattığı direniş hareketine ilişkin aktardığı bilgilerin, Müridizm hareketinin bölgede nasıl ortaya çıktığı ve geliştiğı ve bu hareketin önemli liderleri üzerine yapılmış önemli bir çalışma olduğu söylenebilir. Ayrıca bu eserin, batılı devletlerin Rus yayılmacılığı ve istilası karşısında, bu harekete yönelik besledikleri sempati ve ilgiyi ortaya koyması bakımından da önemli olduğunun altını çizmek gerekir.

KAYNAKLAR

- AKAN, Mertcan, "Batılı Bir Oryantalistin Gözünden Rusya ve Kafkasya", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 38, 2013, ss. 29-53.
- _____, "XVIII. ve XIX. Yüzyıl Batılı Seyyahlara Göre Karaçay-Malkar Etnogenezi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/1, 2016, ss.22-30.
- ALLEN, William E. D., "Rus-Kafkas Münasebetlerinde İtil-Terek Güzergâhı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Çev. Serkan Acar, XXVIII / 1, 2013, ss. 301-313.
- AYDIN, Mustafa, "Çerkes Kıyılarında İngilizler 1829-1837)", *Tarih Dergisi*, S. 38, 2003, ss.79-100.
- _____, *Üç Büyük Gücün Çekişme Alanı Kafkaslar*, 2. Baskı, Gök-kubbe, İstanbul 2008.
- BADDELEY, John F., *The Rugged Flanks of Caucasus*, Vol. I-II, Oxford University Press, London 1940.
- _____, *The Russian Conquest of the Caucasus*, Longmans, Greens, London 1908,
- BELL, J. Stanislaus, *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837- 1838 and 1839*, Vol.I-II, Henry Colburn, London 1837, ss. vi-xiii ve ss. v-viii. Mustafa Aydın, "Çerkes Kıyılarında İngilizler (1829-1837)", *Tarih Dergisi*, S. 38, 2003, ss. 89-90.
- BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- BREWDA, J. Linda de Hoyos, "The History of Britain's 'Great Game' in Caucasus, Central Asia", *Executive Intelligence Review*, 26/36, 1999, ss. 24-27.

- DITMAR, T. J., *Von den Kaukasischen Völkern der Mystischen Zeit*, Berlin 1789.
- DOĞAN, Orhan ve Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (3), 2017, ss. 839-847.
- DURŞUN, Davut, "Kafkasya", *DİA*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 157-158.
- EFE, Haydar, "Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın 'Sıcak Denizlere İnme Politikası' Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, IX, S. 17, 2018, ss.297-334.
- ELİYARLI, Süleyman, "Azerbeycan'ın Beynelhalk Çekişme Meydanına Çevrilmesi", *Azerbeycan Tarihi*, Baki 1996, ss. 489-493.
- EMİR, Osman, "Argonautlar Efsanesi: Bir Mitos'un Ardındaki Gerçekler ve Kolkhis", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.4, 2009, ss. 161-177.
- EMİROĞLU, Kudret, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı*, İstanbul 1989, ss.189-219.
- ERKAN, Aydın O., *Tarih Boyunca Kafkasya*, İstanbul: Çivi Yazıları, 1999.
- GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 1979.
- HAXTHAUSEN, Baron August von, *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian*, Chapman and Hall, London 1854.
- _____, *The Tribes of Caucasus with an Account of Shamyl and the Murids*, Chapman and Hall, London 1855.
- <https://www.britannica.com/biography/John-Mandeville#ref161787> (Erişim Tarihi: 03.10.2022).
- HUSEYNOV, İlkin, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Rusya'nın Kafkasya'da Yayılmacılık Politikası*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020, s. 35.
- İNALCIK, Halil, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- İPEK, Nedim, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, XX (1997), ss. 273-313;
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Batılı Devletlerin Osmanlı Üzerindeki Politikaları ve Bunun Osmanlı Dış Politikası Üzerindeki Etkileri (19.

- Yüzyıl)”, *Türk Dış Politikası*, II, ed. Mustafa Bıyıklı, Gök-kubbe, İstanbul 2008.
- KLAPROTH, J. von, *Travels in The Caucasus and Georgia*, London 1814;
- _____, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien*, Berlin 1812.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972.
- _____, *Rusya Tarihi (Başlangıcından 1917’ye Kadar)*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- KUŞ, Ayşegül, “İngilizlerin Kafkasya Politikaları Bağlamında Çerkezlere Yönelik İlgileri: John Longworth Örneği”, *Tarih Dergisi*, 74, 2021, ss.163-189
- _____, “The Projections of the English Politics in the Caucasia /Central Asia and the Black Sea Against the Russian Expansionism in the 19th Century in the Works of Edmund Spencer”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13/26, 2019, ss. 415-438.
- _____, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2021, s. 21.
- _____, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.
- LAJOS, Tardy, “The Caucasian Peoples and their neighbours in 1404”, *Acta Orientalia*, Budapest, 32 (1), 1978, ss. 83-111
- LATIFOVA, Elvira, “Rus İmparatorluğu’nun XIX. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlısu Sultanlığı’nın Rolü”, *Yeni Türkiye*, 74, 2015, ss. 485-492.
- LONGWORTH, John, *A Year Among the Circassians, Vol.I*, Henry Colburn, London 1840, ss. vi-xi.
- LUXEMBOURG, Norman, *İngilizlerin Rusya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998.
- MARIGNY, Taitbut de, *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia (Travels in Circassia)*, John Murray, London 1837.
- PALLAS, P. Simon, *Travels Through the Southern Provinces of Russian Empire in the Years of 1793-1794*, Vol.I-II, London 1812.
- REINEGGS, Jacob, *Historische Topographische Beschreibung des Caucasus*, Gotha 1796.

- SARAY, Mehmet, “Altınorda Hanlığı”, DİA, C. 2, İstanbul 1989, s.538-540, Mehmet Saray, “Astarhan Hanlığı”, DİA, C. III, İstanbul 1991.
- SAYDAM, Abdullah, “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.5, S.1, 1990, ss.239-257.
- SIDORKO, Clemens P., *Nineteenth century German travelogues as sources on the history of Daghestan and Chechnya*. Central Asian Survey 21(3), 2002, ss. 283-299.
- SPENCER, Edmund, *Travels in Western Caucasia*, Vol. I, Henry Colburn, London 1838, s.
- _____, *Travels in Circassia and Kirum Tartary in 1836*, Vol. II, Henry Colburn, London 1837, s.xi-xiii;
- _____, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, George Routledge, London 1855, ss. vi-x.
- STAHLİNG, Jacques, *Von Tchirkassen oder den Kabardinischen Landen*, Bacmeister, 1772.
- STRİTTER, J. Gotthild, *Memorie Populorum Metidum Caucasus, Mare Caspium*, St. Petersburg, 1771.
- TAVKUL, Ufuk, “Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi”, *Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (25-26 Mayıs 2006)*, ss. 187-202.
- TELLİOĞLU, İbrahim, “İngilizlerin Kafkasya İle İlgili İlk Gözlemleri”, *Turkish Studies*, X/9 2015, ss. 445-456
- TOPSAKAL, İlyas, “Tarihi Süreçte Rusya- Türkiye İlişkileri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S.2, 2016, ss. 33-53.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1971.
- UÇAR, Burcu, *Julianus Von Klaproth’un Kafkaslar ve Gürcistan Seyahatnamesi (Tercüme-Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul 2021.
- UYGUR, Erdoğan, “Jean Potocki ve Kafkasya Seyahatnamesi: Voyage au Caucause et en Chine (1797-1806)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.2, 2006, ss.30-37.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, C.IV, I. Kısım, TTK Ankara 1995.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

YEŞİL, Murat, “Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.6, S. 5, 2017, ss.2670-2690.

YILMAZ, Özgür, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006.

TRANSKAFKASYA'NIN KARADENİZ'E ULAŞAN YENİ KAPISI: POTİ LİMANI (1829-1878)

Özgür YILMAZ*

Giriş

19. yüzyıl Karadeniz'deki liman şehirleri için önemli değişimlerin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Osmanlı idaresinde uzun bir süre yabancı ticaretine kapalı bir iç deniz görünümünde olan Karadeniz'in kaderinde bu denizin yabancı ticaretine açılmasından çok, Rusya'nın yeni bir güç olarak Karadeniz'e ulaşip zamanla bu denizin kuzeyine hâkim bir güç haline gelmesi ve kontrolünde olduğu bölgelerin kaderini kendi siyasi, askerî ve ticari beklentileri açısından şekillendirmesi etkili olmuştur. Bu çerçevede Akdeniz'e inmek gibi kadim bir siyasete sahip olan Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Karadeniz'e ulaşma engelini kısmen aşmış, burada tamamen kendi gemileriyle ticaret yapabilme yetisini ise hukuki olarak 1783 Ticaret Antlaşması ile sağlayabilmiştir. Rusya'nın bu hakkı kazanması diğer Avrupalı devletlere de örnek olmuş ve sırasıyla Avusturya, İngiltere, Fransa ve bazı muhtelif devletler Karadeniz'de sefer ve ticaret yapabilme hakkını elde etmiştir.¹ Rusların başını çektiği bu gelişmeler sonucunda Karadeniz havzasındaki pek çok eski şehir yeni bir gelişme dönemine girmiş, ayrıca kurulan yeni şehirler de bu denizdeki Rus varlığının en önemli dayanağı haline gelmiştir. Bu itibarla Karadeniz'e yönelik Rus politikaları, bu denizde ticaret yapmak ve bu şekilde siyasi bir nüfuz kazanma peşinde olan Fransa ve İngiltere'nin talepleri ve son olarak da gelişen uluslararası ticari yayılma gibi etkenler 19. yüzyılda Karadeniz'in görünümünü de değiştirmeye başlamıştır. Bu

* Doç. Dr., Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, ozgur.yilmaz@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1970-2315.

¹ Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Bellekten*, c. LV, S. 214, 1991, s. 687-756.

durumu en açık bir şekilde Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerin göstermiş oldukları gelişme ve değişim-dönüşümde izleyebilmek mümkündür. Büyük güçlerin siyasi, askerî ve ekonomik politikalarının temel itici güç olduğu bu dönüşüm sürecinde Karadeniz kıyısındaki mevcut şehirler daha da genişleyerek uluslararası piyasalar ile bütünleşip dünya ekonomik sisteminin parçaları olduğu gibi askerî özelliklerinden dolayı sadece birer kale ihtiva eden yerleşim yerleri de gelişerek ulaşım ve ticaret merkezi haline gelmişlerdir.

Bu bağlamda günümüzde Gürcistan'ın sınırlarında yer alan Poti liman şehrinin gelişimi de dikkat çekicidir. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlıların inşa ettiği kale ile Faş olarak anılmaya başlanan şehir, özellikle Rusların eline geçtikten sonra hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Bu çalışma 1870'li yıllarda, yani Poti'de deniz ve kara ulaşımına yönelik çalışmaların en yoğun olduğu dönemde şehri gözlemleyen konsolosluk görevlilerinin raporları üzerinden bazı değerlendirmeler yapmayı amaçlamaktadır. Yazıda öncelikle Poti'nin tarihsel arka planı ortaya konulacak, Poti gibi pek çok liman şehrinin değişiren rekabet ve ticari gelişimi anlamak üzere buradaki Türk-Rus rekabeti üzerinde durulacak ve bu şekilde Poti'nin bundan ne şekilde istifade ettiği ortaya konulacaktır.

1. Faş'tan Poti'ye: Osmanlı Kalesinden Rus Liman Kasabasına

Karadeniz'in doğusunda yer alan Batum'da da görüldüğü gibi Poti'nin eski dönemlerine ilişkin bilgiler çok açık değildir. Milattan önce 7. yüzyıla kadar giden bilgiler, Yunan kolonileri tarafından tesis edilen bu eski yerleşim yerinin adını, kıyısında kurulmuş olduğu Phasis Nehri'nden aldığını göstermektedir. Öyle ki Eski Phasis ve modern Poti'nin isimlerinin görünüşte birbirleriyle bağlantılı olduğu iddia edilmiştir. "Phasis" adı ilk olarak Hesiodos'un Theogony adlı eserinde (MÖ 700 civarı) bir kasabanın değil, bir nehrin adı olarak kaydedilmiştir. Buradaki ilk Yunan yerleşimi, muhtemelen MÖ 6. yüzyılın başında kurulmuş ve adını da kıyısında yer aldığı bu nehirden almış olmalıdır. Zira bölgenin değişen coğrafi yapısı en erken yerleşimin nerede oluştuğuna dair değişik görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur.² Konumu zamanla değişik yerlerde gösterilen eski yerleşim yerinin Paliastomi Gölü'nün suları altında kaldığını iddia edenler de vardır.

² Vakhtang Licheli, "Geoarchaeology of Phasis (Georgia)", *Méditerranée*, vol. 126, 2016, s. 119-128.

Coğrafyacı Strabon'un verdiği bilgilere göre çevresinde Aea adlı kale olan bir şehrin de bulunduğu Phasis'in denize döküldüğü yer önemli bir ticari alandı. Strabon gibi bir diğer klasik yazar olan Plinius ise Phasis'in denizden 15 bin adım uzakta kurulu olduğuna işaret etmiştir. Ne var ki her iki yazarın ortak tespiti Phasis'in Hindistan'dan Karadeniz'e kadar uzadığı belirtilen ticaret yolunun Kolhis bölgesinde yer alan önemli bir noktası ve önemli bir ticaret ve kültür merkezi olduğuydu.³ Şehrin bu ticari öneminden dolayı Yunan yerleşimcilerin yerlilerle barış içinde bir arada yaşadığı karışık bir *Helenik-barbar* şehir olduğu dile getirilmektedir. Bu dönemde Doğu-batı ticaretinde Phasis'in önemli bir yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Phasis, Mithridat Savaşları sırasında Roma egemenliğine geçmiş ve stratejik açıdan önemli bir mevki haline gelmiştir. Zira Arrian'ın verdiği bilgilere göre Phasis'te bir ada üzerinde bulunan ağaçtan yapılmış bir kale 400 seçkin asker tarafından korunmaktaydı. Hristiyanlığın yayılmasının ardından Phasis bu kez Ortodoks Rum Kilisesinin piskoposluk bölgelerinden birisi olmuştur. Doğu Romalıların Sâsânîler ile yaptıkları savaşlarda (542-562) Sâsânîler'in saldırısına uğradıysa da ele geçirilememiştir. 643-645 yılları arasında Gürcistan'a hâkim olan Müslüman Arapların kontrolüne geçen şehir, 8. yüzyılda ilk defa Poti adıyla Gürcü yazılı kaynaklarında zikredilmeye başlanmıştır. Phasis, Gürcistan Kralığı'nın denetiminde bir deniz ticaret bölgesi olarak varlığını devam ettirmiştir.⁴ Şehir, 14. yüzyılda Karadeniz'de etkili olan Cenevizliler'in kontrolündeydi.

Karadeniz'deki Osmanlı egemenliği bu denizin doğusundaki limanlar için de yeni bir dönemin başlamasına vesile oldu. Sultan II. Mehmed'in Karadeniz siyasetinin bir parçası olarak Karadeniz'in doğusunda Osmanlı egemenliğini tesis etme çabalarına paralel olarak Gürcistan'ın batı tarafları da Osmanlı egemenliğini kabul etmiştir. Osmanlılar 1454'te Abhazy'a'nın merkezi olup Sebastapolis adlı Ceneviz ticaret kolonisinin de bulunduğu Sohum'u fethetmiştir. 1461'de Trabzon'un fethi Karadeniz'in doğusunda Osmanlı egemenliğini daha da kuvvetlendirmiştir. Ancak Faş'ta Osmanlı Devleti'nin kale yaptırması ve bu bölgede tam anlamıyla kontrolü sağlaması III. Murad döneminde gerçekleşmiştir. 1578'de Lala Mustafa Paşa'nın Tiflis'i fethetmesiyle birlikte Gürcü toprakları Os-

³ Bkz. Otar Lordkipanidze, *Phasis: The River and City in Colchis*, Franz Steiner Verlag, 2000.

⁴ Mustafa Aydın, "Faş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, s. 443-445.

manlı idaresine bağlandı ve aynı yıl Sohum Eyaleti tesis edildi. Serdar Lala Mustafa Paşa bu sefer sırasında, Karadeniz kıyısında Göril, Dadayan ve Açıkbaz ülkelerinde Faş, Batum gibi kaleler bulunduğunu ve bunların harap durumda olmalarına rağmen tamirlerinin yapılabileceğini İstanbul'a bildirmiş; Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa da altmış parça donanma ile Gürcistan sahillerine geçip aynı delta üzerinde, yani Rion Nehri ağzında deniz bölgesinden gelen gazilerle birlikte 26 Temmuz 1579'da Faş Kalesi'ni inşa etmiştir. Bölgede yapı malzemesi olarak taşın bulunmaması nedeniyle bu ilk kale ahşap ve topraktan imal edilmişti.⁵ Bir yıl sonra da Faş, Batum Eyaleti'ne dâhil edilmiştir.⁶ Bölgenin Osmanlı egemenliğine girmesi Faş'ın bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkışının ve kesintilerle 250 yıl boyunca devam edecek Tük idaresinin de başlangıcını teşkil etti.⁷

Osmanlıların bölgede daha kalıcı olarak yerleşmeye devam ettikleri 16. yüzyıl Gürcistan toprakları üzerinde Osmanlı-Safevi hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. 1555'te Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında yapılan Amasya Antlaşması iki devletin Gürcistan'daki hâkimiyet alanlarını da belirledi.⁸ Buna göre Gürcistan'ın Meshiva, Kartli ve Kaheti bölgeleri Safevilerin nüfuz sahası olurken, İmereti (Açıkbaz), Megrelya (Dadyan) ve Göriyel (Guria) de Osmanlıların egemenlik alanda kalmıştır.⁹ Gürcistan'ın Osmanlı Devleti tarafından tam olarak denetim altına alınması ve Safevilere karşı bölgede üstünlük iddiası ile inşa ettikleri Faş ve diğer kaleler "bu kez kuzeyden gelecek Rus tehlikesine karşı" yeni bir rol icra etmede etkili olmuştur.

Osmanlı idaresinde Faş'ın 17. yüzyıldaki gelişimine dair ayrıntılı bilgiler söz konusu değildir. Faş Kalesi, bu dönemde Gürya ve Mingrelli prenslerin katılımıyla İmeretya birlikleri tarafından 1640'ta yerle bir edilmiş ve kalede bulunan yirmi beş top Kütayis'e

⁵ Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 9, 1986, s. 69-70; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 43-55.

⁶ Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 110.

⁷ Cengiz Fedakar, "Kafkasya'da Osmanlı Tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2017, s. 166.

⁸ Özer Küpeli, "Transkafkasya'da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Mücadelesi", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2016, s. 97-113.

⁹ Mahir Aydın, agm, s. 68.

nakledilmiştir. Bu yıkımın ardından Faş Kalesi, Osmanlılar tarafından yeniden inşa edilmiş; gerekli olan taşlar Mingrelya Dadyanı tarafından başşehir Saharbet'ten sağlanmıştır. Sohumkale Kale'sinin planına benzer bir şekilde yapılan kalenin taşları Tsiva ve Rion Nehri vasıtasıyla Faş'a nakledilmiştir.¹⁰

18. yüzyılın ilk yarısında Faş'ı tekrar gündeme getiren kalenin yeniden inşa edilmesiydi. Öyle ki Osmanlılar, yapılacak kale ile Rion (Faş) nehrinin Karadeniz'e döküldüğü boğazı kontrol edebilecek, bu nehirdeki ulaşım imkânlarından istifade ederek Tiflis taraflarındaki askerî harekâtlarda avantaj elde edecekti. 1724'te başlayan çalışmalar 1729'a kadar devam etti. 114 metre uzunluğunda, 9 metre yüksekliğinde ve 3 metre genişliğinde olan kalenin üzeri topraklarla doldurulup çim döşenmiş; dört köşesine dört adet tabya ve çeşitli yönlere açılan dört adet kapı inşa edilmiştir. Kale içinde cami, hamam, muhafız sarayı, cephanelik, tophâne, azeb ağası, yerli topçu ağası, çorbacı ve kâtip konakları, fırın, mutfak, kiler, ahır ve karakolhâneler yapılmıştır. Çalışmalar kapsamında Hopa'dan Faş'a taş nakledildiği gibi Rion Nehri'nin mecrası değiştirilmiş ve eski haline döndürülmüş; Faş'ın Tiflis ve Trabzon ile olan kara ve deniz yolu bağlantılarının daha iyi hale getirilmesine çalışılmıştır.¹¹

Ancak bu yüzyıldaki faaliyetler bununla sınırlı kalmamıştır. 1762-1764 yılları arasında kalenin bazı kısımları yeniden tamir görmüştür. Faş ve civarındaki sahil kaleleri Rus tehdidinin arttığı yüzyılın ikinci yarısına kadar daha çok bölgede asayişin temininde aktif rol oynamıştır. Ne var ki 1768-1774 ve 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşları sırasında bu kez Rus tehdidine karşı tahkim edilen kaleler, Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki varlığı için kilit rol oynamaya başlamıştır. Diğer bir ifade ile bu kaleler Karadeniz'de Rus tehdidine karşı savunma bloğu oluşturmuştur.¹² Zira 1768-1774 savaşında Gürcü-Rus müttefik kuvvetleri ilk defa 1770-1771'de Faş'a bir saldırı yapmış, ancak kale ele geçirilememiştir. Bu savaş Faş Kalesi gibi diğer kalelerde de yeni tahkimatların yapılmasını gerekli kılsa da yapılan çalışmalar Rusların ihtiraslarına engel olacak kadar etkili olmamıştır. Öyle ki Rus idaresi 1800'lü yılların başlarında Gürcistan'ın önemli bir kısmını kendine tabi kıldığı için ülkenin batı

¹⁰ Frédéric Dubois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase: chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, Librairie de Gide, Paris, 1839, s. 76-77.

¹¹ Mahir Aydın, agm, s. 70-97.

¹² Fedakar, agm, s. 187-188.

kısmını da kontrol etmek istiyordu. Bu amaçla Ruslar 1803'te Karadeniz sahillerine kadar ulaştılar. Daha güneye yönelik harekâtları için 1803'te Faş'ın on mil kuzeyinde Redoupt Kali (Redutkale) adlı bir kale inşa ettiler. Rusya aradığı fırsatı 1806-1812 savaşı ile yeniden buldu. Savaşın Kafkasya'da cereyan eden çatışmalarında Rusya'nın bu cephede temel stratejisi ise 1801 yılında ilhak ettiği Gürcistan'ın Karadeniz'e çıkışını sağlamak için Karadeniz sahili Anakara'yı ve Kemhal Boğazı'nı işgal etmek ve Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki topraklarını kendi topraklarına katarak genişletmekti.¹³ Savaş sırasında 1809'da Prens Orbeliani komutasında Rus kuvvetleri bir kez daha Faş Kalesi'ni ele geçirmek üzere harekete geçmiş; kalenin takviye edilememesinden dolayı Memiş Ağa kaleyi Ruslara teslim etmek zorunda kalmıştı.¹⁴ Ne var ki savaşı sona erdiren Bükreş Antlaşması ile Anapa ve Soğucak'ın yanında Faş'ın da Osmanlılara iadesini öngörürken; Anakara, Kemhal ve Sohum kaleleri Rusların kontrolünde kalmıştı.¹⁵ Osmanlıların bölgedeki etkisiz askerî gücü çok geçmeden eldeki bu kalelerin de aynı akıbeti paylaşacağını ortaya koymaktaydı.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, Faş'ı ele geçirmek için Rusların aradığı fırsatı bir kez daha ortaya çıkardı. Savaşın Kafkas Cephesi'nde Rusların öncelikli hedefi Anapa, Faş ve Batum gibi stratejik noktaları ele geçirip sahil kesiminde kontrolü sağladıktan sonra Ahıska'yı da alıp Osmanlılara karşı sağlam bir hat oluşturmaya çalışmaktı.¹⁶ Bu amaçla 1828'in yazında General Paskeviç'in komutasındaki Rus birlikleri Anapa, Faş, Ahıska ve diğer stratejik kaleleri aldıktan sonra Kars'ı da ele geçirdi.¹⁷ Bir sonraki sene daha da ilerleyen Rus kuvvetleri Hasankale, Erzurum ve Bayburt'u ele geçirdiler. Kafkas Cephesi'nde iki seneye yakın süren mücadeleler neticesinde Ruslar stratejik açıdan önemli noktaları ele geçirmiştir. Savaş sona erdiren Edirne Antlaşması da "*Gürcistan ve İmeret ve Güiril semtlerinde kâin arazi ve Kuban nehrinin ağız St. Nikola limanına kadar liman-ı mezkûr dâhil olmak üzere cemi Karadeniz sahili ile'l-*

¹³ Günel Teymurova, "1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S. 2, 2016, s. 48.

¹⁴ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008, s. 93-98.

¹⁵ Nihat Erim, *Devletler Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, TTK, Ankara, 1953, s. 250-251.

¹⁶ W.E.D. Ellen-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 25.

¹⁷ Besim Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2011, s. 197.

ebed Rusya Devleti tasarrufunda” olduğunu ortaya çıkarmaktaydı.¹⁸ Böylece bu kaleleri ele geçirmek suretiyle Rusya, Güney Kafkasya’daki varlığını güvence altına aldığı gibi, Rus kontrolüne geçen bu yerler ileride Anadolu’ya yönelik harekâtlar için merkez olarak hizmet etmeye başlamıştı. Faş Kalesi’nin elde edilmesi ile Ruslar, Kırım ile Azak denizi ve Transkafkasya arasında doğrudan deniz ulaşımını da sağlamış oldu.¹⁹

2. Rus İdaresinde Poti: Rakip Bir Ticaret Noktası

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası başlayan Rus idaresi Poti için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Savaştan hemen sonra Rus Çarı I. Nikola’nın emri ile Poti’de bir liman inşa edilmesine yönelik çalışmalar başlatıldı. Bu ön çalışmalar sonucunda 1831’de Tümgeneral Potier tarafından bir liman projesi hazırlandı. Bu projelerden de anlaşıldığı gibi Rus idaresi hemen kuzeydeki Redutkale’ye göre Kutais ve Tiflis ile daha iyi bağlantı imkânlarına sahip olan Poti’yi askerî ve ticari bir merkez yapmayı düşünmekteydi. Limanın yanında yeni bir şehir ve ambarlar tesis edilmesi planlandı. İlk olarak General Paskieviç tarafından icra edilmesine karar verilen bu projeler generalin Polonya isyanını bastırmak amacıyla buradan ayrılmasıyla akamete uğradı. Ancak bu planlar terk edilmedi. Bu projeleri tekrar ele alan Baron Rosen, Güney Avrupa mallarını bitmiş olan Redutkale yerine Poti Limanı’na yönlendirmeye çalıştı. Aynı şekilde Baron Rosen, devlet ve gümrük kurumlarını Redutkale’den Poti’ye taşıdı. Redutkale sakinlerinin de buraya gelmesiyle Poti’deki çalışmalar daha da hızlanmaya başladı.²⁰

1831-1834 yılları arasında bölgeye seyahat eden İsviçreli bilim adamı Dubois de Montpéroux’nün verdiği bilgilere göre Rusların buraya yerleşmesi çok da kolay olmamıştı. Poti’nin ele geçirilmesinden sonra 1829’da Ruslar buraya garnizon olarak bir piyade taburu gönderdi. Ancak bu tabur Poti ve çevresinin iklimine çok fazla dayanamadı. Rion ile durgun Paliastomi Gölü arasındaki bu nemli delta ve Nabada, Pitchora, Moltavka’nın durgun bataklıklarının etkisiyle ağırlaşan hava koşullarından dolayı garnizondaki askerler tifoya yenik düşmekteydiler. Yine de Rus idaresi Poti’de, Pa-

¹⁸ Şerafettin Turan, “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, c. IX, S 1-2, 1951, s. 137.

¹⁹ Mustafa Aydın, a.g.m, s. 445; Bilge, *age*, s. 350-357.

²⁰ Mustafa Aydın, *Batı Kafkaslarda Rus Siyaseti ve Değişen Dengeler 1830-1850*, Derin Yayınları, İstanbul, 2017, s. 55-56; www.histowns.ge (Erişim Tarihi: 11.12.2022).

liastomi Gölü'nden çıkan bir kanal boyunca uzanan alanda, evli askerlerden oluşan bir bölük kurmaya muvaffak oldu. Montpéreux'ye göre eskiden garnizonu oluşturan ve iklimin kötü olduğunu çok iyi bilen Türkler, yaz aylarında buradan çıkıyor; havanın sıhhi açıdan tehlikeli olmamaya başladığı dönemde tekrar kaleye dönüyorlardı.²¹

Poti'deki çalışmalar çerçevesinde 1836'da Samegrelo hükümdarı Korgeneral Levan Dadian, Poti çevresinde kentin ve limanın inşası için önemli bir araziye devlet hazinesine ücretsiz olarak verdi. Ne var ki 1837'de kötü iklim koşulları ve kaynak yetersizliği nedeniyle inşaat durduruldu.²² Yine de Rus idaresi Poti'deki çalışmalardan vazgeçme niyetinde değildi. Zira burası Ruslar için Rion Nehri'nin girişinde, hem askerî hem de ticari açıdan her zaman birincil öneme sahip bir yer olarak görülmekteydi. Bu nedenle Rus idaresi kaleyi ele geçirdikten sonra burayı birinci sınıf bir kale, bir askerî ve ticari liman, büyük bir ticaret deposu, kısacası, avantajlarından yararlanacağı modern bir şehre dönüştürmeyi planlamış ve buraya uzmanlar göndererek gerekli çalışmaları yaptırmıştı.²³

Arazinin yapısı itibarıyla Poti'yi ele geçirilemez bir kale yapmak mümkün olsa da planların diğer ayağı, yani burayı iyi bir limana çevirmek oldukça zor bir süreci gerektirmekteydi. Montpéreux'nün gözlemlerine göre Rion Nehri'nin denize ulaştığı nokta Redutkale'deki gibi bir koy veya liman oluşturacak yapıda değildi. Nehrin ağzından Tchaladidi'ye kadar uzanan kısmı 125 kulaç ve yaklaşık 12 ila 15 fit derinlikte geniş ve güzel bir kanal oluşturmaya rağmen Redutkale'de, Khopitskali Irmağı'nın giriş kısmı gibi kapalı ve sadece rüzgâra ve hava durumuna göre dibi ve konumu her gün değişen bir nehir akıntısı ortaya çıkmaktaydı. Bu kanalda su derinliği havaların en sıcak olduğu dönemlerde altı fit olup suların bol olduğu dönemde on ila on iki fit arasında değişmekteydi. Rion Nehri'nin denize doğru taşıdığı alüvyonlar Paliastomi Gölü'nün orta çıkmasının da kaynağını teşkil etmekteydi. Nehrin getirdiği alüvyonlar nehrin sağ tarafına doğru yönelmekte ve güneyden kuzeye akan akıntı tarafından itilmekteydi. Gemiler kıyıdan 90 adım uzakta, Rion Nehri'nin ağzının sol tarafına demirleyebilmekteydi. Diğer tarafta ise Rion'un taşıdığı alüvyonlar bir verst genişliğinde ve bir mil uzunluğunda denize doğru ilerleyen bir kum ve çamur yığıntısı oluşturmaktaydı. Burada su derinliği 6 ila 8 fit

²¹ Montpéreux, *age*, s. 75-79.

²² www.histowns.ge (Erişim Tarihi: 11.12.2022).

²³ Montpéreux, *age*, s. 75-79.

arasında değişmekteydi. Bu koşullar altında Rion Nehri'nin kıyılarının dikleştirilmesi, nehir ağzının temizlenmesi ve kumsalın kana taşımasını önlemek için her iki tarafta iki büyük dalgakıran yapılması önerildi. Ancak bu erken planlar Rusların Polonya'daki savaşları nedeniyle kesintiye uğradı. Barışın sağlanmasından ve Baron Rosen'in 1831'de Kafkasya Genel Valiliğine atanmasından itibaren eski projeler yeniden ele alındı.²⁴

Bu planların yapıldığı dönemde Gürcistan'da bulunan Montpéreau'nun de belirttiği gibi bu erken çalışmalar Redutkale ve Poti arasında bir rekabet ortaya çıkarmaktaydı. Zira bu iki liman arasında Rus yetkililer bir süre kararsız kalmışlardı. Bazılarına göre Poti'de Rion Nehri'nin ağzında yapılacakları Redutkale'de Khopitskali Irmağı'nın ağız kısmında yapmak daha kolaydı ve Rion Nehri'nin ağız kısmında gemilerin dayanamayacağı akıntılar etkiliydi. Burada Baron Rosen'in görüşlerine başvurduğu Montpéreau, öncelikli olarak yapılması gereken işin Poti'nin yaşam koşullarının iyileştirilmesi olduğunu belirtmiş, bu yapılmadan icra edilecek tüm işlerin beyhude olacağını ifade etmişti. Öyle ki bazı askerî yetkililer sağ tarafta, kalenin karşısındaki adanın yukarısındaki Rion'un ana ağzlarından birini kapatmak isterken bazıları da denizden göle doğru bir kanal açmak suretiyle burayı bir liman haline getirmeyi teklif ediyordu. Montpéreau'ye göre bunların hiçbirisi faydalı teklifler değildi ve Paliastomi Gölü'nün bozulmuş sularını, durgun bataklıkları ve sellerin oluşturduğu olumsuzlukları bertaraf edecek türden değildi. Ona göre tüm bu olumsuzluklar Rion Nehri'ni eski çağlardaki gibi Paliastomi Gölü'ne akıtarak bu göle hayat vermekle ve bu gölü askerî koloni ile Rion Nehri arasındaki kanal ile dışarıya akıtmakla mümkün olabilirdi. Diğer taraftan, Rion Nehri'nin ağzlarından birinin kapatılması ile Poti'nin durumunu iyileştirecek en düşük maliyetli iş olabilirdi. Özetle 1830'lu yıllarda Poti, rüzgârlardan daha fazla istifade etmek için yapılan ağaç kesimlerine karşın yine sağlıksız bir mevki olmaya devam ediyordu. Diğer taraftan Redutkale ise askerî bir mevzi olarak terk edilmiş haldeydi ve bölgeyi iç kısımlara bağlayan ana yol da Rion Nehri'nin sol yakasına nakledilmişti.²⁵

Poti'nin de içinde olduğu bölge Ruslar için egemenlik tesis etmek açısından önemliydi. 1837-1839'da Karadeniz Kıyısı Savunma Hattı, Taman'dan Suhum-Kale'nin güneyine kadar sahil bo-

²⁴ Montpéreau, *age*, s. 79-80.

²⁵ Montpéreau, *age*, s. 80-81.

yunca inşa edildi ve daha sonra güneyde Saint Nicholas'taki (Şevketil) Rus-Türk sınırına kadar uzatıldı. Diğer taraftan, Kafkasya Genel Valiliğinin öncelikleri de bu bölgedeki limanların kaderini belirleyen en önemli husustu. Bu bakımdan 1844'te valiliğe atanan Prens Woronzof'un bölge ile ilgili önemli planları vardı. Olağanüstü yetkilerle Gürcistan'a gönderilen Woronzof'un ülkenin gelişmesi için yani yollar, nehir ulaşımı ve limanlarla ilgili önemli planları söz konusuydu. Bunlar arasında Sohumkale'de ticaret gemilerine hizmet edecek bir liman inşa etme projesi de vardı. Ayrıca Gürcistan üzerinden geçecek transit ticaretin önündeki tüm engeller kaldırılacak ve transit mallar da % 5 gümrüğe tabi olacaktı. Odesa ve Sohumkale arasında bir buharlı gemi hattı da tesis edilecekti.²⁶

Diğer taraftan Woronzof'un planları doğrultusunda Rion Nehri'nden Kutais'e kadar olan kısımda küçük gemiler için kullanılabilir bir hale getirilmeye çalışılıyordu. Kutais'in yöneticisi General Espejo bu nehirde bazı incelemeler yapmış ve küçük buharlı gemilerin işleyebileceğine dair karar alınmıştı.²⁷ Bundan dolayı nehir yatağını temizleme çalışmaları kapsamında buraya düşen ağaçlar temizlenmeye çalışılıyordu. Böylece, küçük bir buharlı geminin sahilden Kutais'e kadar işlemesi planlanıyordu. Nehir yoluyla Kutais'e getirilen mallar ise buradan kara yoluyla Tiflis'e veya İran'a gönderilecekti.²⁸ Şüphesiz Rus tarafındaki çalışmaların asıl kaynağı İran transit ticaretini Gürcistan tarafına, yani Rus kontrolünde olan tarafa çekmekti. Gürcistan üzerinden yapılacak olan İran transit ticaretinde, Tebriz'den yola çıkan ticaret malları Redutkale veya Poti'ye ulaştıklarında Trabzon yoluna kıyasla 15 gün daha az yol alacakları hesaplanıyordu. Batum'daki İngiliz konsolosu Holmes'ün verdiği bilgilere göre Gürcistan yolunun yarıya yakın kısmında araba ulaşımına uygun koşullar olduğu için bu yoldaki nakliye maliyetinin Trabzon-Erzurum yoluna göre daha da az olacağı tahmin ediliyordu. Öyle ki Prens Woronzof, Gürcü limanlarının Avrupa mamullerine açılması konusunda olumlu bir tavır takınmaktaydı. Ancak asıl önemli olan, onun planlarının Rus hükûmet yetkilileri tarafından kabul edilip edilmeyeceğiydi.²⁹ An-

²⁶ *The National Archives, (TNA), Foreign Office (FO) 195/179, Guarracino'dan Stratford Canning'e, No. 5, Batum, 23 Nisan 1845.*

²⁷ *TNA, FO 195/305, Holmes'ten Wellesley'e, No. 15, Batum, 26 Nisan 1847.*

²⁸ *TNA, FO, 78/703, "Report on the Trade of Batoom during the Year 1846", Batum, 31 Aralık 1846.*

²⁹ *TNA, FO, 78/703, "Report on the Trade of Batoom during the Year 1846", Batum, 31 Aralık 1846.*

cak valinin ilerleyen dönemlerde Rus yetkililerden bu desteği almakta zorlandığı görülecektir. Yine de onun valiliği döneminde Gürcistan'da ulaşım konusunda önemli çalışmalar yapıldı. Rion Nehri su yolu taşımacılığı için temizlenmişti ve bu şekilde gemiler Kutais'e kadar ulaşabilmekteydi. Ancak tam olarak bu sırada 1848 ihtilallerinin patlak vermesi Rus hükûmetini Gürcistan'da daha sert bir yönetim göstermeye sevk etti. Bu da yabancıların Gürcistan ile ilgili planlarını sekteye uğrattı.³⁰

Yüzyılın ortalarında Gürcistan'da ulaşım konusunda istenilen seviyeye henüz gelinmiş değildi. Poti'nin de içinde yer aldığı bu süreçte Gürcistan transit ticaretine ilişkin çalışmalar ise Rus taraftaki değişik engellerden dolayı istenildiği gibi devam etmedi. Rion Nehri'nin temizlenmesine devam edilmesine rağmen burada daha önce de kesintiye uğrayan buharlı gemi işletme projesi yeniden askıya alınmıştı.³¹ Gürcistan'da Rus yönetiminin bu çabalarına rağmen yolların durumu içler acısıydı. Tamir edilenler de kısa sürede eski hâline dönüyordu. Bundan dolayı Holmes, Prens Woronzof'un Gürcistan ticareti hakkındaki büyük planlarına karşın Rus tarafında da bunun önünde pek çok engel olduğunu belirtmekteydi.³² Öyle ki hükûmet, askerî birlikler yerleştirerek Rion Nehri'nin dere yatağına düşen ağaçları ve diğer nesnelere temizlemeye başlamıştı. Ne var ki nehrin temizlenme çalışmaları tamamlanmış olsa da yılın sonuna doğru burada buharlı gemi işletme projesi terk edildi.³³ Burada da görüldüğü gibi Poti'nin gelişiminin itici gücü olan Poti-Kutais-Tiflis yolu konusunda Rus hükûmeti bir türlü istenilen adımları gerçekleştiremedi. Bu bakımdan Osmanlı tarafında olduğu gibi Gürcistan tarafında da asıl gelişmeler Kırım Savaşı sonrasına kaldı.

3. Poti'nin Yükselişi: Kırım Savaşı Sonrası Karadeniz'de Rekabet Dönemi

Kırım Savaşı sırasında bu hatta yer alan şehirlerin önemi daha da arttı. Savaş sırasında müttefiklerin Redutkale'yi ele geçirmesi ve kalenin yakılması bu süreçte Poti'yi daha da önemli kıldı. Savaş sonunda yine Rusların idaresinde kalan Poti, bu yeni dönemde Rus hükûmetinin daha fazla dikkatini çekti. Kafkasya Genel Valisi Aleksandr Ivanovich Baryatinsky, Rion Nehri üzerinde denizciliği açmak ve Poti'yi bir liman şehri olarak ilan edip ticaret ve

³⁰ TNA, FO 195/305, Holmes'ten Statford Canning'e, No. 24, Batum, 12 Haziran 1848.

³¹ TNA, FO 195/305, Holmes'ten Statford Canning'e, No. 31, Batum, 27 Aralık 1851.

³² TNA, FO 195/305, Holmes'ten Statford Canning'e, No. 3, Batum, 5 Şubat 1851.

³³ TNA, FO 195/305, Holmes'ten Statford Canning'e, No. 31, Batum, 27 Aralık 1851.

sanayinin geliştirilmesi için çalışmalara başladı. Bu amaçla 1857'de Albay İvanov'un başkanlığında özel bir komisyon oluşturuldu. İmparator II. Aleksandr'ın kararnamesiyle Poti "liman şehri" ilan edildi ve bu karar 1859'dan itibaren yürürlüğe girdi. Bu yönetmelik şehrin yerleşim kurallarını ve yönetim sistemini tanımlamış ve şehrin yerleşimi için ticaret-sanayi sınıfının temsilcileri tercih edilmiştir.³⁴

Çalışmanın başında da ifade edildiği gibi Karadeniz limanlarının önem kazanmasında Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ve bu limanların uluslararası piyasalar ile bütünleşmesinin önemli bir etkisi vardı. Bu bakımdan Karadeniz'in doğusundaki limanların özellikle 1830'lu yıllardan itibaren gelişen İran transit ticareti için icra etmeye başlayacakları yeni fonksiyon Osmanlı ve Rus kontrolünde olan limanlar arasında da bir rekabet dönemini başlatmış oldu. Transit ticaret mevcut limanların önemini arttırdığı gibi Rusya'yı Osmanlı limanlarına alternatif yeni limanlar ortaya çıkarmaya ve yeni karayolları tesis etmeye sevk etmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan bu rekabet döneminde Rus idaresi kendi kontrolünde olan Kafkasya'nın ticari açıdan gelişmesini sağlamak için 1821'de çıkarmış olduğu bir ukaz ile Kafkasların güneyindeki Rus eyaletlerine imparatorluğun diğer yerlerinde olmayan vergi muafiyetleri koymuştu. Bu sayede Avrupa'dan gelen ticari emtia Odesa'ya, buradan da denizyolu ile Suhumkale'ye ve Suhumkale'den de Tiflis, Erivan, İran'ın kuzeyi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerine yayılıyordu. Ancak Rus hükûmetinin bu siyaseti uzun soluklu olmadı. Kafkas ötesindeki yerli tüccarları teşvik etmek ve İngiliz ve Fransız mallarının bu bölgeye ithalini sınırlamak amacıyla Rus çarı 1832'de bu vergi muafiyetlerini ilga eden bir başka ukaz yayınlamış ve bu gelişme de Sohukale-Tiflis güzergâhına alternatif olarak Trabzon-Tebriz yolunu ortaya çıkarmıştı.³⁵ Hatta bu vergi muafiyetinin kalması ile Gürcistan'daki Avrupalıların ticari planları da sekteye uğramıştır. Bu gelişme üzerine 1821'de Fransa'nın Tiflis Konsolosu olarak atanan Gamba'nın

³⁴ www.histowns.ge (Erişim Tarihi: 11.12.2022).

³⁵ A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, çev. Gül Çağalı Güven, ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 52; Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: The Rise and Decline of A Route", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, 1970, s. 22

İran'a yönelik Gürcistan merkezli ticari planları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu durum Fransız hükûmetini Trabzon'da yeni gelişmeye başlayan ticaretten pay almaya yöneltti.³⁶

Kırım Savaşı'na kadar olan dönemde Ruslar, 1846 yılında Avrupa mallarına yeni bir gümrük muafiyeti getirmiş olsalar da İran transit ticaretinden büyük oranda istifade eden taraf Osmanlı tarafı oldu. Savaş özellikle Rus limanlarının gelişmesini birkaç yıllığına engelledi. Zira savaş döneminde Rusların bu limanları kapatması nedeniyle Karadeniz'in doğusundaki limanlar ile yapılan ticarete eskiden kullanılan Redutkale-Tiflis yolu yerine Tiflis'e giden mallar Trabzon-Erzurum yoluna kaymıştır.³⁷ Her ne kadar bu dönemde Osmanlı tarafı savaşın ortaya çıkardığı koşullardan istifade etse de burada da uluslararası ticaretin gerektirdiği imkânlar açısından yeterli değildi. Karadeniz'deki ticari rekabeti izleyen Fransız Konsolosu Poncharra'ya göre, Türk tarafının bu konuda adımlar atmaması durumunda Ruslar Karadeniz'in doğusunda limanlar ve yollar yaparak Redutkale ve Sohumkale gibi limanları tercih edilebilir hale getireceklerdi.³⁸ Savaş sonrası gelişmeler takip edildiğinde Rusların bu planları hayata geçirmeye çalıştıkları görülebilir. Öyle ki savaşı sona erdiren Paris Antlaşması'nın 12. maddesiyle uluslararası hukuka uygun olarak tüm ulusların Karadeniz limanlarındaki ticari ve deniz çıkarlarını güvence altına alma sorumluluğu Rusya ve Osmanlı Devleti'ne verilmiştir. Böylece Rusya hâlihazırda mevcut olan Anapa, Sohum ve Redutkale limanlarının ardından ticari işlemlerin gelişmesini sağlamak için Poti'yi dördüncü liman olarak eklemiştir.³⁹ Yukarıda da ifade edildiği gibi Poti'nin bir "liman şehri" statüsüne alması ile Rus hükûmeti burayı yeniden inşa edecek bir çalışma programını da devreye soktu. Bu bakımdan gerekli olan iş gücünü ise Osmanlı tarafında karşılama yoluna gitti. Özellikle Trabzon'daki Rus konsolosu 1857'de şehir civarındaki

³⁶ Gamba'nın bu bölgedeki çalışmaları için bk. C. Gamba, *Voyage dans la Russie méridionale*, Paris 1826; Jean-Louis Regemorter, "Le mythe génois en mer Noire: la Fance, la Russie et le commerce d'Asie par la route de Géorgie (1821-1881)", *Annales Économies, Sociétés, Civilisations*, Vol. 3, 1964, s. 492-521; Özgür Yılmaz, "19. Yüzyılda Trabzon'da Fransız Ticareti ve Yatırımları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 15, 2013, s. 53-54; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 122-123.

³⁷ *Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE)*, Correspondances Consulaire et Commerciale (CCC), Trébizonde, Vol. 5, Poncharra'dan Walewski'ye, 30 Nisan 1856.

³⁸ *AMAE*, CCC, Trébizonde, Vol. 5, Poncharra'dan Walewski'ye, 30 Nisan 1856.

³⁹ Mehmet Çetin, "The Development of the Transit Trade of Iran in the Triangle of Russia, Ottoman Empire and Iran In the second Half of the 19th Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 36, 2021, s. 31.

köylerden taş duvar ustası 600 Rum aileyi iş bulma ümidiyle Poti'ye göndermeye çalışıyordu.⁴⁰

Kırım Savaşı Karadeniz'in siyasi geleceği için önemli bir dönüm noktası olduğu kadar ticari açıdan da yeni bir dönem başlatmıştır. Savaş ve savaş sonrası dönem Karadeniz limanlarının ticaretlerini en üst sınıra taşıdığı gibi deniz ticaretini de oldukça yükseletti. Savaşın hemen arkasından itibaren Rus hükûmeti özellikle limanlar ve ulaşım konusunda daha ciddi adımlar atmaya başladı. Osmanlı tarafında henüz liman ve karayolu konusunda herhangi bir adım atılmadığı bu dönemde Ruslar demiryolu için de planlar yapmaya başlamışlardı. Buna göre Rus idaresi, Redutkale'den başlamak üzere Derbend ve İran hududundaki Nahçıvan'a kadar uzanan bir demiryolu hattını inşası için Fransız sermayedarlar vasıtasıyla Tiflis'te bir kumpanya tesis etmeye yönelik faaliyetlerde bulunuyorlardı.⁴¹

Diğer taraftan buharlı gemilerin Osmanlı limanlarında faaliyete geçmesiyle beraber limanlar arası ticari münasebetlerde yeni ve hareketli bir dönem de başlamış oldu.⁴² Bu hareketliliği en iyi şekilde gösteren yerlerden biri de Karadeniz limanlarıydı. Kırım Savaşı öncesinde İngiliz, Avusturya ve Osmanlı şirketine ait gemilerin önemi pay sahibi olduğu bu denizde savaş sonrasında Karadeniz'de buharlı gemi trafiğinin artması Rusların elini daha da güçlendirdi. 1856'da kurulan ve Mayıs 1857'den itibaren deneme seferlerine başlayan "Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (ROPİT)"nın faaliyetleri de Karadeniz'deki uluslararası ticaret ve taşımacılıkta Rusya'nın payını arttıran en önemli gelişme oldu.⁴³ 1858'de tam olarak seferlerine başlayan şirketin gemileri Odesa'dan hareket ediyor ve Kırım ve Kafkasya'daki tüm limanlara uğradıktan sonra Batum'a kadar gelip buradan da Trabzon ve diğer Osmanlı limanlarına uğruyordu.⁴⁴ Rusya'nın kontrolünde olan limanlar açısından düşünüldüğünde; buharlı gemilerin bu limanlara işlemeye başlamaları ve özellikle Karadeniz limanları arasındaki bağlantının güçlenmesi limanların modernize edilmesine de katkı yapacak yeni bir

⁴⁰ TNA, FO, 524/10, Stevens'ın 10 Kasım 1875.

⁴¹ Otto E. Blau, *Commercielle Zustände Persiens: aus den Erfahrungen einer Reise im Sommer 1857*, Berlin, 1858, s. 217-220.

⁴² Donalt Quatert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, 2009, s. 181-182.

⁴³ Bkz. Mesut Karakulak, *Osmanlı Sularında Rus Vapurları*, TTK, Ankara, 2020.

⁴⁴ Charles King, *Karadeniz*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınları, İstanbul, 2008, s. 197-199.

süreci de başlattı. Bu süreçte buharlı gemilerin seferleri ile birbirine bağlanan bu limanları geliştiren asıl gelişme ise Rus hükûmetinin bu limanları iç kısımlara bağlayan ulaşım olanaklarını geliştirmesine yönelik planları oldu. Özellikle demiryollarının yapılması bu limanların ticari potansiyellerini daha da geliştirdi. Bunun yanında, bu limanlarda bulunan ırmakların ıslah edilmesi de yaşam koşullarının daha da iyileşmesini sağladı. Bu bağlamda İran transit ticaretinin Rusya tarafına çekilmesine yönelik Rus projeleri açısından Poti limanı bu gelişim sürecinin canlı olarak takip edilebileceği bir merkez olmuştur.

Karadeniz'in doğusunda Redutkale ve Sohunkale limanları bu dönemde önemlerini devam ettirseler de Kutais'e ve Tiflis'e ulaşım imkânları açısından Poti, İran transit ticareti için Rus hükûmetinin karar kıldığı en önemli liman oldu ve buranın geliştirilmesine yönelik planlar hazırlandı. Böylece bir liman ve şehir olarak Poti yeni bir gelişme dönemine girdi. Rus buharlı şirketinin tesisi ve seferlerin başlamasından sonra Rus hükûmeti bir genelge ile İran transit ticaretini Poti-Tiflis tarafına çekmek amacıyla Trabzon-Erzurum yoluna göre düşük bir fiyat tarifesi belirledi. 1864'te ise transit malların tabi olduğu gümrük tarifesi kaldırdı.⁴⁵ Bu gümrük düzenlemeleri zaman zaman İranlı tüccarların Rusya yolunu tercih etmelerine neden olmuştur.⁴⁶ Bu süreçte en önemli dönüm noktası ise Rus hükûmetinin Poti'yi Tiflis'e bağlayacak bir demiryolu yapma ve Poti'de bir liman inşa etme kararı almasıydı. Bu gelişmeler Poti'nin Rus tarafında Tiflis üzerinden İran'a ulaşan transit ticaret için merkez olarak öneminin artmasına neden oldu. Tiflis-Tebriz arasındaki mesafe Trabzon yoluna göre uzun olsa da nakliye koşulları Trabzon yoluna göre çok daha iyiydi. Bu koşullar altında zamanla Avrupa'dan gelen ticari emtia Poti-Tiflis-Tebriz yoluna kaymaya başladı.⁴⁷ Böylece Poti, Trabzon güzergâhına alternatif bir rotanın başlangıcı olarak gelişmeye başladı. Ancak bu Trabzon güzergâhından kesin bir kopma ortaya çıkarmıyordu. Rus gümrük formaliteleri, yolların tam olarak bitirilememesi ve bazı ulaşım güçlükleri Poti tarafının eksikleri olarak Avrupalı tüccarları

⁴⁵ Orhan Turan, "Trabzon-İran Transit Ticaret Yolu (İngiliz Konsolosluğunun Kasım 1942 Tarihli Bir Raporu)", *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, ed. Mehmet Okur, Ülkü Köksal ve Volkan Aksoy, KTÜ Yayınları, Trabzon, 2020, s. 285.

⁴⁶ TNA, FO, 78/2101, Palgrave'in Trabzon Ticareti Hakkında Yazısı, 24 Mart 1869.

⁴⁷ A. Üner Turgay, *International Politics, Economic Development and Social Change in Trabzon in the Nineteenth Century*, Yayınlanmamış Doktora Dezi, University of Wisconsin-Madison, 1976, s. 141.

yine Trabzon yoluna sevk ediyordu.⁴⁸ Fakat Rusların zamanla buradaki koşulları iyileştirmesiyle bu yol daha cazip hale getirilmiştir. Trabzon-Tebriz yolunda mallar at sırtında ve açık havada taşınırken Gürcistan yolunda ise vagonlarda ve daha emniyetli bir şekilde taşınmaktaydı. Ayrıca bu yolda taşınan mallara sigorta da yapılmaktaydı.⁴⁹ Rusların bu şekilde hem bu hattı hem de hattaki nakliye vasıtalarının koşullarını iyileştirmek için sürekli olarak çalışmaları sonucunda Rusya yolu ile Avrupa ve İran arasında taşınan kolilerin sayısı 1863 yılında 5.118, 1864'te 13.668, 1865'te 20.802 ve 1866'da 30.374'a yükselmiştir.⁵⁰

4. Konsolosların Gözüyle Poti: Gürcistan'ın Yeni Transit Ticaret Limanı

Poti'nin tam bir gelişme dönemine girdiği bu zamanda limana yönelik yabancı ilgisinin de arttığı görülmektedir. Bu bakımdan Poti'de ilk yabancı temsilciliği açan ülke İngiltere olmuştur. İngilizler 1859'da Poti'de bir konsolos yardımcılığı tesis ettiler. Buradaki ilk görevli ise Kırım Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde önemli görevler icra eden ve 1858'de Redutkale'de görevlendirilen Charles Duncan Cameron oldu.⁵¹ Limanda Osmanlı Devleti de ihdas ettiği fahri şehbenderlik vasıtasıyla bu bölgedeki Müslüman ahali ile olan alakasını devam ettirmeye çalışmıştır.⁵²

Konsolosların raporları Poti'nin ticari potansiyelini gösterdiği gibi şehir ve limandaki gelişmeleri de yansıtan temel kaynaklar arasındadır. Bu bakımdan, Poti'deki İngiliz konsolos yardımcısı Cameron'un 1859 yılına ilişkin hazırladığı Poti-Redutkale ticaret raporuna göre bu limanların Avrupa'dan aldığı ürünler şeker, kahve, baharat, şarap, ispirto, boya, ilaç, hırdavat, pamuk, ipek ve yünlü kumaşlardı. Asya içlerinden ise limana tütün, sabun, meyve, zeytinyağı, pamuklular, baklagiller ve sebze gelmekteydi. Poti ve Redutkale'de büyük bir oranda kaçak ticaret yapılmaktaydı. Bölgedeki tüm tüccarlar bu kaçak ticaretin içinde yer almaktaydılar ve bölgedeki pazarlar da önemli oranda yasadışı mal ile doluydu. Bu yasak ticaret öylesine boyutlara varmıştı ki, yetkililer ticaretin zarar görmemesi için bu mallara el koymaya cesaret edemiyorlardı.

⁴⁸ AMAE, CCC, Trébizonde, Vol. 7, Benedetti'den Thouvenel' 21 Mayıs 1861 ve Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

⁴⁹ TNA, FO, 78/2101, Palgrave'in Trabzon Ticareti Hakkında Yazısı, 24 Mart 1869.

⁵⁰ Issawi, "Tabriz-Trabzon Trade", s. 22.

⁵¹ *British and Foreign State Papers*, Vol. 54, London 1869, s. 1153.

⁵² Mustafa Aydın, agm, s. 445.

Kaçak ticareti en çok yapılan mallar ise çay, şeker, ispirto ve pamuklulardı. Poti ve Redutkale'nin ihracatı Rusya'ya ve diğer ülkelere doğrudu. Rusya'ya giden mallar kereste, mısır, darı, havyar, ham deri, ham ipek, koza ve şimşir ağacıydı. Diğer yerlere ise kuru balık, darı, mısır, yün, demir, tuz, ceviz, bal, meşe, ceviz kerestesi, tütün ve ham ipekti.⁵³ Bu dönemde Poti'de Avrupalı bir ticarethane, Marcopoli & Brother, tesis edilmişti ve bu ticarethanenin rakibi olmamasından dolayı iyi bir iş hacmine sahip olacağı ifade edilmekteydi.⁵⁴

Burada da görüldüğü gibi ara bir liman olarak Poti'nin ithalat ve ihracatı dışardan gelen ürün ve mamullere bağlıydı. Mesela Poti'nin başlıca ihraç ürünü olan pamuk ve ipek açısından Kafkasya ve İran'daki düşük rekolte Poti'nin ticaretinde hissedilmekteydi. Yine de Poti'nin ticaret potansiyeli zamanla önemli bir gelişme gösterdi. Cameron'un 1859'daki ticaret raporunda Poti'nin ithalatı 43.243 sterlin iken bu rakam 1866'da 869.880 sterline yükselmişti.⁵⁵

a. Tramasure ve Derché'nin Poti Gözlemleri

Limanın zamanla gelişmesi Karadeniz ticaretinden pay almaya çalışan ve Transkafkasya'da sadece Tiflis'te bir konsolosluk temsilcisi bulunduran Fransızların da dikkatini çekti. Bu bakımdan Fransız hükümeti Poti'de bir konsolos yardımcılığı açılmasını gündeme alarak burada incelemeler yapmak üzere 1852'den itibaren Tiflis'te görev yapan konsolosluk görevlisi Benjamin de Tramasure'yi⁵⁶ Poti'ye gönderdi. Tramasure, Rus yetkililerden de elde ettiği bilgilerden hareketle Poti'nin durumu ve buradaki çalışmalar hakkında uzun bir rapor hazırladı. Tramasure bu raporda öncelikle Poti'nin konumuna değinerek ticari öneminden bahsetme gereği duymuştur. Buna göre Poti, Avrupa ve kolonilerden gelen malların ve bunlara karşılık Asya'dan gelen malların toplandığı bir antrepo konumundaydı. Poti'nin altyapı imkânları eksiklikler ihtiva etse de Karadeniz'i Hazar Denizi'ne bağlayacak olan stratejik önemi ve inşa edilecek demiryolu sayesinde Avrupa ticaretinden

⁵³ *Accounts and Papers, Manufactures and commerce, and trade of foreign countries*, Vol. LXIII, 1861, s. 11-12.

⁵⁴ *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries*, United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, Washington, 1859, s. 163-164.

⁵⁵ *Accounts and Papers, Commercial Reports (1866-1867)* Vol. LXVII, s. 250-251.

⁵⁶ Michel Lesure, "La France et le Caucase à l'époque de Chamil", *Cahiers du Monde Russe*, Vol. 19, No. 1-2, 1978, s. 57.

daha fazla istifade edebilecek bir potansiyele sahipti. Ancak konso-losa göre Karadeniz'in doğusunda bir Odesa olabilecek durumda olan Poti'de bu avantajlara rağmen yıllardan beri devam eden çalışmaların yavaş gitmesi bu beklentinin önünde engeldi.⁵⁷

Tramasure, Poti'nin görünümüne dair ayrıntılı açıklamalar yapma gereği de duymuştur. Buna göre Poti, Rion Nehri'nin iki kolunun ortaya çıkardığı bir üçgen üzerinde; özellikle de nehrin sol yakasında yerleşmiş bir durumdaydı. Demir yolunun yapılmasından sonra kasabanın nehrin sağ yakasına nakledilmesi planlanmaktaydı. Ruslar stratejik gerekçeler nedeniyle demiryolunun Rion Nehri'nin sağ yakasında olmasına karar vermişlerdi. Rion Nehri'nin önemli bir kısmı nehir ulaşımına uygun bir yapıdaydı ve iki Rus buharlısı bu nehrin 98 km iç kısmında Orpiri'ye (Marani) kadar olan mesafesinde sefer yapmaktaydı. Ancak bu nehrin kollarından hiçbiri ulaşımına uygun değildi. Tramasure'nin elde ettiği bilgilere göre Poti'de bir liman yapma kararı 1853'te alınmış ve kararname 1858'de çıkmıştı. Uzun zamandır yürürlükte olan bu karara rağmen limanın yapımı konusunda herhangi bir başarı ortaya konulamamıştı. Bundan dolayı Rus hükûmeti bu işi yabancı bir şirkete verme kararı aldı. Diğer taraftan, Poti ile Tiflis arasında 300 kilometrelik bir demir yolu hattının da yapımı planlandı. Poti idari olarak aynı zamanda valinin de ikamet yeri olan Kutais'e bağlıydı. Kutais, İmereti, Mingrelya ve Görieli'ye içine alan eyaletin de merkezi konumundaydı. Kutais'in Poti'ye olan mesafesi mevcut posta yolu ile 133 kilometreydi; ancak demiryolunun yapılmasıyla bu mesafenin 100 kilometreye düşürülmesi planlanıyordu.⁵⁸

Mütevazı bir sahil kasabası görünümünde olan Poti'de yer alan kamu kurumları ve diğer yapıları da ifade etme gereği duyan Tramasure'ye göre kasabada; limana bağlı atölyeler ve lojmanlar; fener ve buna bağlı yapılar; hangar ve mağazalar; cephanelik; gümrük ve karantina binası, kasaba ve liman komutanlığı; hastane; bir süvari postası; bir mektup postası; bir telgraf istasyonu; rıhtım; ahşap köprü; yıkılmış bir kale; bir kamuya açık mesire yeri; bir pazar; bir Rus mahallesi ve bir Ermeni, Türk ve Rum mahallesi yer almaktaydı. Bunların dışında Poti'de bir tuğla yapı ve caddeleri ortaya çıkaracak şekilde yerleşen ahşap 500 hane bulunuyordu. Rus buharlı gemi şirketinin binasının da olduğu bu yapılar arasında

⁵⁷ AMAE, CCC, Tiflis, Tome 3, Tramasure'den Moustier'ye, No. 12, Tiflis, 10 Şubat 1868.

⁵⁸ AMAE, CCC, Tiflis, Tome 3, Tramasure'den Moustier'ye, No. 12, Tiflis, 10 Şubat 1868.

Rion Nehri'nde işleyen Rus buharlı şirketinin ikametgâhı; bir Fransız müteşebbise ait buharlı bir bıçkı makinesi; yolcular için ikisi Fransızlara ait 3 otel; Fransız girişimcilere ait binalar; iskelede bulunan mavnaların kullandığı 20 kadar mağaza; tüketim malzemeleri satan bir perakendeci; değişik kumaşların satıldığı dükkânlar; yerlilerin işlettiği lokantalar ve Rus işçilere tahsis edilmiş binalar bulunmaktaydı. İdari açıdan Poti binbaşı rütbesinde kasaba ve liman komutanlığı; aynı rütbede gümrük ve karantina müdürü; kapitan olan bir polis komiseri ve bir yargıca ev sahipliği yapmaktaydı. Yabancı temsilciler olarak Poti, İngiliz ve Osmanlı konsolos yardımcılıklarını barındırmaktaydı. Bu görevlileri Poti'de barka ve mavnaların sahipleri, mavnacılar, hamallar, sahil güvenlik görevlileri, gümrükçüler takip etmekteydi. Bölgede ayrıca bir şirket ve garnizon da bulunmaktaydı. 50 civarında Türk, aynı miktarda Rum, 15 Fransız, 3 Alman ve bir İtalyan'ın ikamet ettiği Poti, konsolosun tahminlerine göre 3-4 bin kişilik bin nüfusa sahipti.⁵⁹ Ancak Rus yetkililerin verdiği bilgiler Poti'nin garnizon ve gemilerde yaşayanların haricinde kadın erkek 2.500'e civarında olduğunu ortaya koymaktaydı.⁶⁰

Tramasure'ye göre Poti büyük oranda ihtiyaçlarını dışardan karşılayan bir limandı. Oldukça yüksek bir gümrük tarifesine, sert gümrük müeyyidelerine ve yüksek navlunlara tabi olan bu ürünler pahalıya satıldıkları için Poti'de yaşamı da güç bir hale getirmekteydi. Bundan dolayı işçilik ücretleri de yüksekti. İktisadi açıdan bakıldığında Poti ve çevresi ne ekilebilir bir arazi sunmakta ne de yabancıların istifade edebileceği herhangi bir endüstri ortaya çıkarmaktaydı. Poti'de mukim Ermeni, Türk, Rum ve İtalyanlar sadece malların komisyonculuğu ve ticaret mallarının açılıp paketlenmesi işi ile uğraşmaktaydılar. Bundan sonra Poti'deki diğer bir önemli iş kolu ise mavnacılıktı. Bu mavnaların tümü Poti-ile Orpiri arasında nehir taşımacılığı ile meşgul olmaktaydılar. Balıkçılar ise havyar ve tuzlanmış balık işiyle uğraşmaktaydı. Poti bu iş kollarının yanında, Fransızlar tarafından Marsilya'ya ihraç edilmek üzere hazırlanan kereste ticaretinin de merkezi konumundadır. Liman, Mingrelya ve Görüel'den elde edilen ve Avrupa'ya sevk edilecek hububatın antrepostu ve ihracat kapısı özelliğindedir ve bundan dolayı Transkafkasya ordusunun peksimet ve buğday deposu görevini de

⁵⁹ AMAE, CCC, Tiflis, Tome 3, Tramasure'den Moustier'ye, No. 12, Tiflis, 10 Şubat 1868.

⁶⁰ AMAE, CCC, Tiflis, Tome 3, Tramasure'den Dışişleri Bakanlığına, No. 13, Tiflis, 20 Nisan 1868.

üstlenmekteydi. Tramasure'ye göre demiryolunun tamamlanmasıyla hububat ihracatı açısından Poti'nin potansiyeli daha da geliştirilebilir, liman Taganrog ve Odesa gibi Avrupa'ya hububat ihraç eden bir liman haline gelebilirdi.⁶¹

Bu potansiyele rağmen Poti'nin iklimi ticaret malları için iyi koşullara sahip değildi. Poti ve çevresinde yer alan nehirler bu bunların oluşturduğu bataklıklar havayı aşırı nemli yapmakta ve bu da malların hızla bozulmasına neden olmaktaydı. Bu tür mallar arasında 24 saat içinde sulanmaya başlayan deniz tuzu, ipek ve keten başta gelmekteydi ki bu mallar ağırlıklarının % 10'u kadar rutubet kapmaktaydı. Diğer taraftan havanın bu nemli yapısı ticaret için zaman zaman tüccarlara zararlar çıkarsa da akciğer rahatsızlıkları geçiren (phthisie pulmonaire) kişilerin hijyen ve doğal iyileşme süreleri açısından oldukça uygun koşullar ortaya çıkarmaktaydı. Tramasure'ye göre sıtma Poti'nin havasının olumsuz sonuçlarından biri olmaya devam etse de on beş sene öncesine mukayese edildiğinde hastalık daha az tehlikeli bir hal almıştı. Ancak bu iyileşmelere karşın şehrin etrafındaki bataklıklardan ve arazinin yapısından dolayı senenin en sıcak dört ayında Poti yaşanılmaz bir yer haline geliyordu. Öyle ki Karadeniz sahilindeki arazinin alçaklığından kaynaklanan bu durumda 500 metrelik sahil kesiminde yükselti deniz seviyesinden sadece 2-3 metre civarındaydı. Poti çevresi de bataklıklarla kaplı olup 10 kilometre kadar alan boyunca uzamaktaydı. Bunun dışında, zemini kumlu olmayan ormanlarla kaplı olan araziler ise ekilebilir tarım alanlarına dönüştürülebilirdi.⁶²

İnşası devam eden limanın yanında 1868'de liman olarak hizmet veren alan Rion Nehri'nin ağız kısmıydı. Bu liman iyi ve emniyetli bir yapıdaydı; ne var ki limanın girişi sadece mavnalara ve altı düz gemilerin girişine uygundu. Limanın bu sığılığı Nikolaief'ten Sohunkale'ye kadar olan mesafede yer alan sahil boyunca uzanan sulardaki iki taraflı akıntıdan ileri gelmektedir. Bundan dolayı mal yükleyecek gemiler oldukça geniş olan koya doğru çekilmek zorunda kalıyor; ancak burada sert rüzgârlara maruz kalarak kıyıya sürüklenme riski ile karşılaşılıyorlardı. Bu nedenle mevcut liman gemilerin sığınması için emniyetli bir yer değildi. Limanda bulunan nakliye vasıtaları olarak mavnalara değinen Fransız konsolosluk

⁶¹ AMAE, CCC, Tiflis, Tome 3, Tramasure'den Moustier'ye, No. 12, Tiflis, 10 Şubat 1868.

⁶² AMAE, CCC, Tiflis, Tome 3, Tramasure'den Moustier'ye, No. 12, Tiflis, 10 Şubat 1868.

görevlisine göre, mavnaların sayısı her yıl artmaktaydı. Bu mavnalar havaların uygun olduğu dönemlerde kıyıda olukça açıkta seyahat etmekteydi. Fırtınalı zamanlarda ise kıyıya çekilerek buraya bağlanmaktaydılar. Poti limanında deniz taşımacılığında Rus buharlı şirketinin gemileri başı çekmekteydi. Messageries Maritimes Şirketi, Trabzon ve Poti arasında altları düz buharlı gemilerin çalıştığı bir hat tesis etmişti; ancak bu hat daha sonra yedi yıllığına Rus şirketine devredildi. Bu da Poti'deki Fransız ticaretinin önemli bir araçtan mahrum kalmasına neden oldu.⁶³ Bundan dolayı Tramasure, daha 1867 yılı raporlarında Poti'de bir Fransız konsolosluk yardımcılığının Messageries şirketinin bu limana işlediği sürece faydalı olabileceğini belirtmekteydi.⁶⁴

Poti'de bir Fransız konsolosluk biriminin kurulmasına ilişkin olarak yapmış olduğu bu değerlendirmelerinde Tramasure, Poti için belirtmiş olduğu bu koşulların Fransız denizci ve tüccarları korkutmaması gerektiğini; ne var ki asıl engellerin Transkafkasya'daki karışık karantina ve gümrük düzenlemeleri, oldukça yavaş ve zorluk çıkaran denetleme ve ödeme sistemi olduğunu belirtmekteydi. Bunlara liman kaptanının, tüccarların ve Rus çalışanların isteksizliği eklenince ticari münasebetlerde gecikmeler ortaya çıkmaktaydı. Bundan dolayı buraya atanacak bir konsolosluk görevlisi bu koşullara, Poti'nin Türkiye, Kırım, Göriyel, Mingrelya, Orpiri, Tiflis, Maukba ve Elizavetpol yönetimi ile olan münasebetlerine vakıf ve karşısına çıkacak zorlukları bertaraf edecek biri olmalıydı. Bu da Tramasure'ye göre % 5'lik bir komisyon karşılığında görev yapacak Fransız kaptanlardan veya vatandaşlardan biri olmalıydı. Tramasure'ye göre Poti, Fransızlar göz ardı etmemesi gereken gelecek potansiyeli olan önemli bir şehirdi; ancak buranın gerçek ehemmiyetinin ortaya çıkması "birbirini takip eden bazı değişimlerin gerçekleşmesiyle" mümkün olabilirdi.⁶⁵

Tramasure'nin tespitlerinde de görüldüğü üzere bu dönemde Poti'deki ulaşım konusundaki faaliyetler en çok dikkat çeken hususlardı. Diğer taraftan Fransız hükümetinin Poti'de bir konsolosluk birimi açma konusunda kesin bir karar alamadığı anlaşılmaktadır. Zira buradaki çalışmaları incelemek üzere Derché'nin buraya

⁶³ AMAE, CCC, Tiflis, Tome 3, Tramasure'den Moustier'ye, No. 12, Tiflis, 10 Şubat 1868.

⁶⁴ AMAE, CCC, Tiflis, Tome 3, Tramasure'den Moustier'ye, No. 7, Tiflis, 21 Eylül 1867.

⁶⁵ AMAE, CCC, Tiflis, Tome3, Tramasure'den Moustier'ye, No. 12, Tiflis, 10 Şubat 1868.

yaptığı seyahat Fransızların burada başka bir görevlilerinin olmadığını göstermektedir. 1865'te Poti'de bir liman ve Poti-Tiflis demiryolunu inşa etme çalışmaları Abhaz isyanı nedeniyle bir ara duraklasa da 1866'da yeniden başladı.⁶⁶ Rus hükümeti 1867'nin başında demiryolu inşasını Odesa'lı bir şirket ve bir Fransız firmasına ihale etti.⁶⁷ 1868'de İspanya, Belçika ve Meksika'da başarılı demiryolu girişimleri yapan İngiliz şirketi Crawley and Co.'nun devreye girmesiyle çalışmalar daha da hızlandı.⁶⁸ Rusya tarafındaki bu gelişmeler Trabzon'un ticari önemine tesir edeceği için bilhassa şehirdeki yabancı konsoloslar tarafından dikkatle takip ediliyordu. Trabzon'da görevli Fransız konsolosu Derché Kasım 1869'da bizzat Poti'ye gidip Rusların demiryolu ve liman çalışmalarını gözlemleyerek izlenimlerini uzun bir rapor haline getirdi.⁶⁹

Derché, Poti ile ilgili izlenimlere geçmeden önce öncelikle, Trabzon tarafında özellikle liman olanaklarının pek çok eksiklik sunduğu bir ortamda Rus hükümetinin Poti'deki liman ve demiryolu çalışmalarını tüm imkânları ile desteklediğini ve yapılan çalışmaların, eksiklikleri olmasına karşın Ruslara ilerde iyi avantajlar kazandıracak yatırımlar olduğunu belirtmekteydi.⁷⁰ Bu bakımdan Poti'de öncelikle Poti-Kutais demiryoluna ilişkin bilgiler veren Derché, bu hattın yapım işini merkezi Paris'te olan 70 milyon franklık bir sermaye sahibi Fransız anonim şirketinin aldığını ve şirketin, hattın bitmesinden itibaren seksen yıllık bir işletme imtiyazı elde ettiğini belirtmektedir. Rus hükümeti, aksiyon sahiplerine aksiyon emisyonu fiyatından senelik minimum % 5 kâr payı garanti etmişti. Konsolosun tespitlerine göre Rus hükümeti 1870'te hattı demiryolu döşemek için hazır hale getirmeyi taahhüt ettiyse de demir yolu için gerekli olan araziye düzleştirme, ustalık gerekti-

⁶⁶ *Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)*, Trébizonde, Tome 10, Derché'den de Bonnières'ye, Trabzon, 15 Kasım 1866.

⁶⁷ *CADN*, Trébizonde, Tome 10, Derché'den de Bourée'ye, Trabzon, 15 Kasım 1866.

⁶⁸ Turgay, *age*, s. 142.

⁶⁹ 7 Kasım'da Trabzon'dan yola çıka Derché, bir kaç gün Batum'da ikamet ettikten sonra Poti'ye gitti. Derché bu seyahatini Aralık ayının ortalarında tamamlayarak 14 Aralık'ta Trabzon'a döndü. *CADN*, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10, No. 55, Derché'den Bourée'ye, Trabzon, 6 Kasım 1869 ve 18 Aralık 1869.

⁷⁰ *CADN*, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10, Derché'den La Tour d'Auvergne'ye, No. 16, Trabzon, 3 Ocak 1870.

ren işler, köprüler ve dehlizler gibi işler henüz hazır hale getirilmemişti. Diğer taraftan hükûmet yapılacak olan istasyonların inşası konusunda da henüz bir çalışma başlatmış değildi.⁷¹

Derché'nin elde ettiği bilgilere göre demiryolu için Rus hükûmetinin ilk çalışmaları 1861'de Londra'da mukim Mr. Bailly idaresinde pek çok İngiliz mühendisi istihdam etmek olmuştur. İngiliz konsolosu Wilkinson'a göre sayıları 150 civarında olan bu mühendislerin hemen hemen hepsi çalışmaya başladıktan sonra iklimin etkisiyle hastalanmış ve yerlerine yenileri gelmişti.⁷² Bu mühendisler hattın hazırlık aşamasında ve planların hazırlanmasında, görev yapmaktaydılar. Tasarlanan hat Poti'den Tiflis'e kadar uzayacak 290 verst⁷³ yani 310 kilometrelik uzunlukta bir hattı. Hattın Kutais'in istasyonu olan Ghégouti'ye kadar uzunluğu 89 verst yani 95 kilometreydi. Rus yönetimi demir yolu hattı için Rion Nehri'nin sağ yakasını tercih etmişti. Ancak Derché'ye göre hattın bu yakadan yapılması 62 köprü ve dehlizin inşasını gerektirmekteydi. Hattın, nehrin sol tarafından yapılması halinde bu hattaki bu aşırı masraflardan kaçınmak mümkün olabilirdi. Lakin Rus hükûmeti yüksek masraflara ve kaybolan zamana karşın stratejik gerekçelerden dolayı mevcut hattın devamından yana bir karar almıştı. Konsolosa göre Rus hükûmetinin bu tercihi Türkler ile olabilecek bir savaşta demiryolu hattını Rion Nehri vasıtasıyla korumaya yönelik plana dayanmaktaydı. Ancak bu açıklama Derché'ye göre makul değildi; zira "dip kısımları düz gemiler tarafından bile kullanılacak durumda olmayan ve bir ayak derinliğinde olan" Rion Nehri bir düşman ordusunun ilerleyişine engel olabilecek bir durumda değildi. Bu bakımdan, konsolosa göre nehrin sağ yakasının tercihi, neden olduğu yüksek harcamalar ile belli kişilere zenginleşme imkânı vermesinden ileri gelmekteydi. Hattaki çalışmalar sırasında, Kutais'e 6 kilometre kala İngiliz mühendisler arazinin yapısı nedeniyle büyük engellerle karşılaşmış; ancak bu engeller Kasım 1869'da hatta çalışmaya başlayan Fransız mühendisin önerileri ve bir milyon franklık bir ilave harcama ile aşılmış ve hattın Kutais'e ulaşması sağlanmıştı.⁷⁴

⁷¹ CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 3, Derché'den La Tour d'Auvergne'ye, No. 16, Trabzon, 3 Ocak 1870.

⁷² Accouts and Papers, *Parliamentary Papers*, Vol. 32, 1871, Great Britain. Parliament. House of Commons London 1871, s. 549-551.

⁷³ 1066.8 metreye tekabül eden Rus uzunluk ölçüsü.

⁷⁴ "Chemin de fer de Poti à Kutais et Tiflis", CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 3, Derché'den La Tour d'Auvergne'ye, No. 16, Trabzon, 3 Ocak 1870.

Konsolosun da ifade ettiği gibi bölgedeki arazinin yapısı killi olduğu ve sık sık su taşkınlarına uğradığı için çalışmaların kolay olmadığı koşullar ortaya çıkarmaktaydı. Diğer yandan, hattın nehrin sol yakasından geçirilmesi pek çok köprüünün yapımını gerektirmekteydi; ancak hattın tamamlanması düşünülen tarihe göre bu köprülerin pek çoğunun inşasına henüz başlanmamıştı. Köprülerin yapımı Londralı Welss et Cie adlı bir şirkete ihale edilmişti ve köprüler için demir malzemeler de Londra'dan gönderiliyordu. Köprü ayakları olarak demir kazıklar kullanılıyor ve bu kazıklar zeminde kuru tabakaya kadar batırılmak suretiyle yerleştiriliyordu. Ne var ki bataklık zeminlerde bu kuru tabakaya ulaşmak çok güç olduğu için zorluklar ortaya çıkıyordu. Böyle bir durum hattın 47. kilometresinde bulunan Abacha'da ortaya çıkmış, tüm çalışmalar kesintiye uğramış ve demir kazıklar için sağlam bir zemin bulunamamıştı. Takliate köprüsünde olduğu gibi köprülerin montajında sorunlar ile karşılaşılıyordu. Bundan dolayı Derché köprülerin bu halleri ile trenlerin geçişlerine uzun süre dayanamayacaklarını, bitirilse bile hemen tamiratlara muhtaç hale geleceğini belirterek bu engellerden dolayı kaybolan zamanın hattaki çalışmaların 1872'den önce bitirilmesine imkân vermeyeceğini ilave etmekteydi. Ayrıca bu köprüler trenlerin geçişinden kaynaklanan sarsıntıların yanında, taşkın zamanlarında suların getirdiği ağaçların baskısı sonucu yıkılma tehlikesi ile de karşı karşıya kalabilirlerdi. Bu şekilde köprülerin inşasının pek çok yerde başlamaması hattın geri kalanının döşenmesine de engel oluyordu. Bazı yerlerde hat döşenmesi bitmişken bazı yerlerde henüz başlanmamıştı. Diğer taraftan, Rus hükûmeti tünel yapımından kaçındığı için hattın uzunluğu ve çalışmaların süresi de uzamaktaydı. Bu coğrafi engellerin yanında hattın idaresinden ileri gelen engeller de vardı. Her bir işin ayrı bir ekibe havale edilmesi Derché'ye göre koordineli bir çalışmayı engelliyordu. Öyle ki hattın geçtiği yerin düzleştirilmesinden ve demir köprülerin montajından İngiliz; arazinin düzeltilme ve taş köprülerin yapımından Rus mühendisler; traverslerin alımı ve montajından; nakliye ve dağıtımından İngiliz mühendisler sorumluydu. Kutais'teki hattın merkezi idaresi ise İngiliz, Rus ve Fransızlardan oluşurken şirketten bağımsız bir şekilde gerekli olan malzemeleri almakla görevli olan çalışanların tümü Fransız'dı.⁷⁵

⁷⁵ "Chemin de fer de Poti à Kutais et Tiflis", CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 3, Derché'den La Tour d'Auvergne'ye, No. 16, Trabzon, 3 Ocak 1870.

Derche'nin Poti'de inşası devam eden demiryolu çalışmaları-
nın yanında üzerinde durduğu bir diğer bayındırlık hamlesi konso-
losun "Schawroff Limanı" olarak tarif ettiği Poti'deki limandı.
1863'te Rus hükümeti, Albay Schawroff'u Poti'de bir liman inşa et-
mekle görevlendirdi. Liman için belirlenen mahal ise Rion
Nehri'nin iki kolundan kuzey tarafta kalan ağız kısmıydı. Derché'ye
göre Poti için oldukça önemli bir iş olan bu liman inşaatı plan iti-
barıyla denize doğru oldukça uzun iki mendirek ve bir dalgakıran
yapımını öngörmekteydi. Bu şekilde Rion Nehri'nin ağzının iki ta-
rafını kaplayacak olan bu yapılar liman sahasını ortaya çıkaraca-
ktı.⁷⁶ Albay Schawroff, önceleri mendirek için ahşap kullanmaya
karar vermişti. Ancak ahşabın çok dayanıklı olmayacağı öngörüle-
rek bundan vazgeçildi ve taştan yapılmasına karar verildi. Liman
çalışmaları kapsamında Poti'deki ilk iş bir bıçkı ve briket fabrikası,
dökümevi, çimento ve kireç ocağı tesis etmek oldu. Albay
Schawroff'a tahsis edilen 800 bin rublenin harcanmasından sonra
bir milyon 200 bin rublelik yeni bir kaynak tahsis edildi. Ne var ki
30-35 verstlik bir alan boyunca liman inşası için kullanılacak taşlar
bulunmadığı için gerekli olan taş ve çimento Teklicete'den getiril-
mek zorunda kalmıştı. Ne var ki 1869 yılı itibarıyla hattın sadece
31 verstlik mesafesi tamamlandığı için taş ve çimento kaynağına
ulaşmış değildi. Bundan dolayı Derché, limanın inşasının iki yılı
alabileceğini belirtmekteydi. Bu engellerin yanında Tiflis Valisi Le-
vachoff ve İngiliz mühendisler bu liman projesine muhalefet et-
mekteydiler. Derché'ye göre albaya tahsis edilen bu meblağ ile tren
garına yakın bir yerde bir liman da inşa edilebilirdi. Ancak bu ça-
lışmaların tamamlanması için demiryolunu Rion Nehri'nin sol ya-
kası ile bağlayacak bir demir köprü; bundan sonra yolcu ve ticaret
eşyası için bir gar yapımı ve bunları ana hatta bağlayacak bir hattın
yapılması gerekecekti.⁷⁷

Derche'nin Poti'de elde ettiği bilgilere göre Albay
Schawroff'un devam eden liman projesinin yanında, İngiliz mühen-
dislerin marifetiyle Schawroff liman projesinin 500 metre uza-
ğında bir "İngiliz Mendireği" yapımı projesi kabul edilmişti. Men-
direğin uzunluğu, uç kısmında yer alan platform da dâhil olmak
üzere 861 metre, genişliği ise 9 metre cm olacaktı. Uç kısmında yer
alan platformun genişliği 9 buçuk, uzunluğu ise 100 metre olacaktı.

⁷⁶ Bkz. Ek 3. Derché'nin Poti ve Çevresine Dair Planı.

⁷⁷ "Port Schawroff", *CADN*, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10, Derché'den La Tour d'Auvergne'ye, No. 16, Trabzon, 3 Ocak 1870.

Bu mendirek 3-4 kilometrelik ilave bir hat ile demiryoluna bağlanacak ve bu şekilde Rion Nehri'nin sağ yakasında yer alan Poti garına kadar uzanacaktı. Platformun başlangıcından itibaren deniz derinliği platformun sonuna kadar 6-7 metre bir derinlik ortaya çıkarmaktaydı. Demir ayaklar üzerinde inşa edilen bu mendirek üzerinde buharlı bir makine işletilmesi planlanmaktaydı. Sahilin 350 metre uzağında güneye doğru eğrilecek olan mendireğin uç kısmındaki platformun üzerinde ise 25 ton kaldırma kapasiteli bir maçuna, platform üzerinde döşenen raylar üzerinde hareket edebilecek ve gemilerden malların indirilmesini kolaylaştıracaktı. Mendireğin toplam maliyetinin 26-27 bin sterline çıkması hesaplanmaktaydı. Derché'nin verdiği bilgilere göre bu mendireğin yapım süreci de gecikmelere uğramıştı. 1868'in Eylül ayında bitmesi planlanan inşaat, çıkan bir fırtınada etkili olan 30 metrelik bir dalganın hasarı nedeniyle durmuştu. Bu da yapının mendireğin kullanımı açısından mühendisler arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Mendirek mühendislik açısından güven verse de yerli denizcilere göre sürekli olarak dalgalara maruz kaldığı için malların karaya çıkarılma işinde sadece havaların iyi olduğu dönemlerde kullanılabilir; rüzgârlı havalarda mendireğe yaklaşmak riskler ortaya çıkaracaktı. Bu şartlar altında Derché'ye göre en iyi çözüm mendireğin taştan inşa edilmesiydi. Ne var ki Poti ve çevresi taş kaynakları açısından hiçbir şey sunacak durumda değildi. Derché liman konusunda son olarak Poti limanının bu eksikliklerinden dolayı şirketlerin büyük gemileri önce Batum'a gönderdiklerini ve mallarını buradan küçük Rus buharlıları vasıtasıyla naklettiklerini, bunun da önemli maddi kayıplara neden olduğunu eklemekteydi.⁷⁸

Poti'de Fransa'nın ticaret olanakları hakkında da değerlendirme yapma gereği duyan Derché, Poti piyasasında ticareti yapılan malların Paris ürünleri, parfüm, eldiven, konfeksiyon ürünleri, ayakkabı, mobilya, içecekler ve şeker olduğunu belirterek bunların büyük oranda bölgeye yerleşmiş Fransız ticarethanelerinde satışa sunulduğunu ve 1868'de Fransa'dan yapılan ithalatın değerinin 2.259,153 ruble olduğunu belirtmekteydi. Bölgedeki Fransız ticareti açısından Messageries Maritimes Şirketinin haftada bir hizmet veren Trabzon-Batum ve Poti seferlerini askıya almasının önemli bir etki yaptığını ve Fransız ticaretinin bu karardan mağdur olduğunu belirtiyordu. Öyle ki bu hatta kârlı bir iş olmasına rağmen

⁷⁸ "Jetée Anglaise", CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10, Derché'den La Tour d'Auvergne'ye, No. 16, Trabzon, 3 Ocak 1870.

seferler kaldırıldığı gibi gemi de Ruslara satılmıştı.⁷⁹ Rus gemileri ise yabancı tüccarlara değişik zorluklar çıkarmaktaydı. Bundan kaçınmak isteyen tüccarlar ise mallarını Marsilya'dan itibaren Rus gemileri ile nakletmeyi tercih ediyor ve bu zorluklardan sakınmaya çalışıyordu.⁸⁰

Batum ve çevresi ziraat olanakları açısından zengin değildi. Bölgenin en önemli ürünü mısırdı ve hemen hemen her yerde mısır tarlalarına rastlamak mümkündü. Diğer taraftan ülkenin iç kısımları Fransız girişimcilerin büyük çiftlikler kurmaya teşvik edecek derecede verimli yerlerdi. Bu çiftliklerde üzüm ve meyve yetiştiriciliği denemeleri başarılı sonuçlar ortaya çıkarmıştı. Bu bakımdan Poti'de yapımı devam eden liman ve demiryolu Kutais'in de canlanmasına neden olmuş, şehirde pek çok yapının inşa edildiği hareketli bir devir yaşanmıştı. Kutais halkı demiryolunun Kutais'ten geçmemesi endişesi ile rotanın değiştirilmesi için 200 bin ruble teklif etmiş ve Kafkasya genel valisi Grand Dük Michel'e başvurmuşlardı. Poti'de ise Rus hükümeti demiryolu, mendirek ve Schawroff limanı için tahsis edilen paranın yanında başka kurumlar ve kamunun ihtiyaçları için önemli bir miktar para da tahsis etmişti. Bu çalışmalar kapsamında Poti'de bir erkek okulu ve hastaneler inşa edildi ve kızlar için de bir okul yapmak amacıyla kaynak tahsis edildi. Bu çalışmalar kapsamında Poti civarındaki ormanların kesilmesi, bataklık alanların kurutulması ve bölgede büyük ve geniş yolların yapılması gibi faaliyetler Poti'de yaşamı daha sağlıklı bir hale getirmiştir. Daha önceleri sıtmadan dolayı buraya yerleşmekten çekinen Avrupalılar Poti'ye gelmeye başlamışlardı. Ayrıca Poti'de ulaşım konusunda yapılan çalışmalar ise şehir içinde arazilerin daha kıymetli hale gelmesine neden olmuştu. Tüm bu çalışmalar ile Poti, demiryoluna tam olarak kavuştuğunda Rusların Karadeniz'deki en önemli limanlarından birisi olacaktı. Ancak konsolos Derché'ye göre Poti'de yapılması gereken daha pek çok iş vardı.⁸¹

b. Wilkinson, Peacock ve Gardner'ın Raporlarında Poti

Poti'yi ziyaret eden ve çalışmalarını inceleyen Fransız konsoloslarından daha ziyade Poti'deki değişimi şüphesiz en iyi gözlemleyen görevliler burada ikamet eden İngiliz konsolos yardımcıları

⁷⁹ TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868, s. 411-416.

⁸⁰ "Commerce", CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10, Derché'den La Tour d'Auvergne'ye, No. 16, Trabzon, 3 Ocak 1870.

⁸¹ "Commerce", CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10, Derché'den La Tour d'Auvergne'ye, No. 16, Trabzon, 3 Ocak 1870.

idi. Bu bakımdan Poti’de görev yapan Wilkinson, Peacock⁸² ve Gardner’ın raporları oldukça önemli bilgiler vermektedir. Peacock’un 1872 yılı Poti raporunda verdiği bilgilere göre, Rion Nehri’nin oluşturduğu adanın güney ucunda yirmi mil menzile sahip bir deniz feneri inşa edilmişti. Döküm demirden inşa edilen ve Rus hükûmetine 60 bin rubleye mal olan deniz feneri limandaki ilk önemli altyapı hamlesiydi.⁸³ Kasabanın kurulu olduğu alan ise alçak ve bataklıktı. Arazinin alçaklığı nedeniyle zaman zaman kasabanın sokakları Rion Nehri ve kollarının getirdiği suların altında kalmaktaydı. Bunun önüne geçmek için nehirlerin kıyılarına setler dikilmiş ve şehrin zemini oldukça yükseltilmişti. Diğer yandan on beş sene önce bakir ormanlarla kaplı olan şehir civarı Poti’nin yeni yerleşim yeri olarak ortaya çıkıyordu. 700 hanesi ve 9 bin nüfusu olan Poti’nin her iki tarafında fenerlerle donatılmış sokaklar ve kanalların üzerinden geçen küçük dökme demir köprüler dikkat çekmekteydi.⁸⁴

Ulaşımına uygun olan Rion Nehri’nde birkaç vapur, mavna ve birçok gemi sefer yapmaktaydı. Poti-Tiflis hattının ana istasyonu kasabaya belli bir mesafede yer almaktaydı. Ancak konsolosa göre çakalların evlerin yanına kadar sokulduğu Poti hala gelişmiş bir kasaba görüntüsünden uzaktı. Poti’nin en önemli eksiklikleri ikliminin sağlıksız olması ve henüz bir limana sahip olmamasıydı. Çevredeki ormanlar ve bataklıkların sürekli büyümesi, yüksek sıcaklık ile çürüyen bitki örtüsü ve durgun sular çevrede kötü bir miyasma'nın hâkim olmasına, rüzgârlar ise bunun kasabaya taşınmasına neden oluyordu. Bundan dolayı kasaba sakinleri çok sık ateşleniyordu. Ancak denizden esen batı ve güneybatı rüzgârları ise şehirdeki sisleri süpürüp temiz deniz havası getirerek kasabayı yaşanabilir bir hale getirmekteydi. Denizin bu etkisinden dolayı sahildeki

⁸² Bu konsoloslardan en ayrıntılı raporları hazırlayan Demetrius R. Peacock hayatının büyük bir bölümünü bu bölgede geçirmiş, önce Poti’de İngiltere ve İtalya’nın konsolos vekilliğini yapmış ve bu süre zarfında demiryolu hattının inşa sürecinde görev almıştı. 1881’de ise İngiliz konsolos yardımcısı olarak Batum’a atanmıştı. Bkz. Resul Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 84; Zaal Kikvidze, Levan Pachulia, “An early Landmark in the History of English-Megrelian Lexicography: D. R. Peacock’s Contribution”, *8th International Research Conference on Education, Language and Literature, Proceedings Book*. IBSU, Tbilisi 2018, s. 490-496

⁸³ *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty’s consuls 1863-1864*, London 1864, s. 158-159.

⁸⁴ *Annual Report on the Commercial Relations Between the United States and Foreign Nations*, 1873, U.S. Government Printing Office, Washington 1874, s. 926-928.

ormanlar kesilmiş ve kasabanın zemini yükselttilip kanallar yapılarak kasabanın sağlığının iyileştirilmesine çalışılmıştı. Hatta bunun için Avustralya'dan toprak ve havanın nemliliğinin büyük bir bölümünü emme özelliği olan Eucalyptus globulus adlı bir ağaç getirilerek, bir zamanlar Faş Kalesi'nin bulunduğu yerde yapılan parkta dikilmişti.⁸⁵ Ancak bu bitkiyle iklimin düzelmesinin uzun yıllar alacağı tahmin ediliyordu.

Peacock'un ikinci bir önemli eksiklik olarak nitelediği liman konusunda ise Albay Shawroff'un çalışmalarına işaret etmektedir. Buna göre maaşlı bir mühendis olarak bu için başında olan albayın limandaki çalışmaları aradan geçen on yıla karşın çok fazla kaynak yemiş; ancak herhangi bir başarı sağlayamamıştı. Bundan dolayı Rus hükümeti Poti için yeni bir liman projesini onaylamıştı. Bu yeni projede liman inşası 2.360.000 ruble karşılığında bir müteahhit olan General Falkenhagen'e verilmişti. Derché'nin tespitlerinde de görüldüğü gibi, Poti için liman oldukça önemliydi; zira gemilerin demirleme alanı olarak kullanılan mahal güney ve güneybatıdan esen rüzgârlara açıktı. Kıyının sığ olmasından dolayı açıkta demirlemek zorunda kalan gemiler kötü havalarda yükleme ve boşaltma yapamamaktaydı. Diğer taraftan, konsolosun yakındığı bir diğer konu da Rus buharlı şirketinin Poti'deki taşımacılıkta elde ettiği tekel ve rekabete açık olmayan koşullardı. Şirketin İstanbul ve Odesa'dan gelen büyük gemileri önce Batum ve Sohumkale'ye uğruyor; şirketin burada tahsis ettiği üç düz dipli vapur ve mal taşımak için 4 fitten fazla olmayan sekiz mavna bu malları Poti'ye naklediyordu.⁸⁶

Poti'nin nasıl bir görüntü arz ettiğini de belirten Peacock'a göre, kasabada ahşaptan imal edilen evler binanın zeminini toprak yüzeyinin çok üzerinde tutacak ve hava akışına izin verecek şekilde yerden 2 fit yüksekliğinde bloklar üzerinde yapılmaktaydı. Bunların dışında kasabada dört tuğla ve bir taş bina vardı. 1872 yılında çıkan büyük yangında yok olan ahşap evlerin yerine taş ve tuğla binalar yapılmaya başlanmıştı. Kasabada biri Rum, diğeri Ermeni olmak üzere iki kilise ve bir sinagog; biri kız biri erkek olmak üzere iki okul; sulh mahkemesi; bir klüp; altı otel ve çok sayıda depo ve dükkân bulunmaktaydı. Kasabanın en işlek merkezleri, Rus Denizcilik ve Ticaret Şirketi'nin acenteliği ve depolarıyla birlikte gümrük dairesiydi. Diğer taraftan, konsolos vekiline göre Rion Nehri'nin

⁸⁵ *Annual Report on the Commercial Relations Between...*, s. 926-927.

⁸⁶ *Annual Report on the Commercial Relations Between...*, s. 927-928.

karşı yakasında inşa edilmiş olan tren istasyonu ise henüz kasabanın bir parçası haline gelmiş değildi. Poti'nin sakinlerinden bir grubu oluşturan Rusların büyük kısmı memur veya marangozdu. Ticaret daha çok Ermenilerin, Rumların, Türklerin, Yahudilerin ve çok az sayıda İngiliz ve Fransız'ın elindeydi. Kasabada iklimden kaynaklanan zorlukların yanında demiryolunun buraya çektiği nüfus fiyatların yükselmesine; yabancı mallar üzerindeki yüksek vergiler de yüksek ücretlere neden olmuştu. Şehir hayatının cazibesinden oldukça uzak bu koşullar Poti'yi özellikle yabancıların gözünde "Kafkasların en pahalı ve sevimsiz kasabası" yapmaktaydı. Herhangi bir belediye idaresinin tesis edilmediği kasabada idare, polis, vezne, kasaba arazisinin satışı ve bayındırlık işleri ve kasabanın iyileştirilmesiyle ilgili diğer işler resmî olarak Poti polis şefi olarak adlandırılan tek yetkilinin uhdesindeydi.⁸⁷

Peacock raporunda son olarak Poti üzerinden yapılan ticaretin özellikle de dış ticaretin artarak devam ettiğini, limanın Kırım Savaşı'ndan önce Kafkasya'da Redutkale'nin icra ettiği misyonu daha büyük bir ölçekte icra etmeye başladığı tespitini yapmaktaydı. Bu bakımdan Poti, ulaşımaya elverişli bir nehrin ağzında yer alması, ülkenin iç kesimleriyle kolay ve ucuz bir şekilde ulaşım sağlaması ve Rusya ve yabancı ülkelerle iletişim kolaylığı sağlaması ile artan ticaret ve transit talebine Redutkale'den daha iyi cevap vermiş ve bu limanın yerini almıştı.⁸⁸ Öyle ki Konsolos vekili Wilkinson'a göre 1872 yılının kasım ayında Poti-Tiflis arasındaki demiryolu çalışmaları tamamlanmış ve kullanıma açılmıştı. Rus hükûmetinin tünel yapmaktan kaçınması nedeniyle yol Surham dağı civarında tehlikeli bir parkurdan geçiyordu.⁸⁹

Peacock'un 1872-1873 yılı ticaret verilerini değerlendirdiği bir sonraki raporunda Poti'nin ticaret hacminde bir düşüş olduğunu ve bu düşüşün İran'a giden mal miktarındaki azalmanın ve Trabzon-Erzurum yolunda transit ticarete sağlanan kolaylıkların etkili olduğunu belirtmekteydi. İngiliz konsolos vekiline göre Türk tarafı, demiryolu ile kendisi ile rekabet eden Rus tarafına bu ticareti kaptırmak istemiyordu. Yine de Peacock, özellikle ulaşım imkânları açısından Poti'yi parlak bir geleceğin beklediğini yinelemekten geri durmamıştır. Ne var ki liman konusunda çalışmaların uzun zamandan beri devam etmesine karşın sonuçsuz kalması bu

⁸⁷ *Annual Report on the Commercial Relations Between...*, s. 927-928.

⁸⁸ *Annual Report on the Commercial Relations Between...*, s. 927-928.

⁸⁹ *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts*, 1873, London, 1873, s. 512-514.

beklentileri zora sokmaktaydı. Bundan dolayı haklı olarak Peacock, “Poti’de büyük gemilerin kullanımına uygun bir liman inşa etme maliyetinin bu limandan elde edilecek kârdan fazla olacağını; buna karşın altmış beş mil kuzeydeki Sohumkale’deki doğal limanın çok daha kolay bir şekilde kullanıma açılabileceğini” belirtmekteydi. Hatta bu beklentiyle mühendisler Poti-Tiflis demiryolu hattından Sohumkale’ye uzanacak bir hat için araştırma yapmaya başlamışlardı. Bundan dolayı konsolos halkı olarak bu planın kabul edilmesi ile aynı zamanda Poti’nin de kaderinin belli olacağına işaret etmekteydi. Bunun yanında kasabada küçük bir bıçkılıhan ve mersin balıkçılığı dışında herhangi bir üretim kalemi yoktu. Tarımsal üretimin de olmadığı Poti civarı Türkiye’den gelecek yüksek gümrüklü ürünlere bağımlıydı.⁹⁰

Bu umutsuz bekleyişe karşın Poti’nin yaşam koşullarını iyileştirmek için çalışmalar devam ediyordu. Kasabayı her yıl haziran ve temmuz aylarında Kafkas sıradağlarındaki karların erimesinden kaynaklanan su baskınlarından korumak için Rhion Nehri’nin güney tarafında ve oradan da şehrin doğu tarafına kadar şehre yakın bataklık alanın önünde bir set çekilmeye çalışılmıştı. Yine de yağmur sularını tahliye etmek için gerekli tedbirler alınmamıştı ve rutubetli bir iklimde, drenajın olmadığı, arazinin alçak olduğu, şehrin doğusuna doğru bataklık alanların hemen başladığı ve yaz ve sonbahar dönemlerinde ateş ve sıtmanın oldukça etkili olduğu Poti’yi sağlıklı bir yer yapmak oldukça zordu. Bu doğal engellere şehri vuran seller de dâhildi. Rion Nehri üzerinde inşa edilen demir köprü, etkili olan bir sel nedeniyle kısmen yıkılmıştı. Yine de Poti bu eksikliklerine rağmen yabancı devletlerin artan ilgilerine tanık olmaktaydı. Nüfus ve endüstri itibarıyla oldukça mütevazı; ancak ticari gelecek açısından umut veren kasabada Türkiye, İran, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere’nin temsilcileri vardı; ancak bu temsilciler ticaretle meşgul oldukları için siyasi statüleri yoktu.⁹¹

Peacock’un yerine konsolos yardımcılığına atanan Gardner da Poti’de değişmeyen koşulları gözlemlemeye başlamıştı. Gardner’ın 1875 yılı raporuna göre Poti açıklarında vapurların boşaltılması ve yüklenmesine ilişkin zorluklar daha da artmıştı. En önemli sorun Poti açıklarında su derinliğinin üç metreden daha az olmasıydı. Bu sığılıktan dolayı zaman zaman Rus şirketinin küçük vapurları nehirde çıkamadığı; denizde olanların ise nehre giremediği

⁹⁰ *Reports from Her Majesty’s Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts*, Part III, Harrison and sons., London, 1874, s. 1456-1460.

⁹¹ *Reports from Her Majesty’s Consuls on the Manufactures*, s. 1456-1460.

olmuştu. Diğer taraftan kuzeybatıdan gelen bir fırtına 500 tonluk iki pervaneli bir mavnanın ve 24 kişilik mürettebatının kaybedilmesine neden olmuş ve bu kaza buharlı gemi trafiğinin bir süre duraksamasına neden olmuştu. Bundan dolayı en büyük beklenti inşası devam eden limanın bir an önce bitirilmesi idi. Liman inşa çalışmalarında kuzey duvarının 80 kulacı ve güneyin 120 kulacı tamamlanmıştı. Biten kısımlar birkaç şiddetli fırtınanın gücüne dayanabilmişti. Güney iskele, amaçlanan uzunluğunun yaklaşık üçte biri kadar doğrudan denize doğru uzanıyordu ve limanın girişinde 10 fitlik bir su derinliği elde edilene kadar kuzeye doğru bir kavisle devam ettirilmesi planlanıyordu. Gardner'e göre liman çalışmalarının tamamlanması için iki yıla daha ihtiyaç vardı. Bunun gibi Poti'de çalışmaların yavaş gitmesi kasabanın geleceğine dair kuşku da ortaya çıkarmaktaydı. Bayındırlık işleri de duraksamıştı. Evler çürüyor, kanalizasyon ve sıhhi altyapı konusunda bir şey yapılmıyor ve Poti "bakımsız bir kasabaya" dönüyordu.⁹² Konsolos vekilinin değerlendirmelerine göre kasabadaki emlak değeri %30 oranında azalma göstermişti ve liman inşaatı tamamlanana kadar tüm işler askıya alınmıştı. Diğer taraftan Poti'nin nüfusu ise azalmaya devam ediyordu. 1874'ten beri kasabada konuşlanan tabur iç bölgelere gönderilmişti ve çok sayıda aile de daha sağlıklı yerler bulmak arayışıyla Poti'den ayrılmıştı. Bundan dolayı kasabanın nüfusu 4.500'e kadar gerilemişti. Bu manzarayı izleyen Gardner'e göre "Bir zamanlar Rusya İmparatorluğu'nun gelecekteki güney metropolü olarak bahsedilen Poti hızla geriliyor"du.⁹³

Konsolosun bir yıl sonraki raporundan ise Poti'deki koşulların bu kez de Osmanlı Devleti ile bir savaş ihtimali nedeniyle daha da kötüleştiği anlaşılmaktadır. Öyle ki kasabadaki tüm işler durma noktasına gelmişti. Zorunlu olarak Poti'de kalması gerekenler dışında halkın büyük bir kısmı Poti'den ayrılmış ve nüfus 4 bine gerilemişti. Kasabanın durumunda hiçbir gelişme olmamıştı ve sokaklar çamur içindeydi. Eski ahşap evlerin birçoğu çürümeye yüz tutmuş, daha iyi olanlardan bazılarına askerler tarafından el konulmuştu. Bu kaos ortamı kasabada can ve mal güvenliği de tehdit eder bir noktaya varmıştı. Hırsızlık, hatta cinayetler çok sık görülmeye başlanmıştı. Ancak bunlara karşı gerekli kavuşturma ve soruşturma yapılmıyordu. Diğer taraftan, Poti'de işlerin bağlı olduğu

⁹² *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts*, Part III, Harrison and sons., 1876, s. 1573-1577.

⁹³ *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts*, Part III, Harrison and sons., 1876, s. 1573-1577.

liman savaş öncesi bu dönemde henüz tamamlanamamıştı. Harcanan 5 milyon rubleye karşın çok az ilerleme kaydedilmişti. General Falkenhagen öncekine göre daha etkili çalışmalar icra etmişti. Ne var ki hükümet planına uygun bir şekilde inşa edilen dalgakıranlar son şiddetli fırtınalar sırasında Karadeniz dalgalarının gücüne direnecek kadar sağlam olmadığı için aylarca süren çalışma birkaç saat içinde yok olmuştu. Bundan dolayı limandaki çalışmalar durma noktasına gelmişti.⁹⁴

5. Poti'ye Yeni Rakip: Batum'un Rus İdaresine Geçmesi ve Potinin Gerileyişi

Konsolosluk görevlilerinin yukarıdaki değerlendirmelerinde de görüldüğü üzere Poti'de çalışmalar uzun bir süre devam etmesine rağmen bir türlü istenilen neticeyi vermemişti. Bu süre zarfında Poti'de şüphesiz en önemli bayındırlık hamlesi Poti-Tiflis demiryolunun tamamlanması ve işletmeye açılmasıydı. Bu bakımdan Rus tarafında transit ticaret açısından koşullar Trabzon-Erzurum yoluna göre daha cazip bir hale getirilmişti. Ne var ki Trabzon-Erzurum yolunda da karayolunun koşulları oldukça iyi hale getirilmiş ve transit ticaretin tercih edeceği bir rota haline gelmişti.⁹⁵ Bu bakımdan her iki tarafta da rekabet konusu olan asıl yer limanların uygunluğuuydu. Yukarıda konsolosların verdikleri bilgilerden de görüldüğü gibi, Rus hükümetinin oldukça erken dönemdeki girişimlerine ve uygulamaya konulan birkaç değişik projeye rağmen Poti bir türlü hak ettiği bir limana kavuşamamış ve yeni alternatifler gündeme alınmaya başlamıştı. Osmanlı tarafında ise her ne kadar Poti Limanı kadar kötü olmasa da Trabzon da liman olanakları açısından, Trabzon'daki konsolosların sürekli olarak dile getirdikleri modern bir limana sahip değildi.⁹⁶ Poti'nin liman olanakları açısından eksikliği küçük buharlı gemilerin ara seferleri ile telafi edilmeye çalışılsa da liman büyük tonajlı gemilerin kullanımına yılın büyük bir bölümünde uygun değildi. Bu eksiklik transit ticaretten yine Trabzon tarafının istifade etmeye devam etmesini sağladığı gibi, Poti'ye yönelik Rus yatırımlarının devam etmesini de engelledi ve Rus tarafını daha radikal tedbirler almaya sevk etti. Poti'nin gerileyişinde 1870'lerin sonlarına doğru Osmanlı Devleti ile olası bir

⁹⁴ *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts, Part 1, 1878, London, 1878, s. 759-770.*

⁹⁵ Selahattin Tozlu, *Trabzon - Erzurum - Bayezid Yolu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997, s. 69-88.

⁹⁶ Özgür Yılmaz, "Trabzon Limanı", *Trabzon Tarihi, II. Cilt (Kültür ve Medeniyet)*, ed. Hikmet Öksüz, Veysel Usta ve Kenan İnan, Trabzon Ticaret Odası Yayınları, Trabzon, 2022, s. 115 -152

savaş söylentisi ve ticari daralmanın da etkisi vardı. Bu durumda, Rusların planlarının odağında, uzun zamandan beri sahip olmak istedikleri Batum yer almaktaydı. Zira Rusya Batum'a sahip olarak Kafkasya, Doğu Anadolu ve İran'da tam bir hâkimiyet tesis ettikten sonra Mezopotamya ve sıcak denizlere inme siyasetini gerçekleştirme istiyordu. Bu amaçlar için 1870'li yıllarda Rusların bölgedeki yatırımları yetersiz kalmış ve Poti sahip olduğu engeller nedeniyle Rusların bu isteklerini karşılayamamıştı. Bu nedenle Rusların bu amaçlara ulaşabilmeleri için Batum'u almaktan başka çareleri yoktu.⁹⁷

Poti'nin geleceği açısından dönüm noktası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Rusya, Balkanlardaki karışıklıkları bahane ederek 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti. Daha önceki Osmanlı-Rus savaşlarındaki gibi iki cepheye vuku bulan bu çatışmada Kafkas Cephesi'nde Rusların en önemli amacı Batum'un ele geçirilmesiydi.⁹⁸ Savaş sırasında Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslar tarafından işgali, Osmanlı Devleti'ni özellikle Batum gibi bir limandan mahrum bıraktığı gibi Rusya açısından Kafkasya'daki Rus yayılması için oldukça önemli bir merhale idi. Savaş sırasında Poti, Türkler tarafından yapılacak bir saldırı ihtimaline karşı 1877'de tamamen terk edilmişti. Beklenen bu saldırı olmasa da şehirde konuşlanan Kazak milis garnizonu şehre büyük zarar vermiş, 1878'de Poti adeta bombalanmış ve yağmalanmış bir kasabaya dönüşmüştü.⁹⁹ Savaşı sona erdiren Berlin Antlaşması'na göre Batum'un Rusya'ya terk edildiği bu yeni dönemde Poti ve Batum limanları aynı devletin idaresinde birleşmeye başladığı gibi iki liman arasında bir rekabet dönemi de başlamış oldu. Bu rekabet büyük oranda Poti'nin gerilemesine ve Batum'un her geçen gün daha da önem kazanmasına neden oldu. Çünkü Berlin Antlaşması'nın 59. maddesi uyarınca, Batum Limanı ticari konularda serbest liman statüsü almıştı.¹⁰⁰ Bu rekabet döneminde geniş liman ağzı ve demirlemeye engel olan sığ derinliği olan Poti'nin tek avantajı Tiflis ve Bakü'ye 25 mil daha yakın ve Mingrelia, Guria ve İmereti gibi nüfus ve tarım açısından zengin bir bölgenin çıkış kapısı

⁹⁷ Karl Marx-Friedrich Engels, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 196-200; Barbara Jelavich, "Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 48, No. 110, 1970, s.44; Tozlu, *age*, s. 195.

⁹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C. VIII*, TTK, Ankara, 1983, s. 45.

⁹⁹ Charles Metcalfe MacGregor, *The Defence of India: A Strategic Study*, Government central branch Press, Simla, 1884, s. 301-304.

¹⁰⁰ İlhan Ekinci, "Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2007, s. 63-77.

olmasıydı. Batum'un tek avantajı ise, derin, korunaklı ve güvenli bir doğal liman olmasıydı.¹⁰¹ Bu mevcut farklılıklar bir de Poti'deki gümrük ve nakliye düzenlemelerinden kaynaklanan engeller ile birleşince Poti'nin ticaret hacmi ve İran'ın transit ticaretindeki payı zamanla hızla düşmüş ve bazı yerel ürünlerin ticaretinin yapıldığı “yerel bir liman” hüviyeti kazanmıştır. Böylece Kırım Savaşı sonrasında Transkafkasya ticareti nasıl Redutkale'nin yerine Poti'yi en makul yol olarak seçmiş ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da Rus hükümetinin tercihi doğrultusunda Batum yavaş yavaş Poti'nin yerini almaya başlamıştır.¹⁰²

Batum için Rus hükümetinin asıl amacı, bu limanı bölgenin ulaşım ağının ana nakliye sahası haline getirmek, burayı Tiflis, Hazar bölgesi ve İran'a giden kervan yoluna bağlamaktı. Bu yeni plana göre sadece eskiden Poti üzerinden taşınan transit mallar değil, aynı zamanda Bakü'nün petrol ürünleri de bu yeni yoldan taşınacak ve böylece hala İran transit ticaretinden istifade etmeye devam eden Osmanlı tarafının payı da Batum Limanı'na çekilebilecekti.¹⁰³ Batum'un Rusya idaresine geçmesinden sonra Ruslar uzun zamandan beri planladıkları projeleri gerçekleştirmek üzere çalışmalarına başladı. Bu çalışmalar ile Rus idaresinde Batum modern bir liman şehri olarak yükselme dönemine girerken Rusların bölgedeki ulaşım ağının da merkezi konumuna gelmeye başladı. 1872'de bitirilen Poti-Tiflis demiryolu hattı 1883'te vali başkanlığında kurulan bir komisyon tarafından Batum'a kadar uzatılarak şehir Tiflis-Bakü hattına bağlandı. Aynı şekilde Poti-Tiflis hattı da restore edildi.¹⁰⁴ Diğer taraftan, Ruslar Gümrü'den Culfa'ya kadar bir demiryolu hattı daha inşa ettiler. Bu yeni hatlar ile Batum'un ve limanın önemi bir kat daha artmış ve bölge ekonomik bakımdan ciddi şekilde gelişmeye başlamıştır. Bu gelişme, haliyle Poti'deki ticari hareketliliğin Batum lehine azalmaya başlamasına neden oldu.¹⁰⁵ Bu kez Rus hükümetinin Poti'de bir türlü hayata geçiremediği pek çok proje Batum için icra edilmeye başlandı ve Batum, Transkafkasya demiryolu hattının inşasından sonra Rusya İmparatorluğu'nun en güneydeki limanı olarak özellikle petrol ve petrol ürünlerinin ana

¹⁰¹ Cihan Güneş, *Karadeniz'de Uluslararası Ticaret ve Kurumların Rolü (1830-1914)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 117-119.

¹⁰² Çetin, agm, s. 30-35.

¹⁰³ Çetin, agm, s. 34.

¹⁰⁴ Jim Harter, *World Railways of the Nineteenth Century: A Pictorial History in Victorian Engravings*, JHU Press, London, 2005, S. 173.

¹⁰⁵ Abdullah Bay, “Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 26, S. 1, 2016, s. 74.

ihracat limanı oldu.¹⁰⁶ Diğer taraftan hem Poti hem de Batum'un ticari geleceği açısından Rus hükûmetinin yabancı mal ve ticarete yönelik uygulamaları ticaret hacmindeki dalgalanmaların nedeni olarak bölgeyi etkilemeyi sürdürdü.

Sonuç

Karadeniz kıyı şehirlerinin tarih boyunca en parlak oldukları dönemler bu denizin uluslararası ticarete açık olduğu ve ticaretin bu limanlara her bakımdan gelişme imkânı tanıdığı dönemler olmuştur. Bu bakımdan ilk olarak Karadeniz'deki Grek kolonileri ile başlayan, daha sonra da Ortaçağ'da İtalyan şehir devletlerinin faaliyetleri ile devam eden bu uluslararası entegrasyon 19. yüzyılda bir kez daha tekerrür ederek bu defa sahil yerleşim yerlerini daha hızlı ve etkili bir gelişme devresine sokmuştur. Osmanlı egemenliğinde büyük oranda bir iç deniz olan Karadeniz kıyısındaki yerleşim yerlerinden bazıları ticari olarak önemlerini devam ettirirken bazıları da ihtiva ettikleri kaleler itibarıyla askerî açıdan Osmanlı egemenliğinin devamlılığını sağlamaya hizmet etmiştir. Bu bakımdan Osmanlıların Karadeniz'in Doğu kıyılarında egemenlik tesis ettikleri 16. yüzyılın sonlarından itibaren güneydeki Safevi tehdidine karşı askerî bir misyon icra etmek üzere inşa edilen Faş Kalesi, 18. yüzyıldan itibaren Rusların Karadeniz siyasetleri bağlamında bu kez Rus tehlikesine karşı yeni bir misyon icra etmeye başlamıştır. Ne var ki Kafkaslardaki işgal sürecini öncelikle Gürcistan'ın doğusunu ele geçirmek suretiyle gerçekleştiren Rusların ülkenin batı kısmını da ele geçirmeleri kaçınılmazdı. Bunu önce 1806-1812 savaşında deneyen Ruslar, Osmanlıların bu bölgeleri yeterince savunamamaları neticesinde sınırlarını, 1828-1829 savaşındaki kazanımları ile St. Nikola'ya (Şevketil) kadar genişletmeyi başarmışlardı.

Osmanlılardan alınan yerlerin Rus idaresindeki dönemleri Rus hükûmetinin programları çerçevesinde siyasi, askerî ve ekonomik açıdan bir dönüşümü de başlatmış oldu. Bu bağlamda Poti kasabası da Rusların kontrolüne geçmesinden hemen sonra Rusya'nın müstakbel transit ticaret limanı olarak özel bir ilgi gördü ve Redutkale'yi gölgede bırakacak bir gelişim gösterdi. Özellikle Kırım Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni şartlar doğrultusunda ulaşım ve bayındırlık alanlarında daha fazla hükûmet yatırımı çeken kasaba hızlı bir gelişim sürecine girdi; ancak kasabanın coğrafi yapısından kaynaklanan bazı menfi yerel koşulları büsbütün bertaraf etmek

¹⁰⁶ Güneş, *age*, s. 114.

mümkün olmadı. Bilhassa uygun bir liman inşa etme konusunda istenilen netice elde edilemedi ve kasaba makul bir transit liman şehrine dönüştürülemedi. Poti ile Tiflis'i bağlayan demiryolu bu dönemin başarılı hamlesi olarak uluslararası rekabette Rus tarafının elini kuvvetlendiren en önemli koz oldu. Ne var ki Poti'nin parladığı bu dönemde Rus yönetiminin yabancı mal ve gümrük politikalarındaki değişimler transit ticaretin ağırlıklı olarak takip ettiği rotanın Osmanlı ve Rus tarafında gidip gelmesine neden oldu. Bu minvalde Poti'nin içinde bulunduğu belirsizlik Batum'un Rusların eline geçmesiyle kısmen ortadan kalktı. Böylece Rusların planlarının odağında yer alan Batum, Poti üzerine inşa edilen pek çok planın hayata geçirildiği yeni ve daha uygun bir limana dönüştürüldü.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

I. Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa

a) Correspondances Consulaire et Commerciale (CCC): Trébizonde, Vol. 5; Trébizonde, Vol. 7; Tiflis, Tome 3.

II. Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Nantes Diplomatik Arşivi, Fransa

Archives des Postes Diplomatiques, (APD), Constantinople (Ambassade), Série D: Trébizonde, Tome 3, 10.

III. The National Archives, (TNA), Milli Arşiv, İngiltere

Foreign Office (FO): TNA, FO, 524/10; FO 195/179; FO 195/305; 78/2101.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Accounts and Papers, Commercial Reports (1866-1867) Vol. LXVII.

Accounts and Papers, Manufactures and commerce, and trade of foreign countries, Vol. LXIII, 1861.

Accouts and Papers, Parliamentary Papers, Vol. 32, 1871, Great Britain. Parliament. House of

Annual Report on the Commercial Relations Between the United States and Foreign Nations, 1873, U.S. Government Printing Office, Washington, 1874.

British and Foreign State Papers, Vol. 54, London, 1869.

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's consuls 1863-1864, London, 1864.

Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries, United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, Washington, 1859.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts, 1873, London, 1873.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts, Part III, Harrison and sons., London, 1874.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts, Part III, Harrison and sons., 1876.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of Their Consular Districts, Part 1, 1878, Harrison and sons, London, 1878.

3. Araştırma ve İncelemeler

AYDIN, Mahir, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 6, 1986, s. 67-138.

AYDIN, Mustafa, "Faş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2020, s. 443-445.

_____, *Batı Kafkaslarda Rus Siyaseti ve Değişen Dengeler 1830-1850*, Derin Yayınları, İstanbul, 2017.

_____, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008.

BAY, Abdullah, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26, S. 1, 2016, s. 61-80.

BEYDİLLİ, Kemal, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Bellekten*, c. LV, S. 214, 1991, s. 687-756.

BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul, 2012.

BLAU, Otto E., *Commercielle Zustände Persiens: aus den Erfahrungen einer Reise im Sommer 1857*, Berlin, 1858.

ÇETİN, Mehmet, "The Development of the Transit Trade of Iran in the Triangle of Russia, Ottoman Empire and Iran In the second Half of the 19th Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 36, 2021, s. 21-52.

- EKİNCİ, İlhan, “Karadeniz’de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2007, s. 63-77.
- ELLEN, W.E.D.-MURATOFF, Paul, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.
- ERİM, Nihat, *Devletler Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C. I, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, TTK, Ankara 1953.
- FEDAKAR, Cengiz, “Kafkasya’da Osmanlı Tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2017, s. 163-194.
- GAMBA, C., *Voyage dans la Russie méridionale*, Paris, 1826.
- GÜNEŞ, Cihan, *Karadeniz’de Uluslararası Ticaret ve Kurumların Rolü (1830-1914)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- HARTER, Jim, *World Railways of the Nineteenth Century: A Pictorial History in Victorian Engravings*, JHU Press, London, 2005.
- ISSAWI, Charles, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, 1970, s. 18-27.
- _____, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- JELAVICH, Barbara, “Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 48, No. 110, 1970, s. 44-66.
- KARAKULAK, Mesut, *Osmanlı Sularında Rus Vapurları*, TTK, Ankara, 2020.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, C. VIII*, TTK, Ankara 1983.
- KIKVIDZE, Zaal-PACHULİA, Levan, “An early Landmark in the History of English-Megrelian Lexicography: D. R. Peacock’s Contribution”, *8th International Research Conference on Education, Language and Literature, Proceedings Book*. IBSU, Tbilisi 2018, s. 490-496.
- KING, Charles, *Karadeniz*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınları, İstanbul 2008.
- KÜPELİ, Özer, “Transkafkasya’da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Mücadelesi”,

- Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2016, s. 97-113.
- LESURE, Michel, “La France et le Caucase à l’époque de Chamil”, *Cahiers du Monde Russe*, Vol. 19, No. 1-2, 1978, s. 5-65.
- LICHELI, Vakhtang, “Geoarchaeology of Phasis (Georgia)”, *Méditerranée*, Vol. 126, 2016, s. 119-128.
- LORDKIPANIDZE, Otari, *Phasis: The River and City in Colchis*, Franz Steiner Verlag, 2000.
- MACGREGOR, Charles Metcalfe, *The Defence of India: A Strategical Study*, Government central branch Press, Simla, 1884.
- MARX, Karl -ENGELS, Friedrich, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1977.
- MONTPÉREUX, Frédéric Dubois de, *Voyage autour du Caucase: chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, Librairie de Gide, Paris, 1839.
- ÖZCAN, Besim, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2011, s. 195-204.
- QUATERT, Donalt, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, 2009.
- REGEMORTER, Jean-Louis, “Le mythe génois en mer Noire: la France, la Russie et le commerce d’Asie par la route de Géorgie (1821-1881)”, *Annales Économies, Sociétés, Civilisations*, Vol. 3, 1964, s. 492-521.
- TEYMUROVA, Günel, “1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S. 2, 2016, s. 45-59.
- TOZLU, Selahattin, *Trabzon - Erzurum - Bayezid Yolu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997.
- TURAN, Orhan, “Trabzon-İran Transit Ticaret Yolu (İngiliz Konsoşluğunun Kasım 1942 Tarihli Bir Raporu)”, *Geçmişten Günümüze Karadeniz’de Ulaşım*, ed. Mehmet Okur, Ülkü Köksal ve Volkan Aksoy, KTÜ Yayınları, Trabzon, 2020, s. 271-301.
- TURAN, Resul, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

TURAN, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, c. IX, S 1-2, 1951, s. 111-151.

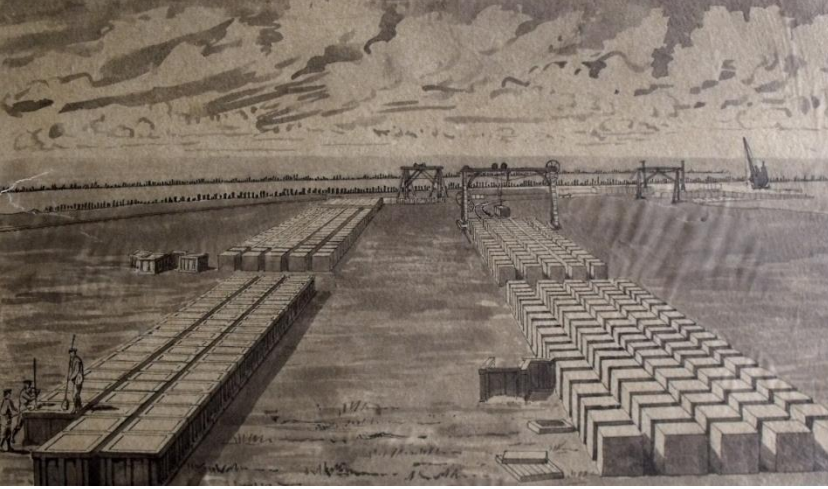
TURGAY, A. Üner, “Trabzon”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri*, çev. Gül Çağalı Güven, ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren ve D. Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

_____, *International Politics, Economic Development and Social Change in Trabzon in the Nineteenth Century*, Yayınlanmamış Doktora Dezi, University of Wisconsin-Madison, 1976.

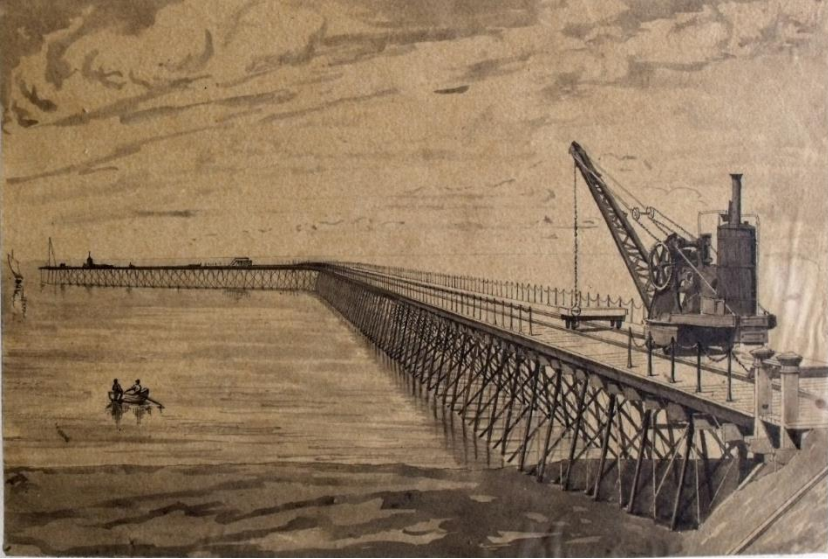
Yılmaz, Özgür, “Trabzon Limanı”, *Trabzon Tarihi, II. Cilt (Kültür ve Medeniyet)*, ed. Hikmet Öksüz, Veysel Usta ve Kenan İnan, Trabzon Ticaret Odası Yayınları, Trabzon, 2022, s. 115 -152.

_____, “19. Yüzyılda Trabzon’da Fransız Ticareti ve Yatırımları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. 18, 2013, s. 57-86.

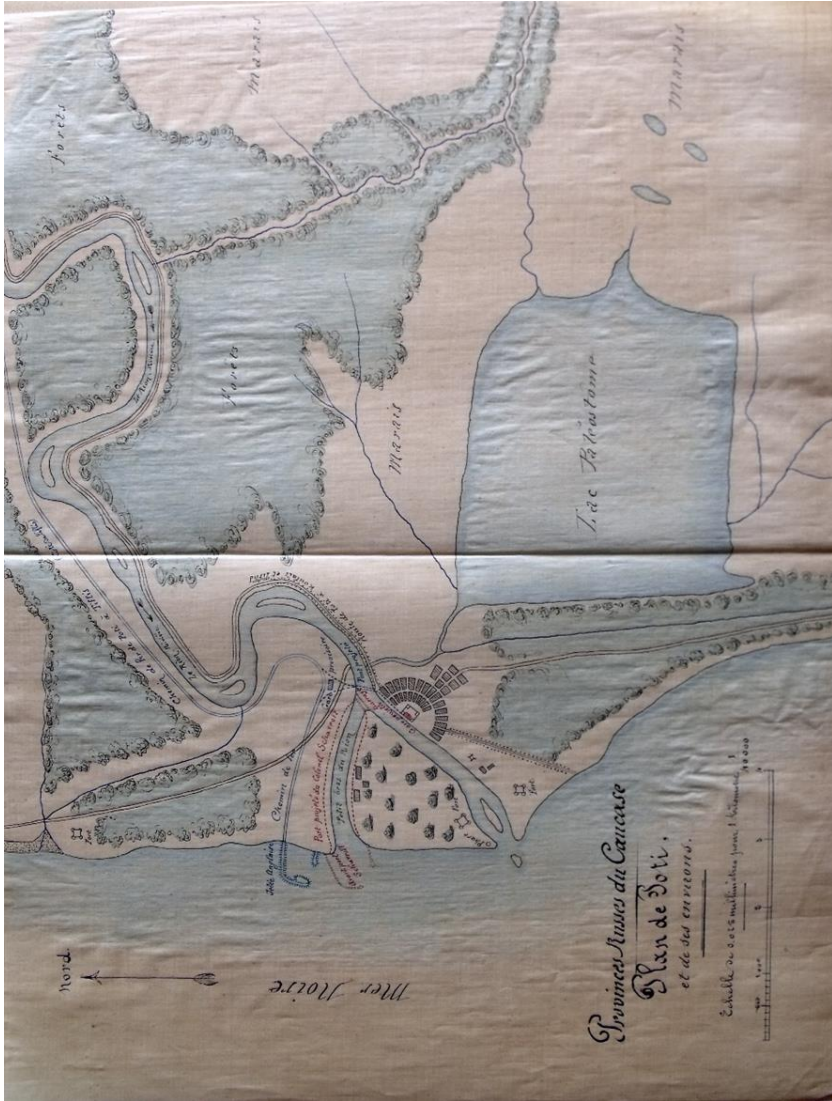
www.histowns.ge (Erişim Tarihi: 11.12.2022).

EKLER**Ek 1: Poti'de Albay Schawrof Limanında Çalışmalar**

Kaynak: CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10.

Ek 2: Poti'de Yapımı Devam Eden İngiliz Mendireği (1870)

Kaynak: CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10.

Ek 3: Derché'nin Poti ve Çevresine Dair Planı

Kaynak: CADN, Constantinople (Ambassade), Serie D, Trébizonde, Tome 10.

**AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNDEN WILLIAM NESBITT
CHAMBERS'IN KAFKAS BÖLGESİNE YAPTIĞI İNCELEME
GEZİLERİNİN *THE MISSIONARY HERALD*'DA YAYINLANAN
NOTLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Gülbadi ALAN*
Uğur İNAN**

Giriş

Amerikan Board örgütü adına Osmanlı ülkesinde misyoner olarak bir ömür harcayan William Nesbitt Chamber, Kanadalı bir çiftçinin üçü din adamı olan dört çocuğundan biridir. Nesbitt'in hayali doktor olmaktır, ancak daha sonra papazlıkta karar kılar. 1871-1873 arasında Queen's Üniversitesi'nde eğitim almaya başlar. Bir süre eğitim aldıktan sonra burayı bırakarak 1876'da Princeton Koleji'ne gider. Burada iki yıl eğitim aldıktan sonra bir kez daha karar değiştirir ve 1879'da Union Semineri'nden ilahiyat diploması alır. Misyoner olarak Japonya'ya gitmek ister, ama Amerikan Board tarafından kardeşi Robert Chambers,¹ onun eşi Elizabeth² ve oğulları Lucas ile birlikte New York'tan 20 Eylül 1879'da, Doğu Türkiye Misyonu'na katılmak için Erzurum'a gönderilir. 7 Kasım 1879'da geldiği Erzurum'da yirmi yılını, Ermeniler arasında enerjik bir şekilde

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gulbadi.alan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9238-4942.

** Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, ugunan77@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0513-3550

¹ Eşi Elizabeth L. Chambers ile birlikte Erzurum'da misyoner olarak çalışmaya başlayan Robert Chambers, Erzurum'a gelmelerinden 6 hafta sonra 19 Aralık 1879'da oğulları Lucas N. Hayatını kaybetmiştir. *The Missionary Herald*, 1880, Vol. LXXVI, s.112.

² Elizabeth Lawson Chambers, 23 Eylül 1843'te doğmuş, 31 Aralık 1872'de Robert Chambers'le evlenmiş, 7 Kasım 1879'da eşile birlikte Erzurum'a gelmiş ve hayatı bu tarihten sonra misyonerlik faaliyetleri içinde eşinin çalışmalarıyla eşgüdümlü olarak şekillenmiştir. 16 Ekim 1923'te hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11952>

çalışarak, deneyimlerini paylaşarak, onlarla ve onlar için dini ve yardım çalışmaları yaparak geçirir.

22 Mayıs 1880'de Doğu Türkiye Misyonu'nda görev yapan Miss Mary F. Bliss³ ile evlenir. Ancak bu evlilik eşinin bir yıl sonra hayatını kaybetmesinden dolayı fazla uzun ömürlü olmaz. 1884 yılının bahar aylarında Miss Williams ile evlenir.⁴ Görev yaptığı şehirlerin çevre bölgelerini her yönden gezer ve Türkler, Ermeniler, Kürtler, Persler, Yezidiler ve bölgedeki diğer milletleri yakından tanımaya çalışır.⁵ Hatta Ağrı Dağı'nın zirvesine kadar tırmanma girişimlerinde bulunur.

Nisan 1899'da⁶ Erzurum'dan Adana'ya nakledilir ve yeni görev yerinde yaklaşık 22 yıl hizmet verdikten sonra 1922'de Beyrut istasyonuna görevlendirilir. 1909'da Adana'da, iki genç misyoner olan Daniel Miner Rogers⁷ ve Henry Maurer⁸ öldürüldüğü ve kendi

³ 3 Haziran 1862'de Gallesburg'da dünyaya gelmiş, Knox Kolej'de eğitim görmüştür. Misyoner olarak görevlendirildikten sonra 24 Ağustos 1878'de Boston limanından yola çıkmış ve 4 Kasım 1878'de Trabzon'a gelmiş, buradan hareketle 26 Kasım'da Erzurum'a ulaşmıştır. 22 Mayıs 1880'ye William N. Chambers ile evlenmiş, ancak bir yıl sonra 28 Mayıs 1881'de Erzurum'da hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11954>; Özlem Boztaş, *Amerikalı Misyoner Kadınlar, Doğulu Kızlar: Stereotipleri Yıkan Karşılaşmalar 1870-1915*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2020, s.84.

⁴ *Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions - (Seventy-Fourth Annual Report)*, Press of Stanley and Usher, Boston 1884, s.28.

⁵ Bu gezilerden birini Erzurum civarındaki 11 köye yapar ve bu dönemde bölgede hüküm süren kıtlığın halk arasındaki durumu hakkında bilgi verir. *The Missionary Herald*, Vol. LXXVI, 1880, s.227. Yine Erzurum istasyonunda görevli Royal M. Cole ile birlikte Eylül 1880'de kıtlık yüzünden açlık çekenlere yardım dağıtmak amacıyla Eleşkirt ve Bayezid bölgelerine üç haftalık bir ziyaret yapar. *The Missionary Herald*, Vol. LXXVI, 1880, s.502.

⁶ W. N. Chambers, Nisan 1899'da Erzurum'dan ayrılarak Adana'ya nakledilmiştir. Erzurum'da geçirdiği 20 yıllık çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi vermek için *Twenty Years In Erzurum* başlıklı bir yazı yayınlanmıştır. *The Missionary Herald*, Vol.XCV, 1899, s.538-539.

⁷ Daniel Miner Rogers: 1881'de New Britain'de dünyaya gelmiş, 1903'te Princeton Üniversitesi'nden mezun olmuş, 1906'da Hartford Semineri'nden mezun olmuştur. 28 Eylül 1906'da Amerikan Board tarafından görevlendirilmiş, Tarsus'ta misyoner olarak görev yapan Dr. Christie'nin kızı Miss Mary P. Christie ile evlenmiş ve Amerikan Board'ın Haçin istasyonunda görevlendirilmek üzere 8 Eylül 1908'de New York'tan yola çıkmış ve Ekim 1908'de Tarsus'a ulaşmıştır. Buradan Haçin'e gitmiş ve 15 Nisan 1909 tarihinde Adana'da öldürüldü. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11955>.

⁸ 1901'de teşkil edilen *Birleşik Yetimhane ve Misyon Topluluğu* (United Orphanage and Mission Society) adına 1906'da Haçin'e bir misyoner olarak gelen Henry Maurer, Nisan 1909 Adana olayları esnasında öldürüldü. *New York Times*, 2 Mayıs 1909;

hayatının tehlikeye girdiği korkunç olaylar sırasında heyecan verici ve acı deneyimler yaşar. Birinci Dünya Savaşı sırasında Amerika'ya gider ve savaş yıllarını burada geçirir. Ancak bu dönemde de boş durmaz, Philadelphia ve Boston'da yardım toplama çalışmalarına katkı sağlayıcı çalışmalar yürütür. Ardından İsviçre'de geçirdiği yaklaşık bir yıl geçirir ve savaş boyunca Boston ofisi ile Türkiye'de kalan misyonerler arasında irtibat memuru olarak hizmet eder. Daha sonra Adana'ya geri döner ve Beyrut'a gittiği 1922'ye kadar burada çalışır. Beyrut'tayken, yaşı ve sakatlığı onu emekli listesine girmeye mecbur bırakana kadar, gücü yettiğince Ermeni halkı için çalışır. Bedenen sağlıklı olmamasına rağmen, yine de kendi tercihi ile eşiyile birlikte burada yaşamaya devam eder. 1934'te Lübnan'ın Şemlan şehrinde hayatını kaybeder.⁹ Anadolu'ya geldikten sonra hayatının geri kalan kısmının neredeyse tamamını bu bölgede geçirdiği için Erzurum ve Adana'da misyon çalışmalarının başlamasının ellinci yıl vb. kutlamaları gibi toplantılara katılma imkanına sahip olur.

Hayat hikâyesinin bazı kesitleri hakkında bilgi verdiğimiz William Nesbitt Chambers, Amerikan Board adına Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri yürüttüğü dönemde, çalışma alanı olan istasyonların etrafındaki yerleşim yerlerine çeşitli araştırma ve inceleme gezileri düzenlemiştir. Erzurum'da görev yaptığı yıllarda bu tür gezilerinin en önemli istikameti (Güney) Kafkasya bölgesi olmuş ve kaleme aldığı mektuplarda bunlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu mektupların bir kısmı, Amerikan Board örgütünün resmi yayın organı olan *The Missionary Herald*¹⁰ dergisinde yayınlanmıştır. Buna ilave olarak Chambers, bazı arkadaşlarının ısrarıyla Osmanlı ülkesinde geçirdiği 45 yıllık dönemde ilişki kurduğu

<https://www.houshamadyan.org/> Ayrıca R. Chambers ve H. Maurer'in Adana olayları esnasında ölümleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Rose Lambert, *Hadjin and The Armenian Massacres*, Fleming H. Revell Company, New York 1911, s.99-106.

⁹ Chamber hakkındaki bilgiler şu kaynaklardan toplanan verilerden oluşturulmuştur: William Nesbitt Chambers, *Yolculuk - Random Thoughts on a Life in Imperial Turkey*, London 1928, s.1-8; *The Missionary Herald*, Vol. LXXV, 1879, s.391; *The Missionary Herald*, Vol. LXXVI, 1880, s.29, 322; Peter Bush Winnipeg, *The Armenian Genocide and the Chambers Family 1879-1923, Presbyterian History - A Newsletter of the Committee on History The Presbyterian Church in Canada*, Volume 59, Number 2, Fall 2015, s.1-8; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16784>.

¹⁰ Bu süreli yayın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, *Yozgat ve Çevresi Tarihi Açısından Amerikan Board Yıllık Raporları ve The Missionary Herald'ın Kaynak Olarak Önemi ve Değerlendirmesi, III. Uluslararası Bozok Sempozyumu (Bölge Kalkınma ve Sosyo-Kültürel Yapı) Bildirileri, Yozgat 2018*.

insanlar ve etnik topluluklar hakkında edindiği izlenimlerden hartırladığı anılarını kitaplaştırmış¹¹ ve burada da Kafkasya bölgesiyle ilgili kısmi bilgiler vermiştir. Ancak bölge hakkındaki bu bilgiler yayınlanan mektupların içeriği kadar ayrıntılı değildir.

The Missionary Herald dergisinin 1923 yılına kadar yayınlanan sayıları incelendiğinde, ilk olarak 1826'da olmak üzere, özellikle 93 *Harbi* olarak isimlendirdiğimiz 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonrası ağırlıklı, Kafkasya bölgesi ve bu bölgede Rusya tarafından takip edilen siyaset hakkında çok ayrıntılı bilgilerin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu bilgilerin bir kısmı bölge hakkında bilgi veren raporlar niteliğinde, büyük bir kısmı da bölgeyi ziyaret eden Amerikan Board misyonerleri tarafından gezi notları şeklinde verilmiştir. Bu kadar uzun döneme yayılan bu bilgi yelpazesi içerisinde ele aldığımız dönem Amerikan Board misyoneri William Nesbitt Chambers'in Erzurum istasyonunda görev yaptığı 1879-1899 yılları arasında bölgeye yaptığı ziyaretler ve bu ziyaretlerden aktardığı bilgiler ile sınırlandırılmıştır.

Netice itibarıyla çalışmanın konusu, Chambers'in Kafkasya bölgesine ziyaretleri ve bu ziyaretler hakkında kaleme aldığı mektuplarda verilen bilgilerden Kafkasya bölgesi hakkında bir değerlendirmedir. Bu çerçevede çalışmada temel kaynak olarak, *The Missionary Herald* dergisinin 1883, 1886, 1889 ve 1891 yıllarında yayınlanan sayıları kullanılmış ve bu bilgiler ışığında Amerikan Board misyonerlerinin Kafkasya bölgesine yönelik takip ettiği politikaların bir değerlendirmesi yapılmıştır.

1. William Nesbitt Chambers'ın 1882 Kafkas Gezisi

William Nesbitt Chambers'in Erzurum'dan Kafkasya bölgesine ilk gezisi 1882'de Miss Cyrene Van Duzee¹² ve yerli bir papazın

¹¹ William Nesbitt Chambers, *Yolculuk – Random Thoughts on a Life in Imperial Turkey*, Simpkin Marshall Limited, London 1928. Bu yayın, Kadri Mustafa Orağlı tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek *Yolculuk – İmparatorluk Türkiyesi'nden Bölük Pörçük Hatıralar* adıyla Yeditepe Yayınları tarafından okuyucunun hizmetine sunulmuştur (İstanbul 2016).

¹² 1840 yılında New York eyaletine bağlı Buffalo'da dünyaya gelir. 18 Ağustos 1868'de New York'tan yola çıkar ve Ekim 1868'de Erzurum'a ulaşır. 1877-24 Ağustos 1878 dönemini Amerika Birleşik Devletleri'nde geçirir. 1884'de kadar Erzurum'da çalıştıktan sonra aynı yıl İran'da Presbyterian Mission tarafından yürütölen çalışmalara görevlendirilir. 1897'de ölkesine döner ve 8 Ekim 1921'de hayatını kaybeder. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15744>; Özlem Boztaş, *Amerikalı Misyoner Kadınlar, Doğulu Kızlar: Stereotipleri Yıkan Karşılaşmalar 1870-1915*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2020, s.91.

eşlik etmesiyle gerçekleşmiştir. Amaç Rusya sınırları dâhilinde kalan Protestan toplulukları ziyaret ederek o bölgede gerçek ve yaygın bir evanjelik hareketin olduğunu göstermektir. Erzurum'dan başlayan gezi Pasin ve Eleşkirt güzergâhından devam ederek Etçmiadzin yakınlarındaki Samaghar'a ulaşmıştır. Ancak pasaportlarını vizeletmek/onaylatmak için Etçmiadzin'e gitmek zorunda kalmışlardır. Gezi notlarında, Ermeni Kilisesi'nin en yüksek katolikosluğunun ikametgâhı olarak Etçmiadzin'in önemi vurgulanmış, ayrıca şehirde yer alan manastıra çok yakın bir pozisyonda bulunan kolej/ruhani okul hakkında bilgi verilmiştir. Yaklaşık 200 öğrencisi bulunan okulun mezunlarının mükemmel görevlere gelmeye aday olduğu, ancak halk arasında eğitim düzeyinin düşük olmasından dolayı bu okulun mezunlarına iş bulunamayacağı, öncelikle alfabeği öğretebilecek kişilere ihtiyaç duyulduğu üzerine vurgu yapılmıştır.

Chambers, gezilerinin tek muhalefetiyle burada karşılaştıklarını ifade etmesine rağmen, bunun bir muhalif hareket olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği konusunda kararsızlığını vurgulamıştır. Şehrin valisi onlara saygılı ve nazik davranmış, ancak vaaz vermek için beş kişiyi bile bir araya getirmemeleri konusunda uyarıda bulunmuştur. Bu konuyla ilgili kendisine herhangi bir şikâyet gelmesi durumunda onları şehir dışına sürmek zorunda kalacağını söylemiştir. Ancak Chambers ve arkadaşları ellerindeki pasaportlarının kendilerine ülkeye giriş, diledikleri yerlere seyahat etme ve istedikleri kadar kalma haklarını sunduğunu, ayrıca vaaz verme konusunda Rus yasalarına göre herhangi bir kısıtlama olmadığını, hatta bu yasaların bir topluluğun kendi dini kurallarına uygun olarak ibadet etme hakkı tanıdığını, kendilerinin arkadaşlarını görmeye geldiklerini, Samaghar'da mola verdiklerini bir hafta sonra ayrılmayı planladıklarını belirtmişlerdir.

Bu sözler üzerine vali de ülkeye girebileceklerini, istedikleri yere gidebileceklerini, istediklerini yapabileceklerini ve istedikleri kadar kalabileceklerini, ancak vaaz etmelerinin tamamen yasaklandığını vurgulamış, hemen ardından konuyla ilgili kanunu okuyarak, şikâyet halinde ilçeden ihraç edilme tehlikesine karşı misyonerleri bir kez daha uyarmıştır. Chamber ve arkadaşları durumu içinden çıkılmaz bir hale getirmemek için fazla üstelememişler ve ardından şehirdeki manastırı ve koleji ziyaret ettikten sonra Samaghar'a tekrar dönmüşlerdir. Burada Protestan cemaatin ileri gelenlerine valiyle yaptıkları görüşmeyi anlatmışlar ve onlara kendi-

lerinin varlığından dolayı herhangi bir baskının ortaya çıkması durumunda sonucun ne olabileceğini sormuşlardır. Hepsisi de ortak bir cevap vermişlerdir: *Ne olursa olsun görevinizi yerine getirin.*

Bu görüşmenin ardından Eçmiadzin ve Erivan'dan birkaç Protestan Pazar günü Samaghar'a gelmiş ve Amerikalı misyonerlerle uzun bir toplantı yapmışlardır. Toplantıda Protestan kilisesine üye olmak isteyenler incelenmiş, ancak dört kişi üyelik için kabul edilmiştir. Ardından şehrin Protestanlarının toplandığı daha halka açık ve daha büyük bir mekana gitmişlerdir. Yüz altmış veya yüz yetmiş kişinin yer aldığı kalabalık içinde komşu köylerden gelen insanlar da yer almıştır. Chamber bu durumu *belli ki haber yayılmıştı* şeklinde yorumlamıştır. Bu kadar kalabalık olmasına rağmen yapılan toplantıyla ilgili herhangi bir muhalefet belirtisi ortaya çıkmamıştır.¹³

Bu ziyaret hakkında verilen bilgilerde ilginç bir hikâye daha dile getirilmiştir. Bölgedeki üç köyün Protestanları arasında lider olan Baron Geragos -kendi köyünün muhtarı olarak- Eçmiadzin'deki hükümetten, Protestan olmakla suçlanan Mugerdiç adındaki komşularından birini Sibirya'ya göndermek amacıyla tutuklamak ve mahkemeye çıkarmakla ilgili bir emir almıştır. Geragos, bu kişinin yanına giderek kendisine gelen emri bildirmiş ve hemen hazırlanmasını gerektiğini söylemiştir. Mugerdiç, tutuklanmasının adaletsizliğini protesto ederek Geragos'a bir broşür uzatıp dikkatlice okuyup neden Protestan olduğunu kendisinin bizzat idrak etmesini, aksi söylenmesi durumunda tek kelime etmeden gitmeye hazır olacağını ifade etmiştir. Geragos broşürü almış, bütün gece kesintisiz okumuş, incelemiş ve ertesi günün sabahı, tutuklamak için değil, bu yeni yolu daha kapsamlı bir şekilde araştırmak için Mugerdiç'in yanına gitmiştir. Neticede komşusunu tutuklamak yerine, onun sıcak dostu ve savunucusu olmuş, hor görülen mezhebe yönelik zulümlere direnmeye karar vermiştir. Ancak bu şekilde harekete geçen ve Geragos'un itirazına aldırmış etmeyen bölge valisi, Şabat günü emrin gereğini yerine getirmesini istemiş, buna itiraz eden Geragos istifa etmiştir. Ancak çevre köylerde etkisi çok büyük olduğundan ve hizmetlerine çok değer verildiğinden dolayı, vicdanına saygı duyulacağı vaadiyle görevine devam etmesi istenmiştir.

Bölgede halk arasında Protestanlığı öğrenmeye yönelik merakın arttığını ifade etmek için bu olayı anlatan Chambers ve arkadaşları,

¹³ *The Missionary Herald*, Vol. LXXIX, 1883, s.64-65.

yeniden Samaghar'dan Eçmiadzin'e geçmişler, burada Protestanlarla büyük bir toplantı yaptıktan sonra vilayetin başkenti Erivan'a giderek önemli bir memuriyette olan birinin misafiri olmuşlardır. Misafiri oldukları kişi, düzenli olarak evinde her Pazar ayın düzenlenmesine izin veren, *Mukaddes Kitap* üzerine incelemeler yapan, bundan dolayı halk arasında oldukça kabul gören, sayılan biridir. Chambers, bu kişinin dini bilgisinin ne kadar ileri seviyede olduğunu anlatmak için yaptıkları sohbet esnasında yaşanan ilginç bir gelişmeyi aktarmıştır. Sohbet esnasında Chambers, masadan Rusça yazılmış bir kitap almış ve o şahıs bu kitabın en büyük zevklerinden biri olduğunu, kısmen ezbere bildiğini ve yazarının Thomas Kempis¹⁴ olduğunu söylemiştir. Daha sonra başının Chambers'in çektiği Amerikan Board misyonerlerinden oluşan grup, Hulican'a gitmişler ve burada oldukça sıcak bir şekilde karşılanmışlardır.¹⁵

2. William Nesbitt Chambers'ın 1883 Kafkas Gezisi

Erzurum istasyonunda görev yapan William Nesbitt Chambers, Kafkasya bölgesine ikinci gezisini bir yıl sonra gerçekleştirmiştir. Erzurum Kilisesi papazı Lashgean ile birlikte gerçekleştirdiği ve 14 Aralık 1883'te başlayan gezinin öyküsü 1884 tarihli *The Missionary Herald*¹⁶ dergisinde yayınlanmıştır.

Yolculuk esnasında ilk ziyaret edilen yerleşim yerlerinden biri Kars olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce Kars'ta¹⁷ bir Protestan okulu faaliyete geçirilmiş, ancak savaş sonunda şehrin Rusya'ya bırakılmasından sonra, buradaki küçük evanjelik topluluğun öğretmenini ve önde gelen adamları, eskisi gibi devam etmek için Rus hükümetine başvurmuş ve izin almışlardır. Okul, hükümetin baskısı veya hoşgörüsüzlüğü nedeniyle değil de halkın onu destekleyememesinden dolayı kapatılincaya kadar çalışmalarına devam etmiş ve korunmuştur. Şehirdeki Protestan cemaat, aynı izin çerçevesinde olağan Pazar ayınlarına de devam etmiştir. Ancak 1880'li yılların başlarından itibaren Kars'ın bu Pro-

¹⁴ 1395'de Almanya'da dünyaya gelen, 1471'de hayatını kaybeden, Augustinus tarikatına bağlı Aziz Agnes Dağı Manastırı'na 1413'te rahipliği kabul edilen ve İncil'i en az 4 kez kopyalayan, ibadetle ilgili birçok eser kaleme alan bir kişidir. https://tr.wikipedia.org/wiki/Thomas_Kempis

¹⁵ *The Missionary Herald*, Vol. LXXIX, 1883, s.65-66.

¹⁶ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.148.

¹⁷ Berlin Antlaşması sonrası Rus ordusu Erzurum'dan geri çekilmiş ama Kars, Ardahan, Artvin ve Batum Berlin Antlaşması'yla Rusya'ya bırakılmıştır. Bu şehirler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Sovyetler Birliği ile 16 Mart 1921'de imzaladığı Moskova Antlaşması'na kadar Rusya'nın elinde kalmıştır.

testan topluluğu, komşuları tarafından küçük çaplı zulümlere maruz kalmış ve şehirden göç etmeye başlamışlardır. Bu topluluklar, savaş sonrasında bölgeden göç eden Müslümanların Kars bölgesindeki boş kalan arazilerine yerleşmek için hükümetten izin almak amacıyla dilekçeler vermeye başlamışlardır.¹⁸

Bu dilekçelerin kabul edilmesiyle birlikte ilginç bir hikâyeye sahip ve gezi esnasında ziyaret edilen yerleşim yerlerinden biri olan Karakale köyünün durumu da açıklık kazanmaya başlamıştır. Konuyla ilgili Chambers'in verdiği bilgilerde, Kafkasya'nın bu bölgesine Evanjelik ilkelerin ne kadar nüfus ettiğine vurgu yapılmaya çalışılmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'nın egemenliğine girmek istemeyen Müslüman halk, yerleşim yerlerini terk etmişlerdir. Protestanlar, Kars civarında terk edilen bu boş arazilere yerleşmek için hükümete dilekçelerle müracaat etmişlerdir. Kars valisi bu yönde kendisine ulaşılan dilekçelerin bir yerde birleştirilmesini önermiş ve hükümet daha sonra *Karakale* olarak adı değiştirilen *Hacıhalil*¹⁹ köyünün tapusunu, üç yıl içinde dilekçe sahiplerine vermiştir. Resmi kayıtlarda *Karakale Protestan Köyü* olarak geçen, toprağı çok verimli ancak Kars'tan daha yüksek olduğu için kışın biraz daha soğuk olduğu, yazın çok kısa geçtiği bu yerin kendilerine verilmesine Protestanlar çok sevinmişlerdir. Bu yerleşim yeri savaşta tamamen yıkıldığı için yeni yerleşimciler şehri yeniden planlamışlardır. Dik açılarla uzanan geniş caddeler, birbirinden ayrı, geniş avlulara sahip evler, şehir merkezinde en merkezi yere yapılması planlanan şapel, okul ve papaz evi vb... Buraya yerleşmek için birkaçı Türkiye'den, otuz yedisini Gümrü'den²⁰ elli dört aile hükümete dilekçe vermiştir. Bunların yanı sıra, kendilerini Protestan olarak adlandıran, ancak Eski Ahit'in bazı ayinlerini uygulayan ve ayinleri yalnızca manevi anlamda tanıyan ve Protestan yasasına aykırı birçok dini uygulamalar

¹⁸ *The Missionary Herald*, Vol., LXXXVII, 1891, s.412.

¹⁹ Osmanlı Yer Adları isimli çalışmada *Hacıhalil*, Erzurum-Hınıs'a bağlı bir nahiye olarak gösterilmektedir. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s.213, 610.

²⁰ Erzurum'da misyoner olarak görev yapan Mr. Cole, birkaç yıl öncesine kadar tek bir Protestan aile bulamadım dediği bir şehirdir Gümrü. Bilinen adıyla Gümrü'dür. Gümrü, Şirak ilinin en büyük şehridir. Erivan'ın 120 km kuzeybatısında yer alır. Tarih boyunca ismi pek çok kere değişmiştir. Bilinen ilk ismi Kumayri veya Gyumri'dir. 1840-1924 yılları arasında Alexandropol, Rus Komünist Devrimi'nden sonra Leninakan (1924-1990), Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Gyumri ismini tekrar almıştır.

yapan on dört Malakan²¹ ailesi de dilekçe verenler arasında yer almıştır. Bu aileler yerleştikten sonra Erzurum'daki misyonerlerden bir vaiz istemişler, neticede yaklaşık 10 yıldır Protestan vaiz olarak çalışan, kışı Erzurum'da okumak için geçiren bir kişi buraya vaiz olarak gönderilmiştir.²²

Aslında Chambers, Karakale'ye ilk ziyaretini 1882'de yapmıştır. Bu ziyareti esnasında köyde bulunan 20 kadar aile, kendilerinden bir vaiz ve öğretmen talep etmişlerdir. Erzurum'daki Amerikan Board misyonerleri de bu acil ihtiyacı hissederek, o sırada başka bir yerin papazlığına hazırlanan bir genci göndermişlerdir. Ancak bu genç, burada övgüye değer bir maneviyat hali bulamadığından dolayı uzun süre kalamamıştır. Yaptığı ilk ziyaretinde dikkatini çeken bir başka konu da şehirdeki aileleri kıştan koruyacak yeterli binalarının olmaması, ancak tamamlanmak üzere olan 45 ev inşaatının devam ediyor olmasıdır. Planları ve büyüklükleri çok iyi, taştan inşa edilen, hepsi birbirinde ayrı evlerin oturma ve ahır kısımları da birbirinden ayrıdır. Köyün ortasından geçen uzun, geniş bir cadde vardır ve bütün evler cadde üzerinden konuşlanmıştır. Merkezde eski Türk köyünün kalıntıları bulunmaktadır ve bu kalıntıların hem inşaat malzemeleri hem de arazileri bir okul ve şapel inşa etmek için ayrılmıştır.²³

İkinci ziyaretlerini 1883'te yapmıştır. Kars yolundan Rusya'ya geçerken resmi görevlilerce oldukça iyi karşılanmışlar ve hiçbir zorlukla karşılaşmamıştır. Sınırı geçtikten sonra doğrudan Erzurum'dan dört günde ulaşabildikleri Karakale'ye gitmişlerdir. Ancak yolculukları esnasında ilginç bir olay yaşamışlardır. Yolculuklarının dördüncü günü Karakale'ye yaklaşırken büyük bir Ermeni köyüne gelmişler ve burada vaaz verme fırsatı yakalamak

²¹ Ancak Nesbitt Chambers köy hakkında verdiği bilgilerde, 13 Malakan ailesinin köyde yer almak için dilekçe verdiğini, bunlardan sadece beş ailenin yerleştiğini kaydetmektedir. *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.148. Malakanlar: Rus Çarı I. Petro'nun uygulamalarına karşı çıkararak oluşturulan, bir dini hareket ve yaşam tarzı olan Molokanizm'i bir hayat felsefesi olarak kabul eden insanlardır. Molokanizm, Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmış bir tarikatır. 1682'de Ortodoks Kilisesi'nden ayrılan bu insanlar önce Kafkasya'nın kuzeyine daha sonra Osmanlı ve İran sınırları boyunca Tiflis, Erivan ve Bakü eyaletlerine yerleştirildiler. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Ruslar tarafından Kars'a yerleştirilen bu insanlar uzun yıllar burada kaldıktan sonra başta ABD ve Avustralya olmak üzere diğer ülkelere yerleşmişlerdir.

²² *The Missionary Herald*, Vol. LXXIX,1883, s.66-67; *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.148; *The Missionary Herald*, Vol. LXXXVII, 1891, s.412-413.

²³ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX,1884, s.148-149.

ümiyle geceyi burada geçirmeye karar vermişlerdir. Akşam, aslen Gümrü'den²⁴ olan köyün papazı ve öğretmeni onları davet etmiş, birlikte akşam yemeği yemişler ve çok geçmeden pek çok kişi de onlara katılmıştır. Kalabalıkla kilise ve cemaat hakkında sohbet yapmışlar, ardından Chambers ve arkadaşı Karakale köyünü sormuşlar ve aldıkları cevap; *yeni inancın insanları – Farmasonlar! Dürüst, yalan söylemeyen, çalmayan, sarhoş edici içkiler içmeyen, çok az küfür ve lanetleme ifadeleri işitilen, köye yerleştiklerinden beri huzurlu olan bir topluluk şeklinde olmuştur. Bu yerleşim yeriyle ilgili kötü olarak sadece bir Kürdün vurulması olayından bahsetmişlerdir. Aslında Chambers bundan haberdardır, çünkü olay burayı bir önceki yıl ziyareti esnasında gerçekleştirmiştir. Sohbet esnasında son olarak papaz, cemaate Chambers ve arkadaşlarının kim olduğu, Karakale ile ne tür bir ilişkileri olduğu, mezheplerinin ne olduğu hakkında bilgi vermiştir. Bir gün sonra da geldikleri Karakale'de çocuklar için bir okul açıldığını, düzenli olarak Şabat ayinlerinin düzenlendiğini gördükleri için durumdan çok memnun kalmışlardır.*²⁵

Chambers'ın mektuplarında, Karakale köyü hakkında Tiflis'te yayınlanan bir Gregoryen Ermeni gazetesi Mshak'ta²⁶ yayınlanan bir yazıya da yer verilmiştir. Yazıda köy halkı çok övülürken, bu Protestan köyünün, eski kilisenin bazı liderlerin uzun süredir gerçekleştirmeye çalıştıkları reformların ortasında kurulduğu vurgulanmıştır. Ayrıca köy halkının uyması gereken kurallar da maddeler halinde verilmiştir. Bu kurallar:²⁷

1. Karakale'nin tüm halkı sade ve uzun tarzda giyinmelidir.
2. Halkın erkek ve kadınları, hatıra yüzükler, benzeri eşyalar haricinde her türlü altın süs eşyasından uzak durmalıdır.
3. Evlilik konusunda genç erkek ve kızlara tam bir seçim özgürlüğü tanınmalıdır. Aşyalı topluluklar arasında alışlageldiği üzere, ebeveynlerin kendi zevklerini yerine getirmek için herhangi bir güç veya kısıtlama kullanmaları yasaktır. Gençlerin uygun evlenme yaşına gelmeden evlenmeleri de yasaktır.

²⁴ Burada Gümrü tanımlarken *günaşkâr şehir* tabiri kullanılmıştır.

²⁵ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.148.

²⁶ Misyoner kayıtlarında Meshag olarak kaydedilmiştir. Mshak (Rençber), Grigor Artsruni'nin Tiflis'te Ermenice olarak yayınladığı bir günlük gazetedir.

²⁷ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.149.

4. Birkaç küçük hediye ve gerekli masraflar dışında, fakir gençlerin gelinin ebeveynlerine başlık parası vermeleri yani herhangi bir şekilde parayla pazarlık kesinlikle yasaktır.

5. Anne-baba kızına bir takım elbise verebilir, ama çeyiz yasaktır. Gelin evine götürülürken damat da hediye olarak bir takım elbise ve bir yüzük getirmelidir.

6. Her türlü gereksiz gelenekten kaçınılmalıdır. Düğün, zaruri davetler için aşırı ve savurgan harcamalar, içki, dans, zararlı oyunlar gibi her türlü gereksiz adetten kaçınılmalıdır.

7. Köyde ilaç dışında sarhoş edici içkilerin kullanılması kesinlikle yasaktır.

Bu gezi esnasında Chambers ve arkadaşlarının Kafkasya'nın alt tarafında ziyaret ettiği bir başka köy Bayraktar'dır. Karakale köyüne yapılan keyifli ziyaretin ardından aslında bir Fars köyü olan Hulijan'a gitmek için yola çıkmışlardır. Ancak ilk günün akşamına doğru bir yol ayrımına gelmişler ve en kestirme olduğunu düşündükleri yolu seçmişlerdir. Çok geçmeden yanlış yere saptıklarını fark etmişler, yolda karşılaştıkları iki adama Hulijan'a giden en kestirme yolu sormuşlardır. Sohbetleri esnasında iki kişi, Karakale köyünden olduklarını söyleyerek onlara, *Efendi Hagop'un evine gidin* diyerek Bayraktar köyüne yönlendirmişlerdir. Onlar da bu tavsiyeye uymuşlar ve köyde bahsedilen evi bulmuşlardır. Chambers'in verdiği bilgilere göre yol arkadaşı eve gelir gelmez misafir odasına gitmiş ve az sonra dönerek: *Şanslıyız, bulduğum ilk şey iyi basılmış bir İncil* ifadelerini kullanmıştır. Ardından ev sahibine İncil'i okuyup okumadığını sorarak, *biz de onu okuduk ve hakikatlerini vaaz etmeye geldik* demişlerdir. O da *eğer öyleyse Tanrı kutsasın, çünkü henüz bu kitabı bana vaaz edecek ve açıklayacak kimsem olmadı* diye karşılık vermiş ve o gün onları misafir etmiştir.

Yaptıkları sohbet esnasında İncil'in kendi eline nasıl geçtiğinin hikâyesini anlatmıştır. Üç yıl önce bir adam elinde İncil'le ona gelmiş ve gereksiz bir şeymiş gibi kurtulmak için Hagop'a satmıştır. Kendisi onu okuyamadığı için her gün aileden biri yüksek sesle okumaya başlamıştır. Sohbetleri, akşam onları ziyarete gelen rahip ve birkaç köylü ile devam etmiş, ardından bu topluluğa uzun bir vaaz vermişlerdir. Sabah kalktıklarında konaklama ücretini ödemek istemişler, ama ev sahibi ısrarla hiçbir şeyi kabul etmeyerek şöyle karşılık vermiştir: *Tüm gelenleri, hatta hırsızları bile misafir*

olarak kabul ediyorum ve hiçbir şey almıyorum. Allah'ın kulları olarak gelen ve yanında bereketten başka bir şey getirmeyen sizlerden nasıl (para) alabilirim?

Bu konuşmaların ardından tekrar yola çıkan misyonerler Huelican'a gitmişler ve burada halkın, tıpkı Karakale'de olduğu gibi bir papaza ihtiyaçları olduğunu fark etmişlerdir.²⁸ Gezilerini Çamurlu ve Samaghar köylerini ziyaret ederek devam ettirmişlerdir. Çamurlu'ya gitmeleri, burada *Mukaddes Kitap*'ı okuyan bir ailenin yaşadığını duymaları üzerine gerçekleşmiştir. Ziyaret ettikleri ailenin üyelerini, her bakımdan örnek teşkil etmeseler de *Mukaddes Kitap*'ı devamlı okuyan, ayrıca iyi ve dikkatli bir dinleyici kitlesi olarak değerlendirmişlerdir.

Geziyle ilgili kaleme alınan mektupta köyün geneli ile ilgili bilgiler de verilmiştir. Köyde, halkın lideri gibi davranması gerekenlerin yakışsız içki âleminden sarhoş olarak eve götürülmesinin yaygın bir şey olduğu, köyü ziyaret etmelerine sebep olan ailenin de yaşlı bireyinin bunlar arasında yer aldığı, hatta Chambers'ın, *İncil/Müjde* uğruna şaraptan vazgeçmeye teşvik etmek için onunla konuştuğu vurgulanmıştır. Ancak yapılan konuşmada bu yaşlı adam onu pek dinlemediğini ya da dikkatini vermediğini gibi bir görüntü sergilediği için bu sefer Chambers, kendisinin ne söylediğini anlayıp anlamadığını sormuştur. Cevap olarak ilginç bir karşılık almıştır: *Söylediklerinin çok iyi tavsiyeler olduğunu biliyorum ve buna uymalıyım; ama seni duyarsam şarabı çöpe atmak zorunda kalacağım ve çok zor olur.*

Karşılıklı konuşma esnasında Chambers, kendisinin İngiliz olduğunu söylediğinde de duydukları karşısında çok güldüğünü belirtmiştir. Yaşlı adam; *Engleezler hakkında çok şey duyduk ve onlar harika insanlar; ama 60 yaşında olmama rağmen bu geceye kadar bir tane görmedim. Evet.* (Biraz düşündükten sonra) *Sonunda bir Engleez gördük. Biraz sabredip beklersek ömrümüzde çok şey görebiliriz* diye karşılık vermiştir. Ardından ev halkını çağırması ve onlara *Engleez* adamı işaret etmiştir. Chambers bu durumu *bir Engleez erkeğinin evlerine ilk ziyaretinin tarihlerinde bir devir olacağını tahmin ediyorum* şeklinde değerlendirmiştir.²⁹

Daha sonra bu köyden ayrılarak Samaghar'a gitmişler ve karşılaştıkları manzaradan çok memnun olmuşlardır. Çünkü köyde Protestanlık adına çalışmalar çok ilerleyerek gelecek için umut

²⁸ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.150.

²⁹ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.150.

vaat eden bir konuma gelmiştir. Bir önceki kış, bu köyde bulunan Amerikan Board misyonerleriyle bağlantısı olan kişiler komşu köyleri tek tek ziyaret etmeyi planlamışlardır. Chambers, kaleme aldığı mektupta, bu plan çerçevesinde her Pazar üç yakın köyde düzenlenen ayinler sayesinde 22 ailenin Protestan olmasına sebep olan bu kişilerin dindarlığından çok etkilendiğine, başka yerleşim yerlerinde, siyasi hareketlerle ilgili sorularla ya da baskı ve zulmün öyküsüyle boş zamanlar geçirilmesine rağmen, burada şüpheli bir metnin tefsiri, herhangi bir fikrin doğru mu yanlış mı olduğu üzerine çalışmalar veya yeni bir ilahiyi öğrenme çalışmalarıyla vakit geçirildiğine vurgu yapmıştır. Köyün üzerine vurgu yapılan ilginç bir başka yanı da aslen buralı olan, eğitim için dışarıda bulunan ve Amerikan Board misyonerleriyle bağlantılı olan bir kişinin, gelecek sonbaharda Samaghar, Eçmiadzin ve Erivan'ın papazı olarak geri dönmesinin beklenilmesi olmuştur.

Gezinin neticesinde yapılan değerlendirmede bölgenin Protestanlık adına içinde bulunduğu durumdan çok memnun kaldığı vurgulanmıştır. Chambers, ayrıca bölgede görev yapan İngiliz Yabancı İncil Cemiyeti'ne (British Foreign Bible Society) mensup seyyar kitap satıcılarının çalışmaları çerçevesinde de halkın durumunu ortaya komaya çalışmıştır. Bu seyyar kitap satıcıları halk arasında okuyabilen çok az insan olmasından dolayı İncil satmak için köylerde dolaşmayı fazla yararlı bulmamışlar, genel olarak büyük kasaba ve şehirlerle çalışmalarını sınırlamışlardır. İngiliz kitap satıcıları çok az köyde okul olmasını, okuma oranının düşük seviyede kalmasının, dolayısıyla da İncil'in yayılmasının önünde büyük bir engel olarak değerlendirmişler, bu nedenle Protestan toplulukları arasında okulların bir an önce açılmasının önemi üzerine vurgu yapmışlardır.³⁰

Yıl boyunca Chambers, Erzurum istasyonunun tüm dış istasyonlarını ziyaret etmiştir.³¹ Halkın durumunun çok iç açıcı olmadığını dile getirerek, özellikle yoksullukları üzerine vurgu yapmıştır. Burada halkın yoksulluğunun vahameti üzerine durmaktan ziyade, bu durumun yürütülen Protestanlık çalışmaları üzerine yaptığı zararlı etkilere dikkat çekmiştir.³²

³⁰ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.150-151.

³¹ Bu dönemde Erzurum istasyonunun 13 dış istasyonu bulunmaktadır. *Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions - (Seventy-Fifth Annual Report)*, Press of Stanley and Usher, Boston 1885, s.44.

³² *The Missionary Herald*, Vol. LXXX, 1884, s.151.

3. William Nesbitt Chambers'ın 1886 Kafkas Gezisi

William Nesbitt Chambers tarafından Kafkasya'ya yapılan bir başka önemli gezi 1886'da gerçekleştirilmiştir. 21 Kasım 1886'da Erzurum'dan kaleme aldığı mektubunda, Erzurum ve Pasin'in yerli papazlarıyla birlikte bölgeye yaptığı 6 haftalık gezi hakkında ayrıntılı bilgiler kaleme almıştır. Bilgilerde, gezinin güzergâhında bulunan, Amerikan Board'a bağlı çalışan Baron Ghazaros'un bulunduğu Eleşkirt, Karakilise ve Bayezid hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Yapılan değerlendirmede bu yerleşim yerlerinin sosyal ve siyasi durumlarının çok vahim durumda oldukları üzerine vurgu yapılmıştır. Bu durumu kanıtlayan delil olarak da bölgede can ve mal güvenliği yok denecek kadar az olması, sık sık soygunlar ve cinayetlerin meydana gelmesi, hatta tarlalardaki ekin demetlerinin kanunsuzluktan dolayı yakılması gösterilmiştir. Başını Chambers'in çektiği gezi ekibi buralardan geçerek Rusya sınırına ulaşmışlar ve buradan geçerek Samaghar'a varmışlardır.

Bu ziyaretin gerçekleştiği dönemde Samaghar'a, halk arasında Protestanlığın babası olarak bilinen, baba olarak sayılan, saygı duyulan yaşlı bir adam olan Baron Marderos diyakoz olarak atanmıştır. Daha önceki ziyaretiyle kıyaslandığında yerleşim yerindeki cemaatte çok cesaret verici ilerleme olduğunu tespit etmekten mutluluk duyduğunu belirten Chambers, gezi notlarında iki olay üzerine vurgu yaparak hem Gregoryenlerin hem de yetkililerin Protestanlara karşı tutumunda da gözle görülür bir değişiklik olduğunu dile getirmiştir. Bu olaylardan birincisi, 1886'nın başlarında diyakoz Baron Marderos'un, Eçmiadzin'de hayatını kaybetmesiyle yaşanır. Cenaze törenini Samagharlı vaizin yönetmesi, hatta birkaç Protestanın törene davet edilmesine karar verilmiştir. Cenaze töreni günü geldiğinde, ayin yapılan evde çok sessiz ve saygılı yaklaşık 300 kişilik bir kalabalık toplanmış, uzun bir ayinin ardından cenaze şehrin sokaklarından taşınırken Protestanlar mezara varıncaya kadar ilahiler söylemişlerdir. Tören boyunca ahengi veya ciddiyeti bozacak kayda değer hiçbir şey yaşanmamıştır. Bu olay Chambers iki yıl önce böyle bir şeyin düşünülmesinin mümkün olmadığını vurgulayarak, bu olayı oldukça önemli bir gelişme olarak yorumlamıştır. Buna rağmen cenaze merasimiyle ilgili bir takım asılsız şikâyetler üzerine şehrin yöneticisi, bu durumun aslını öğrenmek ve çözmek için önde gelen adamlardan bir ya da ikisini çağırılmış, ancak yapılan şikâyetlerin doğruluğuyla ilgili kayda değer hiçbir şey tespit edilememiştir. Chambers ve arkadaşlarının bu zi-

yaretlerinden kısa bir süre sonra Baron Marderos yerine, Protestanlara karşı tutumunun ne olacağı konusunda bir yorum yapılamayan yeni bir katolikos atanmıştır.

Chambers, şehirde Protestanlara karşı tavrın değiştiğini gösteren ikinci olayı şöyle aktarmıştır: Yanındaki refakatçi iki papazla Samaghar'a geldiklerinde, üç farklı köyün insanlarından oluşan bir grubun lideri, aynı zamanda önde gelen bir Protestan, son derece basit ve ciddi bir Hıristiyan olan Baron Geragos pasaportlarını onaylatmaları için Eçmiadzin'e gitmelerini istemiştir. Ancak üç yıl önce Eçmiadzin valisinin onların çalışmalarından rahatsızlığını dile getiren ve onları eskort eşliğinde bölgeden göndermekle tehdit eden kişi olduğunu belirterek, kendilerini tekrar görmeyi tercih etmeyeceğini söylemişlerdir. Baron Geragos'un bunun kanunen gerekli olduğunu, yapmaları durumunda daha güvende olacaklarını öne sürmesi üzerine Eçmiadzin'e gitmek zorunda kalmışlar ve Erivanlı bir Protestan olan Daniel Beg ile tanışmışlar, onunla birlikte valinin evine gitmişlerdir. Valiyi bulamayınca, Daniel Beg belgeleri almış ve valiyi şehrin başka bir yerinde bulunca: *Yalan söylemiyoruz, hiçbir kötülükten korkmuyoruz. Bu adamlar İncil'i vaaz etmeye geldiler ve bugün Samaghar'da vaaz edecekler. Pasaportlarını ibraz etmek için yasalara göre geldiler. Onları görmek istiyor musun?* Diye sormuştur. Vali biraz sohbet ettikten sonra: *Bu adamların İncil'i vaaz ettiklerini biliyorum ve bunu yapmaları gerektiğini de biliyorum. Vaaz versinler ve gitsinler, bununla ilgili bana hiçbir bilgi vermeyin* diye cevap vermiştir.³³

Chambers ve arkadaşları bu gezilerinde Bayraktar köyünü de ziyaret etmişler ve özellikle, bir önceki ziyaretlerinde evini ziyaret ettikleri ve bazı tavsiyelerde buldukları, Hagop'u ziyaret ederek ne durumda olduğunu öğrenmeye çalışmışlardır. Yapılan araştırmanın ardından Hagop'un, gerçekten de hem kendi hayatını hem de ailesini İncil'in öğretilerine göre düzenlemeye çalışan bir Kitap/İncil bayraktarı olduğu tespitini yapmışlardır. Tabi bu arada köydeki etkisi de artmıştır. İki yıl önce onu afroz eden ve ona karşı çıkan rahip bile, şimdi Hagop'un yolunun doğru yol olduğuna ikna olmuştur.

³³ Chambers bu yaşananları, Valinin eskiden çok şiddetli bir muhalif olduğu, gücünü Protestanlara karşı kullanmak için her fırsatı değerlendirdiği, ruhunun değişmediğini, ancak kaçınılmaz olana karşı savaşmanın faydasız olduğunu gördüğü şeklinde değerlendirir. *The Missionary Herald*, Vol. LXXXII, 1886, s.64.

Gezi ekibi bu ziyaretin ardından Hulijan'a gitmiş ve burada Erzurum Amerikan Board okulunda eğitim gören genç birinin öğretmenlik yapmakta ve vaazlar vermekte olduğunu tespit ederek memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Daha sonra gezilerini Kafkasya'nın içlerine doğru ilerleten Chambers ve arkadaşları Hazar Denizi civarında yer alan Şamaki, Bakü ve Şuşa'ya gitmişlerdir. Chambers, Bakü'yü Rusya'nın petrol çıkarlarının merkezi olarak değerlendirerek, buradaki petrol kuyularının oldukça verimli olduğunu, dolayısıyla bu kuyuların şehre zenginliğin, o anda çok zengin ve oldukça Avrupa tarzı olan, 100.000'in üzerinde nüfusa sahip, özellikle son 20 yılda büyümekte olan bu şehre çok ani gelmesine sebep olduğunu vurgulamıştır.

Ziyaret edilen ikinci şehir, Karabağ vilayetinin en önemli yerleşim yeri olan Şuşa olmuştur. Chambers, 1794'te Polonya'da soylu bir ailede dünyaya gelen ve *İsviçre Basel Misyonerlik Cemiyeti*³⁴ adına bölgeye gönderilen Felician Martin von Zarembo'nun³⁵ çalışmalarının sonucu olarak Protestanlık adına burasının oldukça ilginç ve umut vaat eden bir yer olduğunu vurgulamıştır. Ama bunda Shamakhi şehrinde Zarembo'nun kitaplarından bazılarını okuyan, onun tarafından Dorpat Üniversitesi'ne götürülen ve aldığı eğitimin ardından Shamakhi'ye dönerek bir Protestan topluluğu kuran, sonra Şuşa'da öğretmenliğe başlayan, görevi esnasında bazı baskılara maruz kalan, hatta sürgünü gönderilen iki-üç yılını sürgünde geçiren Sarkis'in de büyük katkıların olduğu ifade edilmiştir.

Chambers ve arkadaşları tarafından ziyaret edilen Şamaki'de de durum aynıdır. Burada da Lutheran Kilisesi'nin gözetimi altında Bakü'de bir şubesi bulunan 60'tan fazla aileden oluşan büyük bir evanjelik topluluğun varlığı üzerine vurgulanmıştır. Şehrin Luthe-riyen papazı daha önceden oldukça liberal olmasına, Protestan Ermenilerin kendi vaizlerine sahip olacak ve büyük ölçüde bağımsız

³⁴ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX II, 1886, s.65; *The Missionary Herald*, Vol. LXXXV, 1889, s.499.

³⁵ 15 Mart 1794'te Zaroy'da soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Siyasi kariyeri için Dorpat'ta eğitim görür. 1816'da felsefe doktoru olur. 1817'de St. Petersburg'da dışişleri kolejine girer. Ancak aynı yıl her şeyden vazgeçer ve 1818'de Basel'e gider. Burada üç yıl geçirdikten sonra Basel Misyonerlik Cemiyeti adına Grusia'da misyoner olarak atanır. 1821'de papazlığını aldıktan sonra 1823'te Şuşa'ya yerleşir. 1830'da sağlık nedenleriyle görevinden ayrılmak zorunda kalır ve Basel'e döner. 1835'te görevine tekrar döner, ancak Rus Çarı Nikola, misyonerlik faaliyetleri yürütmesini yasaklar. 1838'de Şuşa'yı terk etmek zorunda kalır. 1839-1846 arasında kendi cemaati adına Avrupa'yı dolaşır, ancak 1865'te felç geçirir ve 31 Mayıs 1874'de hayatını kaybeder. <https://www.biblicalcyclopedia.com/Z/zarembo-felician-martin-von.html>. *The Missionary Herald*, Vol. LXXXII, 1886, s.65.

bir cemaat kilisesi olarak hareket edecek kadar özgürlüğe sahip olmalarına rağmen, son zamanlarda papaz değişmiş, otoriter bir yapıya sahip olan yeni papaz, halkın huzursuz hissetmesine sebep olmuştur. Aslında halk, Lutheranizm'e yürekten sempati duymamasına rağmen, sadece zulümden kaçmak ve Rusya'daki Lutheran Kilisesi'ne tanınan özgürlüğün tadını çıkarmak için Lutheran Kilisesi'ne alınmak istemiştir. Beklentileri, hükümet nezdinde Ermeni Evanjelik Kilisesi olarak tanınmayı başarmaları durumunda Samaghar ve Eçmiadzin halkıyla birleşmektir. Ancak Chambers'in edindiği izlenimlere göre Gregoryenler, Protestanların şehirden kovulmasını talep etmişlerdir. Canlarını tehlikede gören Protestanlar da her geceyi büyük bir korku ve endişe içinde geçirmeye başlamışlardır.

Chambers, şehirde yaşanan bu gelişmeler esnasında, Protestanlara büyük hizmet eden, onları cesaretlendiren ve dik durmaya teşvik eden, aynı zamanda avukat bir Gregoryen'in varlığına dikkat çekerek verilen mücadeledeki etkisini vurgulamıştır. Bir keresinde seyyar kitap satıcısına sokakta çok kaba davranıldığında, avukat kolundan tutup pazarlarda onunla birlikte yürümeye cesaret etmiş, bütün nüfuzunu Protestanlar lehine kullanmıştır. Sonunda yetkililer yapılan zulümleri fark etmiş ve Protestanları ifadeye çağırmıştır. İfadeler sonucunda 18 kişi mahkemeye çıkarılmış ve 3.550 rubleye kadar para cezasına çarptırılmışlar ve Protestanların korunması için katı emirler verilmiştir. Hatta hayatını kaybeden Protestan birinin cenaze töreninde, kalabalık bir topluluğun cenazeyi sokakta defnetmek için taşımalarından korkulduğu için polis korumaları talep edilmesine rağmen bu istek yetkililer tarafından kabul edilmemiş ve en ufak bir taciz olmadan defin işi tamamlanmıştır. Chambers, şehirde beş Protestan aile varken, kiliseye ortalama 40 erkeğin katıldığını, kadınların ise toplantı yerinin küçük olmasından dolayı erkeklerle aynı saatte kiliseye gitmediklerini, kısa süre önce şehre bir gencin geldiğini ve özel bir okul açmaya çalıştığını, ayrıca halka vaazlar verdiğini kaleme aldığı mektuplarına kaydetmiştir. Bütün bunlara Protestanları korumak için hükümetin aldığı sert önlemlerin yardımcı olduğunu, hatta Protestanların bağımsız bir evanjelik kilisesi olarak tanınmaları için çalıştıklarını, bunun için Samaghar ve Eçmiadzinli Protestanlarla birlikte hareket ettiklerini dile getirmiştir. Neticede Chambers, Kafkasya'nın tüm Protestanlarının birleşmesi durumunda bağımsız kilise olarak tanınmalarının daha kolay olacağına dikkat çekmiştir.

Chambers, arkadaşlarıyla daha sonra Kars, Gümrü ve Karakale'yi de ziyaret etmiştir. Karakale'de Protestan topluluğun bir vazize acilen ihtiyaç duyduğu, bir yıl önce bölgede Ermeni okullarının kapatılmasına rağmen, Karakale halkının okullarını açık tutma konusunda tamamen özgür oldukları, Erzurum'da öğretmen olarak yetiştirilmek üzere eğitilmesi için bir genci seçtikleri hakkında bilgi verilmiştir.³⁶

Chambers, bu gezi esnasında Şuşa'daki evanjelik çalışmaların başlangıcı hakkında ayrıntıları bilgileri edinmiş, ilerleyen yıllarda çalışmaların nasıl ilerlediği, hangi noktalara geldiği hakkındaki bilgileri de rapor halinde Amerikan Board merkezine göndermiştir. Raporunda 1823'te Basel'den misyonerlerin Şuşa'ya geldikleri, bir ev inşa ettikleri, ardından bir matbaa kurdukları, kutsal kitapların bazı bölümlerini ve bazı dini kitap ve risaleleri tercüme ettikleri 15 yıllık bir çalışmadan sonra, Çar Nikolas'ın ukazıyla³⁷ ülkeden kovuldukları bilgisi yer almıştır. Chambers bu gidişi, *emeklerinin meyvesini göremeden gitme* şeklinde değerlendirmesine rağmen, daha sonra yaşanan gelişmeleri *uzun yıllar sonra ekilen bu tohum büyümeye başladı ve küçük bir evanjelik Hıristiyan topluluk ortaya çıktı* cümleleriyle bu çalışmanın bir sonucu olarak değerlendirmiştir. Netice itibarıyla 1880'li yılların ortalarına kadar şiddetli bir zulme maruz kalan bu topluluk, hükümetin dikkatini yaşadıkları zulümler üzerine çekmeyi başarmışlar ve Protestan cemaati koruma altına alınmıştır. Bunun ardından evanjelik bir topluluk olarak hemen yasal tanınma talebinde bulunmuşlar, bir süre sonra da bu durum hükümet tarafından kabul edilmiştir.³⁸

Bunun bir göstergesi olarak 1989 yılının 19 Ağustos günü Şuşa'dan Erzurum'a gelen bir dilekçede cemaatin resmi mührü iliştiirilmiştir. Bu durum Amerikan Board misyonerlerini çok memnun etmiştir. Yine o sırada Şuşa halkı hükümetten doğumların, evliliklerin ve vaftizlerin kaydedildiği ve böylece hükümete bildirilmesinin yasallaştırıldığı resmi kurdeleli ve mühürlü bir sicil defteri almışlardır. Ayrıca topluluğun, yasal bir statü kazanmasını sağlayan halka açık ibadet etme ve dinlerini uygulama hakları vardır. Aynı zamanda, Dorpat Üniversitesi mezunu cemaatin vaizi olan bir genç,

³⁶ *The Missionary Herald*, Vol. LXXXII, 1886, s.64-66.

³⁷ Rusya İmparatorluğu'nda, yasa gücüne sahip çarın hükümetin veya dini liderin ilanı için kullanılan bir terimdir. Roma Hukuku'nun terminolojisini ve kavramlarına uygun olarak "ferman" veya "kararname" olarak da çevrilmiştir.

³⁸ *The Missionary Herald*, Vol. LXXXV, 1889, s.498-499. Zarambe'nin faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. *The Missionary Herald*, Vol. LXXXVII, 1891, s.412.

1885'te bir Protestan okulu açmak için izin almıştır. Böylece cemaat artık örgütlenmeye başlamıştır. Bütün bu çalışmalar sırasında İsveç Misyoner Cemiyeti'nden bir yıl yardım almışlar, fakat bir yıl sonra bu yardım kesilmiştir. Chambers, bu yardımın neden kesildiğini araştırmasına rağmen herhangi bir cevap bulamamıştır.³⁹

Shamakhi şehrinde Zaremba tarafından Dorpat Üniversitesi'ne götürülen ve aldığı eğitimin ardından tekrar dönen bir genç tarafından kurulan Protestan topluluğu, yasal koruma ve zulme karşı dokunulmazlık kazanmak için Lutheran konseyine katılmıştır. Şuşa'da çalışmalar başladığında, Erivan eyaletindeki (Eçmiadzin, Samaghar vb.) Protestanlar da Lutheran olarak tanınmak için başvuruları yönünde teşvik edilmişlerdir. Erivan Protestan topluluğu, başvuruyu yapmalarına rağmen, Ermeni Evanjelik Kilisesi olarak tanınmayı tercih ettikleri için başvuruyu geri çekmişlerdir. Şuşa halkı da onları takip etmiş ve başvurularını geri çekmişlerdir. Ancak ayrı bir kilise olarak tanınmak için Erzurum'daki Amerikan Board misyonerlerinden yardım istemişlerdir. 1889 yılı başlarında, Erzurum istasyonunda bir ittifak toplantısı düzenlemeye karar veren misyonerler, buraya delege göndermeleri için Eçmiadzin ve Samaghar'daki kiliselere yazılar yazmışlardır. Şuşa halkı bunu duyunca, toplantıya gidecek üyelere kendilerini de temsil etmelerini talep etmek amacıyla Eçmiyazin ve Samaghar cemaatine yazı göndermişler, daha sonra da kendi topluluklarından bir üyeyi toplantıya göndermek için seçmişlerdir. Ancak seçilen üye, zamanında pasaport başvurusu yapmadığı için toplantıya gelmeye kalkıştığında işlemleri gecikmiş ve toplantıya katılamamıştır. Ardından Şuşa halkı, Erzurum istasyonunun gözetimi altına alınmaları ve kurumlarının ayakta kalmasına yardımcı olmalarını talep eden bir yazı göndermişlerdir. Gerekçe olarak da kendi merkezi konumlarının önemini, şehir içinde ve çevresinde hepsine kolayca ulaşılabilir 80.000 veya 100.000 Hıristiyan nüfusun varlığını göstermişlerdir. Ayrıca o anda satışta olan ve bedeli 1.500 ile 2.000 ruble arasında olan Zaremba'nın şehirde yaptırdığı evi tekrar satın alma isteklerini gündeme getirmişlerdir. Bu mülklerin satın alınması onlara bir şapel ve okul kazandıracaktır. Burayı alabilmek için de başka ülkelerdeki Hıristiyan kardeşlerinden yardım talep etmeye başlamışlardır.⁴⁰

³⁹ *The Missionary Herald*, Vol. LXXXV, 1889, s.499.

⁴⁰ *The Missionary Herald*, Vol. LXXX V, 1889, s.499-500.

William Nesbitt Chambers, yaptığı geziler hakkında bilgi vermek için kaleme aldığı yazılarda, Kafkasya bölgesi hakkında bilgi vermenin yanında, Rus hükümetinin Baltık eyaletlerinde Alman Luteriyenlere karşı katı tutumu, Yahudi aleyhtarı yasaları uygulamaya koyması ve bunun sonucunda Rusya'nın her yerindeki Yahudilerin aşırı acı çekmesi, Ortodoks Rus Kilisesi'nden ayrılmanın mutlak olarak yasaklanması, muhalefetin cezalandırılması, yabancı din adamlarına ağır şartlar altında ikamet etmeye izin verilmesi, hatta ülkeye girmelerine izin verilmemesi ve sonuç olarak İncil misyonerlerinin ülkede ikamet etmesinin imkânsız hale gelmesi yönünde takip ettiği politikaları gündeme taşımış ve bütün bunları, büyük bir millete yakışmayan katı hoşgörüsüzlük ruhu olarak tanımlamıştır. Ardından bunlara karşı nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği üzerinde de durmuş ve Rusların bu yönde uyguladıkları politikaları değiştirebilmek için sürgüne gönderilenlere sığınma sağlanması veya protesto toplantıları düzenleyerek kınama kararlarının alınmasını takip edilmesi gereken bir yol olarak göstermiştir.⁴¹

Sonuç

Sonuç olarak Amerikan Board misyonerlerinden olan ve Erzurum istasyonunda görev yaptığı 1879-1889 yılları arasında Kafkasya bölgesine yaptığı geziler esnasında edindiği izlenimleri aktarmak için kaleme aldığı ve *The Missionary Herald*'ın bazı sayılarında yayınlanan mektuplarda yer alan bilgiler neticesinde, örgütün süreli yayınının Amerikan Board misyonerlerinin Kafkasya bölgesine bakışları, bu bölge halkı üzerine yürütülecek çalışmalardan beklentileri ve bölge halkının durumunu tespit etme ve ortaya koyma açısından zengin bir içeriğe sahip kaynak niteliğinde olduğu tespit edilmiştir.

Bu süreli yayının incelenirken öncelikle Kafkasya bölgesi hakkında kaleme alınan bütün bilgiler tespit edilmiş, ancak içeriğinin oldukça geniş olmasından dolayı bir sınırlandırmaya gidilmiş ve sadece misyoner William Nesbitt Chambers tarafından kaleme alınan gezi notları dikkate alınmıştır. Belli bir yıl aralığını içeren bilgiler bir inceleme süzgecinden geçirilmesine rağmen, *The Missionary Herald*'ın bölgenin ve halkının durumunu anlama noktasında çok önemli olduğu kaynak olduğu kanaatine varılmıştır. Bu zengin

⁴¹ *The Missionary Herald*, 1891, s.411.

içerik Kafkasya bölgesini tarihi, bölge halkının sosyo-kültürel gelişimi üzerine araştırma yapacak araştırmacılar için mutlaka görülmesi gereken bir kaynak niteliğindedir.

Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'nin bölge üzerinde beklentilerinin anlaşılması için de bu kaynaklar tartışılmaz derecede önemlidir. Ancak zengin olan bu bilgi kaynağının, araştırmacıların bir hataya düşmesine meydan vermemek açısından başka kaynaklarda verilen bilgilerle karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Basılı Eserler

ALAN, Gülbadi, “Yozgat ve Çevresi Tarihi Açısından Amerikan Board Yıllık Raporları ve The Missionary Herald’ın Kaynak Olarak Önemi ve Değerlendirmesi”, *III. Uluslararası Bozok Sempozyumu (Bölge Kalkınma ve Sosyo-Kültürel Yapı) Bildirileri*, Yozgat 2018.

Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions - (Seventy-Fourth Annual Report), Press of Stanley and Usher, Boston 1884, s. 28.

Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions - (Seventy-Fifth Annual Report), Press of Stanley and Usher, Boston 1885, s.44.

BOZTAŞ, Özlem, *Amerikalı Misyoner Kadınlar, Doğulu Kızlar: Stereotipleri Yıkan Karşılaşmalar 1870-1915*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020.

CHAMBERS, William Nesbitt, *Yolculuk - Random Thoughts on a Life in Imperial Turkey*, Simpkin Marshall Limited, London 1928,

LAMBERT, Rose, *Hadjin and The Armenian Massacres*, Fleming H. Revell Company, New York 1911.

New York Times

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s. 213; 610.

The Missionary Herald

WINNIPEG, Peter Bush, “The Armenian Genocide and the Chambers Family 1879-1923”, *Presbyterian History - A Newsletter*

of the Committee on History The Presbyterian Church in Canada, volume 59, Number 2, Fall 2015, s.1-8;

İnternet Kaynakları

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11952>

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11954>

[http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11955.](http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11955)

<https://www.houshamadyan.org/>

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16784>.<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15744>

https://tr.wikipedia.org/wiki/Thomas_Kempis

<https://www.biblicalencyclopedia.com/Z/zaremba-felician-martin-von.html>.

BAKÜ ŞEHBENDERİ ALİ KEMAL BEY'İN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARIFESİNDE KAFKASYA'DAKİ DURUMA DAİR GÖRÜŞ VE İZLENİMLERİ

Ahmet KÖKSAL*

Giriş

Büyük Kafkas Dağlarının iki yanında uzanan sahayı kapsayan Kafkasya, Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu bölümünü ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlamakta ve Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na ulaşmaktadır.¹ Siyasi olarak bakıldığında; 13. yüzyılda Moğol istilasına uğrayan Kafkasya, 16. yüzyıla gelindiğinde Safevi hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı-Safevi rekabetine sahne olan Kafkasya'da 16. yüzyıl sonlarında Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan ve Gürcistan Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Rusların genişleme sürecinde ise Osmanlı Devleti'nin mahalli Müslüman yönetimleri destekleme politikası iki devleti karşı karşıya getirmiş, nitekim I. Petro döneminden itibaren Rusların yayılma siyaseti dolayısıyla İran ve Osmanlı Devleti, Rusya ile savaşmak durumunda kalmıştır. 18. yüzyıl boyunca Rus ilerleyişleri² sürerken 1830'lara gelindiğinde Dağıstan ve Güney

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahmetkoksal@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9350-1928

¹ Davut Dursun, "Kafkasya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2001, s. 157-158.

² I. Petro devrinde Ruslar Kuzey Kafkasya ile Hazar Denizi'nin batı ve güney sahillerindeki şehirleri ele geçirmişti. Nadir Şah, Kafkasya'da Rusya ile Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği bölgeleri geri alsın da (1736) Şirvan, Şeki ve Dağıstan'daki isyanları bastıramamıştı. Onun öldürülmesinden sonra Kafkasya'da Hanlıklar Devri başladı. Ruslar, 18. yüzyılın son çeyreğinden 19. yüzyıl başlarına kadar Doğu Osetya, Çerkezistan, Kabartay, Tarku Şamhallığı, Gazi-Kumuk ve Çeçenistan'ı; 1801 yılında da Doğu Gürcistan'ı hâkimiyetlerine aldılar. 18. yüzyıl sonlarında Kaçar Hanedanı döneminde İran, Güney Kafkasya'da yeniden egemenliği almak istediyse de bunu başaramadı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de Rusya'nın Karadeniz ve Hazar'daki genişleme siyasetini engelleyemedi ve bu politika 19. yüzyıl boyunca devam etti. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya (II. Tarih)", *TDVİA*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2001, s. 158-160. Hanlıklar devrinde Ruslar ilk olarak Gence'yi

Kafkasya tamamen Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir.³ İlk olarak İran, bölgedeki etkinliğini kaybetmek istememesi üzerine gerçekleşen savaşlarda yenilerek Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmaları ile Rus hâkimiyetini kabul etmiştir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de 1829'da Edirne Antlaşması ile bölgedeki Rus hâkimiyetini onaylamak durumunda kalmıştır. Bu antlaşmayla Babıali, Rusya ile İran arasındaki anlaşmaya uygun olarak Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının Rusya'ya bırakılmasını onaylamış oldu.⁴

Ruslar istilalardan sonra başlangıçta hanlıkları lağvetmemişlerdi ancak çok geçmeden bundan vazgeçerek idari sistemi de değiştirmeye başladılar. İlk olarak bir Rus subayın idare ettiği "Müslüman Eyaletler Reisliği" teşkil edildi. İdari yapılanma 6 eyalet ve 2 daire şeklinde tertip edilmişti ve yöneticileri Rus subaylarıydı. Bu idari sistemde yeni mahkemeler kurulmuştu. Sistem halkın üzerinde ciddi bir baskı oluşturuyordu. Ağır vergilerle fakirleşen ve sert uygulamalarla katledilen halkın itiraz edebileceği bir merci ve yapı bulunmuyordu.⁵

"Kamendant" denilen bu idare şekli birçok isyan ve tepkilerle karşılaşınca Çarlık yeni bir idari sisteme geçmeye karar verdi. Yeni şekliyle Transkafasya "Gürcistan-İmeretiya Guberniyası ve Kaspi vilayetlerine bölündü. Ruslar bu defa idari teşkilatlara Rus memurları atayarak Azerbaycanlıları görevden uzaklaştırdı ve topraklar kamulaştırıldı. Buradaki amaç bölgedeki hâkim unsuru Ruslaştırmaktı. Süregelen isyanlar, halkın tepkisi ve Rus zenginlerin bölgeye yerleşmeye istekli olmaması gibi nedenlerle bu plan da başarılı olamadı. Nitekim Şeyh Şamil isyanı da bu dönemde başladı. 19. yüzyıl sonlarına doğru yeniden göç politikalarına ağırlık veren Rus-

Cevad Han'ın çabalarına rağmen katliamlar yaparak ele geçirdi. Ardından önce 1806 yılında Derbend ve Kuba Hanlıklarını işgal etti. Bu süreçte işgallere direnen hanlıklardan biri Bakü Hanlığı'ydı. Bakü de 1807'de Rusya'ya ilhak edildi. Bu işgalleri sırasıyla Lankevan, Şeki, Şirvan, Karabağ ve İlisu Hanlıkları takip etti. 1825 yılında Nahçıvan ve 1826'da Revan Hanlığı'nı işgal eden Ruslar, Kuzey Azerbaycan'ın işgalini tamamlamış oldu. Dursun Çelik, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan, Birinci Bölüm", *Bilgi*, S. 3, Güz 1996, s. 61-62; İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin Əvvəllərində)*, Bakü, 2015, s. 172-193.

³ Muhammedoğlu, agm, s. 158-160.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990, s. 53-57; Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. 14, S. 36, 2008, s. 187-199.

⁵ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2000, s. 12-13.

lar, göçürülenlerin Azerbaycan'da vilayet merkezleri dışında kırsalda da yerleşmesine imkân verdi ve Hristiyan köyleri oluşturulmaya başlandı. Çarlık yönetimin desteklediği Rus yerleşimcilere toprak tahsisleri yapılması yerli ahalinin büyük tepkisine neden oluyordu. Bu durum Rus karşıtlığını büyüten hadiselerden biriydi.⁶

Rusların gerçekleştirdiği köklü idari değişikliklerden biri de 1844 yılında yürürlüğe girdi. Bu defa doğrudan Çar'a bağlı olarak Kafkasya Genel Valiliği teşkil edildi. Bu süreçte önemli politika değişikliklerinden biri kamulaştırılan toprakların yeniden bölgenin bey ve ağalarına verilmesiydi. Amaç, bu grup üzerinde etkili olarak sadık bir kitle oluşturmaktı.⁷ Bölgedeki yeni idari yapılanma çerçevesinde Transkafkasya Genel Valiliğine bağlı olarak dört Guberniya oluşturulmuştu. Bu yapıya kısa bir süre sonra Erivan Guberniyası ilave edildi. Aslında bu, Ermeni iskân faaliyetlerinin⁸ yeni bir evresini teşkil ediyordu. Nitekim çok geçmeden İran'dan ve Türkiye'den Ermeniler bu bölgeye yerleştirilirken Türkler de göç ettirilmeye zorlandı.⁹

Azerbaycan'da idari mekanizmayı değiştirerek bölgede nüfuzunu perçinlemeye çalışan Ruslar, bir yandan da eğitim kültür politikaları ile "Ruslaştırma" siyasetini uygulamaya koymuştur. Ruslar, Ortodoks ve Rus olmayan halklar üzerindeki bu politikayı "Rusifikatsiya"¹⁰ şeklinde adlandırıyordu. İdari, siyasi ve sosyal yön-

⁶ Betül Aslan, *age*, s. 14-18.

⁷ Betül Aslan, *age*, s. 15.

⁸ Bölgenin nüfus yapısının değiştirilmesine yönelik Rus planlarının Revan Hanlığı'nın ele geçirilmesi sürecinden önce başladığı görülmektedir. Ruslar işgallerin ardından önce idari yapıyı tesis etmiş, ardından Ermenilerin göçleriyle sosyo-ekonomik yapıyı da Ruslaştırmaya gayret etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012.

⁹ Betül Aslan, *age*, s. 16.

¹⁰ Tanrıverdi, "Rusifikatsiya"nın farklı anlamlara gelen "obrusit" ve "obruset" şeklinde iki ayrı kelime ile tanımlandığını ifade etmektedir. Obrusit "iktidar eliyle Ruslaştırma"yı ifade ederken, Obruset kendi isteği ile Ruslaşmaya karşılık olarak kullanılmıştır. "*İlkinde, devletin temel politikası, iletişim ve düşüncede birliği sağlamaya yönelikti. Bunun için en önemli araç dil olarak görülmüyordu. Bu düşünceyi savunan narodnik (halkçı) L. A. Tihomirov, ülkedeki farklı yapıların ve kültürlerin birbirine ilim yolu ile bağlanabileceği inancına sahipti. Bunu sağladıktan sonra milli ekonomi gibi alanlarda da rahatça adım atılabılırdi. Tihomirov tek dil, tek din ve tek bilim anlayışı ile tek bir ruh oluşacağına inanıyordu.*" Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 541.

leri olan bu politikanın en önemli aracı ise dildi. Dil politikalarının baskıcı uygulamalar Ermeni ve Gürcü toplumlar nezdinde de tepki oluşturdu. Ruslar, Kuzey Kafkasya halklarına ayrı önem verirken bu çabalar nüfus ve iskân politikaları ile bütünleştirilmekteydi. Dil politikalarında ana uygulamalardan biri “tek dil Rusça” hedefiydi. 19. yüzyıl sonlarında Rusya, mollaların Rusça bilmeleri zorunluluğunu koymuştu.¹¹ Türkçe eğitim engellenmeye çalışılırken, devlet dairelerinde Rusça konuşulması zorunlu kınıyor, bölgeye tercüman adı altında gönderilen görevliler vasıtasıyla halka kötü muamelede bulunuluyordu.¹²

Rusların baskıcı ve asimilasyona yönelik kültür politikalarında biri de Azerbaycan Türklerini “Tatar” olarak adlandırmalarıydı.¹³ Aynı şekilde din üzerinden girişimlerde de bulunulmaktaydı. Müslüman halkı Hristiyanlaştırmak¹⁴ amacıyla “Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti”nin faaliyetleri teşvik edilmişti ve halka din değiştirmeleri için baskı yapılmaktaydı.¹⁵ Din politikalarının tutmadığını gören Ruslar bu defa Müslüman din adamlarından faydalanmak¹⁶ yolunu denemeye başladı. Hedef, tayinleri Rus idaresince

¹¹ Tanrıverdi, agm, s. 541-551.

¹² Betül Aslan, *age*, s. 16.

¹³ Metanet, A. Aliyeva, “Azerbaycan’da Asimilasyon Siyaseti”, *Karadeniz Araştırmaları*, c. 7, S. 7, 2005, s. 37.

¹⁴ Ruslar, Azerbaycan’a hâkim oldukları Türkmençay Antlaşması’ndan sonra kilise-devlet ortaklığıyla Azerbaycan’da yoğun bir dinî ve kültürel asimilasyona girişmiş, Hristiyanlaştırma politikaları uygulamıştır. Bu süreçte Rus Ortodoks kilisesi aktif rol alırken, kent ve köylerde yeni kiliseler ve bunlara bağlı okullar inşa edilmiştir. Bütün bu faaliyetler “Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti” üzerinden şekillendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Telman Guliyev Nusretoğlu, *Rus Ortodoks Kilisesinin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1828-1905)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

¹⁵ Hristiyanlar dışındaki halkları “yabancılar” olarak tanımlayan Ruslar, Müslümanların yüksek dereceli memuriyet görevlerine gelmesine izin vermiyordu. Bunun gerçekleşebilmesinin yolu din değiştirmektir. Ayrıca Müslüman ve Hristiyan halk arasındaki ayrım dikkat çekiyor din değiştiren Müslümanlara iş ve eğitim imkânları sunuluyor, vergi muafiyetleri getiriliyordu. Irada Taghiyeva, *Azerbaycan’da Din Eğitimi (1850-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 18-19; Alexandre Bennigsen- Lemerrier C. Quelquejay, *Step’te Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslam’ın 400 Yılı*, çev. Nezh Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 49.

¹⁶ 1905 sonrası değişim ortamında Ruslar Müslümanları dikkatle takip etmekteydi. Bu süreçte Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov bölgede din adamlarının Rus karşıtlığını pekiştiren bir misyonları olduğunu görmüştü ve din adamlarının Rus okullarında eğitim görmesini önermişti. Daşkov, raporlarında Kafkasya Müslümanlarının uyanışına da dikkat çekiyordu. Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 3.

tasdik edilen memurların sadık ve itaatkâr olarak Ruslara hizmet etmesiydi.¹⁷ Bu çerçevede Rus hükûmeti Müslüman din adamları yetiştirmek amacıyla okullar açmak ve kendilerine yakın mollalar yetiştirmeyi düşünmekteydi. Ancak diğer uygulamalar gibi bu politika da karşılık bulmadı ve halk atama yoluyla gelen din adamları yerine kendi kanaat önderlerini dikkate almaya devam etti.¹⁸

Rusların kültürel ve sosyal baskılarının yanı sıra bölgeye gerçekleştirilen göçlerle nüfus yapısını da değiştirmeye yönelik tedbirleri beklentilerinin aksine Azerbaycan'da millî uyanışı tetikleyen ve mücadeleyi diri tutmayı sağlayan birer unsur olmuştur. Diğer yandan Rusya Türkleri arasında gelişen aydınlanma hareketi de Azerbaycan millî uyanışı açısından önem taşımaktadır. Rusya Türkleri arasında gerçekleşen aydınlanmanın merkez noktası Kırım'dır. Dinî eğitimi modernize eden aydınlar Hristiyanlaştırma politikalarına karşı mücadele vermiştir.¹⁹

Azerbaycan Türkleri arasında da millî uyanışa etki eden aydınlanma hareketinin en önemli isimlerinden biri Gaspıralı İsmail'di ve fikirlerini yaymak için en önemli araç Tercüman gazetesi idi.²⁰ Gazete, fikrî bakımdan önemli bir yol gösterici iken aynı zamanda Rusya Türklerinin iletişimini de sağlıyor, birbirlerinden haberdar olmalarını temin ediyordu. Tercüman gazetesinin misyonlarından biri de Türk dünyasında müşterek bir dil tesis etmektir. Nitekim bu süreçte Azerbaycan basınında Osmanlı Türkçesine yakın bir dil kullanılmaya başlandı.²¹

Millî uyanış açısından bakıldığında Azerbaycan'daki iç dinamiklerin etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır. Zira Bakü'de petrolün getirdiği servetten Türkler tam olarak istifade edemese de yine de millî burjuvazi oluşturabilecek bir sermaye grubu da oluşmuştu. Bu sermayedarların basına ve eğitime destek vermesi ve ha-

¹⁷ Rusların ulema ve mollaları kontrol altına almaya yönelik bu hamlesi başarılı olmamış, halk "defter mollası" denilen din adamlarına itibar etmemiştir. Mehriban Gasımova, *Azerbaycan'da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 61.

¹⁸ Betül Aslan, *age*, s. 16-17.

¹⁹ Betül Aslan, *age*, s. 19.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Giray Saynur Bozkurt, *Tercüman Gazetesine Göre, 1905-1907 Yılları Arasında Rusya Müslümanlarının Siyasî Kimlik Arayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003; Yılmaz Özkaya, *Tercüman Gazetesinde Azerbaycan Edebî ve Fikrî Muhiti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

²¹ Betül Aslan, *age*, s. 20-21.

yır faaliyetlerinde bulunmaları Azerbaycan'da aydınlanma açısından çok kıymetliydi. Bu sermayedarlar dikkate alındığında Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Şemsi Asadullayev, Musa Hacıyev, Murtaza Muhtarov, Ağabala Guliyev, Zülfigarovlar, Settari Kerimov, Hacı Kerim Vahaboğlu gibi isimler dikkat çekmektedir.²²

Gaspıralı'nın gazetesi olan Tercüman, Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından desteklenmiştir. Tagiyev aynı zamanda okullar da açmış, hayır işleri yapmıştır. 1901 yılında Bakü'de açılan Türk kız jimnasyumu da Tagiyev tarafından tesis edilmiş, Azerbaycan gençlerini Avrupa'da ve Rusya'da önemli okullarda okutmak üzere burslar vermiştir. Tagiyev ve diğer Azerbaycan millî burjuvazisinin önde gelen isimleri aydınlanma hareketinin maddi desteğini sağlarken aydın ve düşünürler de mücadeleyi kültür sahasında sürdürmüşlerdir. Bu isimlerden biri Mirza Feth Ali Ahundzade²³ olup Şii din adamlarının dinî yaklaşımlarını eleştirerek millet düşüncesini vurgulamış, Müslüman Türkler arasında ortak yazı sistemi geliştirmek için çaba sarf etmiştir.²⁴

Dönüşüm ve değişimin matbuat boyutuna bakıldığında Azerbaycan'da Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan İkinci gazetesi'nin yayına başlaması önemli bir dönüm noktası olarak görülebilir. Ancak bu gazete Rus dönüştürme faaliyetleri dolayısıyla kesintiye uğramış ve Çarlık yönetimi tarafından kapatılmıştır. Benzer şekilde Ziya-i Kafkasiya ve Keşkül de Rusların yasaklamalarına maruz kalmıştır. Bu süreçte Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in sahibi olduğu Kaspî gazetesi Rusça yayımlansa da mücadeleyi sürdürmüştür.²⁵ Yine Tagiyev'in desteğiyle 1905'ten sonra yayına başlayan Hayat gazetesi, Ahmed Ağaoğlu'nun İrşad gazetesi ve Terakki gazetesi milliyetçi duygulara hitap ediyor, Azerbaycan millî uyanışına düşünsel olarak önemli bir zemin kazandırıyordu.²⁶

Netice olarak bakıldığında Çarlığın uyguladığı dinî, idari, sosyal, ekonomik ve kültürel asimilasyon politikaları Azerbaycan Türklerine büyük zulümler yaşatsa da halkın manevi olarak birlik fikrini ve Türkçülük yaklaşımlarını pekiştirmiştir.

²² Betül Aslan, *age*, s. 22.

²³ Orkhan Valiyev, *Çarlık Dönemi Azerbaycanı'nın Uluslaşma Süreci: 1850-1920*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2020, s. 44-69.

²⁴ Betül Aslan, *age*, s. 23-24.

²⁵ Betül Aslan, *age*, s. 25.

²⁶ Betül Aslan, *age*, s. 37-38.

Rus –Japon Savaşı sonrası süregelen hadiseler ve 1905 Devrimi Rusya’da meşruti monarşi idare tarzına geçilmesini getirmiş, ülkedeki iş siyasi çalkalanmalar Türkleri de etkilemiştir. Öncelikle savaş sırasında yükselen Rus milliyetçiliği diğer halkları rahatsız ederken, ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler de Rusya’da halk üzerinde galeyanı arttırmıştır. Bu hareketlenme Azerbaycan’a da sirayet etmiş, Bolşevik ve Menşevik rekabeti Bakü’deki işçi gruplara da tesir etmiştir. Bakü’de başlayan grev ve protestolar çok geçmeden Transkafkasya’ya yayılmıştır.²⁷

Bu çalışmada raporları konu edinilen Bakü Şehbenderi Ali Kemal Bey, 20. yüzyıl başlarında Osmanlı temsilcisi olarak bölgeye gelmiş ve dönemin panoramasına dair önemli izlenimler edinmiştir. Hariciye tecrübesinden gelen Ali Kemal Bey, bölgede gelişen ekonomik değişime, millî dönüşüme, sosyo-kültürel ve dinî baskılara şahit olmuş ve raporlarında bu konuları genel çerçevesiyle sunmuştur.

1878 (H. 1295) tarihinde İstanbul’da dünyaya gelen Ali Kemal Bey’in babası tüccardan Mehmed Sabri Efendi’dir. Mekteb-i Sultanîde, Türkçe ve Fransızca olarak dördüncü sınıfa kadar eğitim görmüş ve tasdikname almıştır. Sicil-i ahval kayıtlarına göre Türkçe ve Fransızca okur-yazar olan ve İtalyanca konuşabilen²⁸ Ali Kemal Bey, 7 Temmuz 1896’da (26 Muharrem 1314) on dokuz yaşında Hariciye Nezâreti Umûr-ı Şehbenderî Kalemine dâhil olmuştur. Bu görevinden sonra 2 Ağustos 1897’de (3 Rebiyülevvel 1315) 540 kuruş maaşla Cenova Şehbenderhanesi Kañçıları olarak tayin olunmuştur. Bu dönemde Filibe’de bulunan komiserlik muavininin istifasının ardından kañçılara işlerinin yoğunluğu dolayısıyla görevi yerine getirebilecek, zabitan-ı askerîden ya da Hariciye Nezâretinden Fransızcaya hâkim birisinin gönderilmesi istenmiş, bu özellikleri haiz Cenova Şehbenderhanesi Kañçıları Ali Kemal Bey’in tayini uygun görülmüştür.²⁹

Ali Kemal Bey, 4 Nisan 1898’de (12 Zilkâde 1315) 1500 kuruş maaşla Bulgaristan Komiserliğinin İkinci Kâtib Muavinliğine tayin edilmiştir. Bu süreçte rütbe tevcihleri alan Ali Kemal Bey’e, 20 Mart 1899’da (8 Zilkade 1316) rütbe-i rabia, 23 Haziran 1899’da (13 Safer 1317) dördüncü rütbeden mecîdî ve 31 Ekim 1900’de (7 Receb

²⁷ Betül Aslan, *age*, s. 29.

²⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hâriciye Nezâreti Sicil-i Ahvâl İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti (HR. SAİD.)* 13/19, lef 1.

²⁹ BOA, Sadâret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrâkı (A.}MTZ. (04), 54/46, lef 2.

1318) rütbe-i salise nişanları verilmiştir. 26 Nisan 1901 tarihinde (7 Muharrem 1319) 1800 kuruş maaşla Vidin Tüccar Vekâletine atanan Ali Kemal Bey'e 18 Şubat 1904'te rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi tevcih edilmiştir.

Bu görevinin ardından 16 Kasım 1905'te (18 Ramazan 1323) 1800 kuruş maaşla ve 900 kuruş tahsisatla başşehbenderlik unvanı şehbenderliğe çevrilen ve açık bulunan Kars Şehbenderliğine tayin edilmiştir. Bu görevi esnasında vazifesini iyi yerine getirmesine binaen kendisine 14 Aralık 1905'te (16 Şevval 1323) üçüncü rütbeden mecidi nişanı ihsan buyurulmuştur.³⁰

Kars'ta Kasım 1905'ten Haziran 1909 tarihine kadar görev yapmış olan³¹ Kemal Bey için Fahreddin Erdoğan "açık fikirli bir zat" tanımlamasını yapmakta ve İkinci Konsolos olarak gelen Hasan Kemalettin Bey'le birlikte dirayetle çalıştıklarını, Türk cemiyetlerine gerekli yardımı yaptıklarını ifade etmektedir.³²

Kemal Bey'in 1912 yılı içinde Bakü Şehbenderi olduğu tahmin edilmektedir. Zira kendisinin 1912 tarihli raporunda bölgeye 3 yıl sonra yeniden geldiğini ifade etmesi Kars'taki görevinin sona erdiği tarihle uyumludur.

1. Bakü'nün Siyasi Vaziyeti ve Müslüman Ahalinin Durumu

Bakü Şehbenderi Ali Kemal Bey'in kaleme aldığı raporlardan ilki Mart 1912 tarihli olup bu raporda³³ bölgede zengin petrol yataklarının keşfi sonrası ortaya çıkan hızlı zenginleşmeye,³⁴ Rusya

³⁰ BOA, HR. SAİD. 13/19, lef 1-5; BOA, İrade Hâriciye (İ. HR.) 399/11; BOA, İrade Taltifât (İ. TAL.) 178/87; BOA, İ. TAL. 230/83; BOA, Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO), 2708/203085; BOA, İ..TAL. 381/46; BOA, Hâriciye Nezâreti Sofya Sefâreti (HR. SFR. 04.) 803/54, lef 4.

³¹ Burcu Yosuntaş, *Kars Şehbenderliği (1879-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021, s. 32.

³² Fahreddin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 46.

³³ BOA, Hâriciye Nezâreti Petersburg Sefâreti (HR. SFR. 1.), 173/22.

³⁴ Bakü'de petrol veya petrolün tanınması oldukça eskiye dayanmakla birlikte ticari bir meta olarak önem kazanması 19. yüzyıla tekabül etmektedir. Çarlık öncesinde de var olan petrol kuyuları Ruslar bölgeyi elde ettikten sonra önce kamulaştırılmış, ardından üretimin düşmesiyle 1872'de petrol işletmeciliği serbest bırakılmıştır. Zaman zaman Rus askerî ve sivil bürokrasindeki şahıslara Çar'ın bir hediyesi olarak da verilen petrol arazileri daha sonra Nobel kardeşler ve Rothshildler gibi sermayedarların eline geçmiştir. Batı sermayesinin gelmesiyle şehir de hızla gelişmiştir. Bunda Batum-Bakü petrol boru hattının inşası da etkili olmuştur. 1901'de dünya petrol üretiminin yarısının Bakü'de gerçekleştiği kaydedilmektedir. Dursun, agm, s.

ve İran'ın bölgedeki hedeflerine, Azerbaycan Türklerindeki sosyo-ekonomik ve dinî değişim ile Şehbenderliğin faaliyetlerine değinilmektedir.

Ali Kemal Bey Bakü'ye ulaştığında ilk olarak mahalli yöneticilere bilgi vererek vizite işlemlerini gerçekleştirmek amacıyla resmî bir makam (şehbenderhane) olarak kullanmak üzere bir yer arayışına girişmiştir. Ancak daha bu ilk girişimde pek çok sorunla karşılaşmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik şartların olumsuzluğu ve Şehbenderliğe ayrılan tahsisatın kısıtlı olması nedeniyle istenilen şekilde ve uygun bir bedelle kiralanabilecek bina bulmak oldukça zor olmuştur. Ali Kemal Bey, buna sebep olarak Bakü ve çevresinde tespit edilerek ahaliyi servete boğan petrolün keşfinin birçok yabancıya şehre gelmesine neden olmasını, şehrin büyümesini,³⁵ düzenli bir şekilde gelişmesini, diğer taraftan da hayat pahalılığının artmasını göstermektedir. Nitekim on dört gün boyunca yaptırdığı araştırmaların sonuçsuz kaldığını, tahsisatları olan on bin kuruşla Şehbenderhane yapmaya elverişli dört odalı bir apartman dairesinin kiralanmasının neredeyse imkânsız olduğunu gördüklerini belirtmektedir. Neticede; yerli İslam ahalinin birbirleriyle rekabet edercesine iyi niyetli bir şekilde yardımcı olmaya çalıştıklarını ve önerilerde bulduklarını, kendilerinin ise bazı sebeplerle bundan kaçındıklarını ancak tekliflerinden birini kabule mecbur olduklarını kaydetmektedir. Bu mekân, merkezden biraz uzak ve istasyona yakın bir mahalde birinci kat bir apartman dairesiydi ve bin ruble kira bedeli vermek şartıyla kiralanmıştı. Burada hemen bir salon tertibiyle resmî vizite ve diğer işlemlere de başlanmıştı.

Raporda bölgedeki siyasi durumu izah ederken sözlerine daha önce Kafkasya'da bulunduğunu ve mahalli ahvali mümkün mertebe bilen biri olduğunu vurgulayarak başlayan Ali Kemal Bey,

550; *Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər*, C. 5, Redaktörler: Mahmud İsmayılov, Nigar Maksvell, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2008, s. 19-27; Telman Nusretoğlu, "Rotsildler ve Bakü Petrolü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 8, S. 3, 2021, s. 1023-1024; Rahman Seferov, "Azerbaycan'da Petrol Üretimini Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2005, s. 285-297; Muraz Mahmudlu, *Azerbaycan'da Petrol Üretimini Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020, s. 8-32.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sara Aşurbeyli, *Bakı Şəhərinin Tarixi*, çev. Azer Bağirov, Avrasiya Press, Bakü, 2006; Oğuz Kağan Bayraktar, "Bir Dönüşüm Dinamiği Olarak Petrolün Bakü Şehir Kimliğine ve Şehirleşmesine Etkisi", *Turkish Studies*, c. 15, S. 8, 2020, s. 3387-3402.

aradan üç yıldan fazla zaman geçtiği ve bu esnada da sıra dışı gelişmeler olduğundan bahsederek Bakü'ye bu gelişinden beri gözlemlediği en önemli noktalardan birinin burada bir şehbenderlik kurulması hususunda hükümetin son derece doğru bir karar verdiğini görmesi olduğunu ifade etmektedir. Şehrin nüfusunun yüz yirmi bin kadar³⁶ tahmin olunduğunu belirten Ali Kemal Bey, ekseriyeti teşkil eden Bakü Müslüman ahalisinin kullandıkları lisana göre Azerbaycan Türklerinden olduklarını, “*genel hicretten sonra İran ve Kafkasya'nın bir kısmında hükümet etmiş olan Özbek ve Selçuk Türkleri cinsinden olsalar gerektir*” sözleriyle dile getirmektedir. Bunların bir müddet İran hükümetinin idaresinde kalarak onların adet, ahlak ve Şah İsmail'in zoruyla itikatlarını da aldıklarını öne sürmektedir. Bakü'nün, vaktiyle ticaret ve sanayide Kafkasya'nın diğer yerlerine nazaran gelişmiş olan Şirvan'ın Bahr-i Hazar sahillerine gönderilen emtianın iskelesi ve ticaretin merkezî geçiş noktası olma durumu arz ettiğine işaret etmekte ve ahalisinin Türkmenler gibi koyunculuk ve yegâne mahsul olan safran ticaretiyle geçinmekte olduklarını beyan etmektedir.

Bakü için önemli bir kırılma noktasının bölgede 50-60 yıl kadar önce keşfedilen petrolün birçok sermayedarı buraya çekmesi ve arazilerin değerlenmesi olduğunu dile getiren Ali Kemal Bey'e göre şehir böylece fevkalade ehemmiyet kazanmış, dışarıdan gelen unsurlarla genişlemiş ve düzenli bir hale gelmiştir. İslam ahalinin ticaret ve elde ettikleri servet dolayısıyla gözlerinin açılmaya başladığını kaydeden Ali Kemal Bey, tarihsel olarak bölgenin İran'la olan bağının olumsuz etkilerinden de söz etmekte, dinî yaklaşım dolayısıyla halkın cahil bırakıldığını ileri sürmektedir.

³⁶ Ali Kemal Bey şehrin merkez nüfusunu vermektedir. Bakü'de 1870'lerde 15 bin olan nüfus, 1913'te şehir merkezinde 214.600'e yükselmiştir. Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü 1917-1918 Rus Devriminde Mülkiyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 32. Bölgede genel nüfusa bakıldığında Ruslar ve Ermeniler de bulunmakla birlikte Türklerden sonra diğer Müslüman gruplar da ciddi bir oran teşkil etmektedir. Müslüman gruplar çoğunlukla İran ve Dağıstan'dan göç etmişti. Sosyo-kültürel olarak daha düşük seviyede olup petrol endüstrisinde çalışmaktaydılar. Ermeniler ve Ruslar ise ekonomik olarak daha iyi konumdaydı. Bu dönemde bölgenin Müslüman nüfusu % 81.13, Hıristiyanların toplam nüfusu ise % 15.5 civarındaydı. Hristiyan nüfus Gregoryen Ermeniler ile Ortodoks Ruslardan ibaretti. Musevi ve Katolik nüfus oldukça düşük sayıdaydı. Beşir Mustafayev, “Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan Bir Arşiv İncelemesi (1910-1920)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, c. 2, S. 1, 2013, s. 146.

Bu eleştirilerinin ardından Bakü ahalisinin ticaret ve diğer “medeni milletlerle” münasebetlerinin gelişmesi sayesinde gafletten uyanmaya başladıklarını ifade etmektedir. Ancak yine onun ifadeleriyle bu durum merkezî hükûmetin de dikkatini çekmiş ve Ruslar, ortaya çıkan değişim fikirlerinin önünü almak için modern usullerde (usûl-i cedîd)³⁷ okullar açılmasına ve “cahil mollalardan” başka kimsenin eğitim vermesine izin vermemiş, alelacele açılan kendi okullarında da ahaliyi Rus hayat tarzına alıştırmaya gayret etmişlerdir.

Ali Kemal Bey, bu şekilde ahaliye Rus hayat terbiyesi verilerek Ruslaştırma politikası güdüldüğünü, ancak Japon Muharebesi’ndeki mağlubiyet üzerine bütün Rusya’da ortaya çıkan fikir hareketleri ve karışıklıklar sırasında hemen hemen tamamı farklı unsurlardan oluşan Kafkasya ahalesinde de bir ayaklanma hissi uyanmaya başlayınca telaşa Rusların yeni birtakım faaliyetlere giriştiğini belirtmektedir. Ruslar öncelikle ahali-i mahallîyenin çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlarla Ermenileri birbiriyle çarpıştırmak³⁸ ve Gürcüleri de kendisi kırmakla değişimin önünü almaya

³⁷ Usûl-i Cedîd, İslâm dünyasında aydınlanma düşüncesinin gelişmesine etki eden eğitim hareketinin adıdır. Geleneksel eğitim yöntemlerine itiraz eden Cedidciler, ilköğretimin ıslahı ve yeni eğitim sisteminin uygulanması fikrindeydiler. Bu akımın en önde gelen temsilcisi Gaspıralı İsmail Bey’dir. Gaspıralı, maarıfte reform taraftarı olduğu kadar ortak bir dilin kullanılması, kadınların sosyal statülerinin artırılması görüşündeydi. Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1988, s. 12-14; İbrahim Maraş, *İdil-Ural Türklerinde Cedidçilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000; Yusuf Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1921-1931*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 53-61. Hareketin kökeni ve mahiyeti hakkında ayrıca bkz. Ahmet Kanlıdere, “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedid Hareketi”, *Türkiye Günlüğü*, S. 46, 1997, s. 89-96.

³⁸ Daha önce de bahsedildiği gibi Ruslar 1828-1830 yıllarında İran’dan 40 bin ve Türkiye’den 80 bini aşkın Ermeni’nin göç edip Gence ve Erivan hattına yerleşmesini sağlamıştır. Zaman içerisinde petrol endüstrisi dolayısıyla Bakü’de Ermeniler zengin bir kitle teşkil etmiştir. 1905 sonrasında Kafkasya Genel Valisi Vorontsov- Daşkov da Ermenileri destekleyen bir politika izlemiştir. Ruslar, çatışmaları körükleyen taraf olmakla birlikte aynı zamanda çatışma ortamında “hakim” konumu üstleniyordu. Diğer yandan Ruslar, Ermenileri silahlandırmaya da devam etmiş, bunun sonucunda 1905 yılının Şubat ayında Türk-Ermeni çatışması geniş bir alana yayılmıştı. Azerbaycan Türkleri bu süreçte büyük katliamlara maruz kalmıştı. Betül Aslan, *age*, s. 30-33; Nazim Mustafa, “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar”, *Atatürk Dergisi*, c. 3, S. 1, 2014, s. 1-12; Beşir Mustafaev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 12, S. 1, 2012, s. 533-561; Burçin H. Tarcan, “Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya’da Gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 68, 2021, s. 129-157.

çalışmış ve nihayetinde Bakü, Karadağ ve Gürcistan katliamlarını vücuda getirmiştir. Bu sert tedbirlerin ters teperek henüz ne olduklarını anlamamış olan ve “mevcudiyet-i milliyelerinden bihaber” bulunan Müslümanlar üzerinde uyanışa sebebiyet verdiğini beyan eden Ali Kemal Bey, Müslümanların şartların olgunlaşmasıyla ve mücadelenin kendilerine verdiği cesaretle millî bir varlık göstermeye başladıklarını ifade etmektedir. Ali Kemal Bey'e göre Müslümanlar, bu suretle asıllarının Türk olduğunu ve diğer milletlerden son derece geri kalmış bulduklarını ve bunun sebebinin ise İranlılar olduğunu fark etmeye başlamışlardı. Böylece “cahil ve bivâye” çıkarıcıların kendileri gibi onları da cehalet ve atalette tuttuklarını ve sonra da Rusya'nın bundan istifade ederek kendilerini Ruslaştırılmaya çalıştığını öğrenmişlerdi. Bunun önünü almanın yegâne çaresinin de kendi lisanlarında usul-i cedid üzere mektepler açarak ahaliyi aydınlatmak olacağını idrak etmişlerdi.

Şehbender Ali Kemal Bey'in kanaatlerine göre bölge Müslümanlarının fark ettiği yakınlık ve Türkiye'de gerçekleşen inkılabın haber alınması Kafkasya'da etkisini göstermişti. Ayrıca Ermenilerin ilan-ı hürriyetten sonra vatanlarına dönmesi ve eşitlik elde etmesiyle iki millet arasındaki sorunlar da halledilmişti. Bu atmosferle zaten hakikati de anlamış bulduklarından iki millet, aralarındaki nefret ve düşmanlığı izale ederek milletlerinin terakkisine gayretle, dikkatlerini Osmanlı Devleti'ne yöneltmişlerdi. Ali Kemal Bey'in değerlendirmelerine göre Müslümanlar, düştükleri cehalet dolayısıyla İranlıları suçlamakta ve İran hükümetinden de nefret etmekteydi. Bu nedenle Osmanlı Türkleriyle yakınlaşmak amacıyla yavaş yavaş Şiilik ve Sünnilik ihtilafları bir kenara bırakılmaktaydı. Bu meyanda “İslamiyetle kâbil-i telif olmayıp vahşetten ve nefse zulmden ibaret olduğunu gördükleri” “Şah Hüseyin vah Hüseyin ayini” de terk edilmişti. Ali Kemal Bey'e göre yıllarca süregelen bir itikat ve ahlakın birkaç yıl içerisinde büsbütün değişimi de kolay değildi. Bu değişim Rusya'nın politikasına da uygun gelmediğinden önünü almak amacıyla bazı tedbirler alınması yoluna gidilmişti.

Bu tedbirler şu şekildeydi: Öncelikle “usûl-i cedîde” üzere açılmış olan okullara engel olmak amacıyla Osmanlı Devleti tebaası olan hocaların³⁹ tamamı propaganda yapmakta oldukları suçlama-

³⁹ 1905 sonrası gelişen hürriyet ortamında Azerbaycan'da maarifte terakki adımları atılmıştı. Bunda Osmanlı Devleti ile gerçekleşen yakın temasın da etkisi vardı. Azerbaycan'da 1907 yılında ikinci öğretmenler kurultayı düzenlenerek usul-i cedidde eğitimin sürdürülmesi ve halkın kendi dilinde eğitim veren mekteplerin açılması

sıyla Rusya'dan sürgünle uzaklaştırılmıştı. Yine okullara müfettişler gönderilip Rusya tarihiyle, Rus dilinin Türkçeden fazla okutulmasına dikkat edilmiş, Türkiye'de basılmış kitapların tedrisatta kullanılmasına engel olunmuş, hatta müdahale daha ileriye varılarak müfettişlerle baskı yapılmıştır. Örneğin müfettişlerden biri Neşr-i Maarif Cemiyetine giderek

“siz zamir-i şahsiden müfred-i mütekellim olarak “men” derken şimdi Osmanlılardan aldığınız “ben” ve “imdi” yerine “şimdi” kelimelerini kullanıyorsunuz bundan Osmanlı propagandası yapmakta olduğunuz tezahür ediyor bu suretle yazılmış eserlerin neşrine ve mekteplerde kullanılmasına müsaade etmeyeceğim.”

ifadelerini kullanmıştır. Müfettiş ayrıca mescitler civarında bulunan mekteplerde yalnız akaid-i diniyye ve Kuran okutturulup başka dersler tedris ettirilmemesi gerektiğini belirtmiş ve “*mektepler ya cismânî ya rûhânî olmalı ikisi bir arada olmaz*” şeklinde görüş bildirmiştir.

Rusların bu politikası çerçevesinde İran'dan gelen hocalara herhangi bir engellemede bulunulmamışken Osmanlı tebaasından bu gibi bir ferdin Kafkasya'ya girişine dahi izin verilmemiştir. Bütün bu engellemeler dolayısıyla “terakkiperveren”ın üzülüğünü beyan eden Ali Kemal Bey, yasaklamaların eğitim konusunda ahalii daha fazla gayretlendirdiğini belirtmektedir.

Eğitim hususunda kendisine Rus hükümetinden başka bir grubun daha muhalefet ettiğini belirten Şehbender Ali Kemal Bey, “*ahvâl-i atîke taraftârânî*” olan Ahundlar'a⁴⁰ dikkat çekmektedir. Bu

kararlaştırılmıştı. Bu çerçevede açılan okullardan biri “Saadet” mektebiydi. Eğitim faaliyetleri derneklerle destekleniyor, Türkiye'den gelen öğretmenler bu okullarda görev yapıyordu. İstanbul'dan getirilen baskı makineleri ile Türkçe kitaplar basılıyordu. Betül Aslan, *age*, s. 40, 43-44. Saadet mektebinin asıl adı “Füyuzat-ı Darü'l-Muallim”di. Tagiyev'in davetiyle Muallim Cevdet'in dahi İstanbul'dan bu okul için geldiği nakledilmektedir. Kemale Elekberova, “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili ve Osmanlı Türkçesi”, 38. (ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 2007: Bildiriler: Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi, C. 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 529.

⁴⁰ Ahund kelimesinin ilk defa Timurlular zamanında şöhret kazanmış âlimlere saygı ifadesi olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. İfade, Safeviler devrinde “hikmet ilmi ile uğraşan âlimlere verilen yüceltici bir sıfat” olarak anlam kazanmış, Kaçarlar devrinde benzer bir anlama gelen “molla” unvanıyla birlikte kullanılmıştır. Zaman içerisinde âlimlere kullanılan bir sıfat olmaktan çıkarak daha çok çocuk eğitiminde görevli sıradan din adamlarına atfen kullanılmaya başlanmıştır. Hamid Algar, “Ahund”, *TDVİA*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1989, s. 185; Nasıreddin Şah devrinde İran, Şii propagandasını “ahund” olarak adlandırılan propagandacılar üzerinden gerçekleştirmiştir. Şah Nasıreddin Şiilerin yaşadıkları bölgelere ahundlar üzerinden para göndererek camileri tamir ettirmiş veya yeni camiler yaptırarak

grup için “cehele” ifadesini kullanarak “*fazilet her vakit cehle galebe çalacağından*” sözleriyle, sayılarının günden güne azaldığını dile getirmektedir.

Ali Kemal Bey, ileri sürdüğü düşünceler çerçevesinde Osmanlı Devleti tarafından Bakü’de şehbenderlik ihdas edilmesi teşebbüsüne karşı Rusya hükûmetinin çıkardığı zorlukların sebebinin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Kendisinin kimsenin haber almasına meydan vermeyerek, Bakü’ye varışı sonrası mümkün mertebe ve uygun şekillerde ahali ile temas etmeye gayret ettiğini, ancak yine de büyük memnuniyet uyandığını, Şehbenderhane önünden geçenlerin sevinçli ifadelerle pencerelere bakmakta olduklarını, özellikle cuma günleri Şehbenderhane balkonuna asılan Osmanlı sancağını görenlerin saatlerce beklediklerini ve içlerinden bazılarının hislerinin önüne geçemeyerek sevinç gözyaşları döküklerini kaydetmektedir.

Bakü İslam ahalisinin Osmanlı Devleti’ne karşı bu derecede muhabbet hisleri ve hürmet beslemekte olmalarına ve şehbenderlik açılmasından dolayı ortaya koydukları memnuniyete nazaran hükûmetin şehbenderlik tesisindeki amacı ne olursa olsun buraya gönderilen şehbenderin “*şan u haysiyet-i devlet*”i yüceltmeye son derece ihtimam göstermesi, buna diğer devletlerinkinden daha fazla itina etmesi gerekeceğini vurgulamaktadır. Ayrıca mahalli ahalinin öteden beri İran terbiyesi aldığını, çoğunluğunun petrol dolayısıyla milyonlara varan bir servete malik bulduklarından dolayı hürmet ve saygı ettikleri kimseleri de gösterişli görmek arzusunu beslemekte olduklarının altını çizmektedir. Mevcut tahsisatla bunun imkânsız olduğunu dile getiren Ali Kemal Bey, iki bin kuruş maaş ve bin kuruş tahsisatla Bakü gibi Rusya’nın bütün şehirlerinden pahalı bir memlekette yaşayabilmenin ve on bin kuruşla dört odalı bir hane bulmak bile müşkül iken, “*âhvâl-i mahallîyeye muvaffak ve emsâline faik bir surette şan-ı devleti muhafaza*” etmenin imkân dâhilinde olamayacağını da ifade etmektedir.⁴¹

ahaliye etkilemeye çalışmıştır. Irak ve Osmanlı etki alanı içerisindeki bölgelerde faaliyet gösteren Ahundlar Osmanlı askeri arasına dahi sızarak Şiiilere karşı savaşmanın haram olduğu propagandasını yapmışlardır. Osmanlı Devleti’ne ait okullara Sünni öğretmenleri sokmamışlar, Şii ahaliye çocuklarını göndermemelerine yönelik telkinlerde bulunmuşlardır. Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s. 97-101.

⁴¹ BOA, HR. SFR. 1., 173/22.

2. Bakü Şehbenderi Ali Kemal Bey'in, Rusya'nın Kafkasya'daki Dil Politikasına Dair Raporu

Ali Kemal Bey'in Kafkasya'ya dair bir diğer raporu⁴² 9 Nisan 1914 tarihli olup Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşa girmesinden birkaç ay önce kaleme alınmıştır. Ali Kemal Bey, raporuna öncelikle Rusya'nın bölge halkları üzerindeki kültürel baskılarının başarılı olamadığından bahisle başlamaktadır. Rusya hükûmeti, halkın dinlerine ve soylarına bağlılıklarına nüfuz etmeye çalışmış, ahalinin tepkileri ile karşılaşmıştır. Aynı şekilde Rusların, Dağıstan ahalisinin sahip oldukları imtiyazları tehdit etmesi ve haklarını sınırlandırması da tepkileri arttırmıştır.

Son senelerde Kafkasya Türklerinde görülen millî cereyan ve gelişen uyanışın etkisiyle Dağıstanlılarla⁴³ aralarında bir çatışmaya sebebiyet veren mezhep temelli zıtlıkların önemini kaybettiğini ifade eden Ali Kemal Bey, bu iki unsur arasında günden güne gelişen münasebetin bir sonucu olarak Türkçenin Dağıstanlılar arasında gelişip yayıldığını, Türkçe öğrenme arzusunun arttığını ve bu suretle aralarında bir yakınlık ve menfaat işbirliği meydana geldiğini kaydetmektedir. Buna karşın Rusya, mühim bir Müslüman kitlenin bu şekilde bütünleşmesinden rahatsız olmuş ve öncelikle ilköğretimde eğitimin her milletin ana diliyle ve Rusça olacağını ilanla Türkçe tahsiline müsaade etmemiştir. Ardından uygun mevkilerde rüştiye düzeyinde okullar açılmaya başlanmıştır. Buna ilaveten Dağıstan'da kullanılmakta olan muhtelif dillerin henüz harfleri mevcut olmadığından mahalli doğu dillerine hakim müfettişler gönderilerek her kavmin dili tetkik ettirilmiş ve telaffuzları zor olan bazı kelimeler gramofonla kaydettirilerek, harflerin ayrıştırılması suretiyle her kavme bir alfabe tertibine çalışılmıştır. Bu çalışmalar, dillerin çokluğu dolayısıyla çok uzun zaman almış, açılan okullara da rağbet edilmemiştir.

Başlangıçta ahalinin dil meselesine ehemmiyetli yaklaşmadığını kaydeden Ali Kemal Bey, sonraki süreçte ise hükûmetin politika değiştirdiğini belirtmektedir. Nitekim daha öncesinde köy ve kasabalarda ahalinin kendilerinin sürdürdüğü eğitim işlerine müdahale edilmiş, merkezden tayin edilen görevliler vasıtasıyla eğitim kontrol edilmeye çalışılmış, bütün eğitim işlemlerinin de Rusça

⁴² BOA, HR. SFR. 1., 163/37.

⁴³ Dağıstan'da 18. yüzyıldan itibaren Nakşibendi tarikatı güç kazanmış olup nüfusun büyük çoğunluğu mezhep olarak Sünnî'dir. Bölgede Ruslara karşı süregelen direniş takdir kazanmıştır. Ziya Musa Buniyatov, "Dağıstan", *TDVİA*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1993, s. 404-406.

olarak gerçekleştirilmesi üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan bazı köylere kâtipler gönderilmiş fakat ahalinin son derece ağır tepki ve itirazlarıyla karşılaşmıştır. Bu itirazlar resmî bir şekle bürünerek ahali öncelikle bölge valisine özel bir heyet gönderip kadim teamüllerin sürdürülmesini istemişse de ahali temsilcileri sert bir tepkiyle azarlanarak tevkif edilmiştir. Bu hadise ahaliyi daha da galeyana getirmiş, “Gunib” taraflarındaki bir köye hükümet tarafından gönderilmiş olan bir kâtip ahalinin dini inanışlarına dokunacak bazı ifadelerde bulunduğu katledilmiştir. 24 Mart 1914'te ahali tevkif edilen temsilcilerinin tahliyesini istemek için toplanmış, yaklaşık beş bin kişiye varan topluluk vilayet merkezi olan Temurhan-Şura'ya⁴⁴ doğru yürümüştür. Mahalli hükümet telaşa düşüp topluluğun ilerlemesine mani olmak üzere karşılına bir miktar asker göndermiştir. Topluluğu vali de bizzat karşılayarak isteklerini dikkate alacağını vaat etmiş ve mahallerine geri dönmeye ikna etmiştir. Diğer taraftan bu topluluk içinden seçilen birkaç kişi diğer bir yolla Tiflis'e, Kafkasya Umumî Valisine ulaşmıştır. Vali, meselenin tahkik ve tesviyesi için aslen Dağıstanlı olup maiyetinde bulunan ve önemli işlerinde kullandığı “Kazanlıpof” isminde bir görevliyi Dağıstan'a göndermiş ve ahali vekillerinin takibata uğramamaları için kendilerine bir mektup vererek geri dönmelerini sağlamıştır. Kısa bir süre önce gerçekleşen bu hadisenin ne suretle çözüleceğinin bilinemediğini kaydeden Ali Kemal Bey, Dağıstanlılar arasında kadim teamüllerin sürdürülmesini isteyenlerle zamanın terakkiyatına göre bu tarz-ı idarenin yeniden düzenlenmesini isteyenler bulunduğunu, meselenin hükümetle ahalinin arzuları arasında bir çözüm yoluna gideceğinin zannedildiğini ifade etmektedir.

Dağıstan'da gerçekleşen bu hadiseler dolayısıyla konuyla ilgili olarak lisan meselesine değinmeyi gerekli gören Ali Kemal Bey, önem bakımından diğer meselelerden ziyade bu hususiyeti önde görmekte ve bazı bilgiler nakletmektedir: Öncelikle Dağıstan'da lisan hususunda üç muhtelif cereyanın varlığından söz etmektedir. Bunlardan ilki Arapça, diğeri anadilde, üçüncüsü de Azerbaycan Türkçesiyle tahsil etmenin uygun olacağını savunuyordu. Ali Kemal Bey, bu cereyanlardan ilkinin savunucularının Kuran'ın Arapça olmasını ileri sürerek o dil ile tahsilin ayrıca bir “feyz u ruhanisi” olduğunu beyan ettiklerini ve “menfaatperest ve hodbin” hocalardan ibaret olduklarını belirtmektedir. Geçimlerini “ahalinin ceha-

⁴⁴ Dağıstan Cumhuriyeti'nin merkezinde bir kent olan Buynaksk'in tarihi adıdır.

letiyile temin eden” bu grubun yaklaşımını sert bir dille eleştirmekte ve durumu “kaselilerin sıyaneti” olarak tanımlamaktadır. İkinci akımın ilkinde göre daha makul olduğunu fakat onların da “gözleri bir perde-i enaniyetle setr edilmiş” şekilde hareket ettiğini beyan eden Ali Kemal Bey, bunların da dar görüşlü olduklarını ve biraz Rusça eğitim görüp kendilerini “dev aynasında” gören gençlerden mürekkep bulduklarını öne sürmektedir.

Çoğunluğu teşkil eden üçüncü kısmın, Arapçanın “*asr-ı hazıra elverişli tahsile müsaîd olmadığı*”nı ve bu lisanın yaygınlaştırılmasının zorluklarını bildiğini kaydeden Ali Kemal Bey, Dağıstan’ın hemen her köyünde bir başka dil kullanılmakta olduğunu ve diğerleriyle anlaşmak için Azerbaycan Türkçesi konuşulduğundan söz etmektedir. Çoğunluğun bu dile vakıf bulunduğunu ve bu lisanın içinde buldukları asırda gelişmelerden faydalandığını ifade etmektedir. Diğer taraftan bölgesel dillerin ıslahıyla bunlara harf sistemi getirilmesinin mümkün olduğunu ancak bunun da yaygınlaştırılması, çağın şartlarına hazır hale getirilmesi ve fayda sağlanabilmesi için en az yarım asırlık bir süreye ihtiyaç bulunduğunu belirtmektedir. Bütün bunlara ilaveten de söz konusu akımın isteklilerinin “din ve hukuk-ı şahsiyelerinin muhafazası” ve “dekayik-i zamaneye vukuf peyda edebilmeleri” için Türkçenin en uygun bir dil olduğunu ifade ederek ibtidai mekteplerinde Türkçe tahsil edilmesini arzu etmekte olduklarını bildirmektedir.

Bu grubun haklı mütalaalarının Şehbenderhane tarafından da tasvip edildiğini belirten Ali Kemal Bey, kendilerine yönlendirme ve uyarılarda bulunarak onları teşvikten geri kalmadığını ifade etmekte ve bu bölgelerde görev yapmaları amacıyla Türkçeyi iyi tahsil etmiş öğretmen tedariki için Dağıstanlı iki zatın çocuklarının kendi çabalarıyla İstanbul’a gönderildiğini; birisini Darülmualimine diğerini Fatih’te Gelenbevi Sultanisine kaydettirdiğini belirtmektedir.

İkinci kısım yani “lisan-ı maderzad” taraftarları arasında “Gabiéf” namında bir gençten de söz eden Ali Kemal Bey, şahsın girişimlerinin bilindiğini Dağıstan’da bir kısmı Kumuk diliyle bir kısmı da Rusça bir gazete çıkararak propaganda yapmağa çalıştığını, bazen Bakü’ye gelip konferans vererek taraftar bulmaya çalışmışsa da hiçbirinin bir sonuç vermediğini bildirmektedir. Ali Kemal Bey, ayrıca bu şahsın konferans esnasında kullandığı “*daire-i şümûlu ölçülmemiş bazı elfâz*”ın ahalinin nefretini doğurduğunu, kendisinin madden yetersiz olmasına rağmen gazete neşri gibi bazı

teşebbüslerde bulunması ve bunların masraflarını karşılayamayacak durumda olması dolayısıyla onu teşvik eden bir hamisi olması gerektiğini ancak bu haminin henüz keşfedilemediği bilgisini vermektedir. Diğer taraftan bu gencin daha sonra Balkan Savaşları esnasında yeniden “Müslümaniki Listok” adıyla bir gazete neşrine başladığı ve Osmanlı hükümeti lehinde yazdığını, gayet açık olarak yazdığı bazı makalelerde Panslavist politika aleyhinde pek şiddetli hücumlarda bulunduğunu beyan ederek hareketlerinde sebebi anlaşılamamış bir değişim olduğunu belirtmektedir.⁴⁵

3. Ali Kemal Bey'in Şehbenderliği Sürecindeki Bazı Gelişmeler

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlı Devleti'nde siyasi mücadelelerin artması ve karışıklıklar Avrupa ülkeleri tarafından bir fırsat olarak görülmüş, neticede Avusturya Bosna-Hersek'i, Yunanistan da Girit'i ilhak etmiştir. Bu gelişmeleri, 19. yüzyıldan beri Panslavizm politikaları ile Rusya'nın desteklediği Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi izlemiştir. Diğer taraftan Makedonya'da karışıklıklar sürerken İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesi Osmanlı Devleti'ni oldukça zor bir durumda bırakmıştı. Bir süre sonra Rusya'nın provokasyonları ile Balkan Savaşları patlak verdi. Bu savaşlar Osmanlı Devleti ve dolayısıyla Müslüman Türkler açısından acı gelişmeleri beraberinde getirdi.

Savaşlar sırasında Ruslar sadece Panslavist politikalarla Balkan devletlerine siyasi destek olmuyor, aynı zamanda ülke içinden maddi yardımlar toplanmasına ve gönüllüler gönderilmesine müsaade ederek Sırp ve Bulgarlara destek veriyorlardı. Rusya içerisinde yükselen Panslavist heyecan da Müslüman Türkler üzerinde baskıya ve üzüntülere sebebiyet veriyordu. Nitekim Rusya Türkleri tepkisiz kalamamıştı ve tepkiler üzerine Kızılhaç için yardım toplanabildiği gibi Hilal-i Ahmere de yardım yapılabilmesi için Çar izin vermek zorunda kalmıştı. Bu süreç aynı zamanda Rusya Türklerinin Türk ordularına ve kardeşlerine her türlü yardımı yapmak üzere çalıştıkları bir seferberliğe dönüşmüştü.⁴⁶

Siyasi desteklerin yanında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin faaliyetleri ayrıca kayda değerdir. Zira Bakü'deki hissiyata Şehbender Ali Kemal Bey bizzat şahit olmuştu ve aynı duygularla

⁴⁵ BOA, HR. ŞFR. 163/37.

⁴⁶ Betül Aslan, *age*, s. 47-48.

karşılık vermekteydi. Bu hadiselerden birini Fahrettin Erdoğan şu şekilde aktarmaktadır:

“Kafkasya ve Azerbaycan’da ise Çardan müsaade alındığı için açıktan açığa iane toplamaya başlanmıştı. Bakû’da Cemiyet-i Hayriyenin toplama yeri olan İsmailiye binasına biriken Bakû milyonerlerinden Tagiyof Hacı Zeynel Abidin Efendi, listenin başında olarak yarım milyon altın para vermişti. Diğerleri de, zenginler 100 binden eksik olmamak şartıyla, herkes kudreti nispetinde iane yarışına katılmıştı. Para işi tamamlandıktan sonra bu cemiyet binasında bir karar verildi, şöyle ki; “Türkler bu harpten kurtuluncaya kadar, kızlar ve gençler evlenmeyecekler, hiçbir Türk sinema ve tiyatrolara gitmeyecekler, evlerde de ahenk olmayacaktır; erkeklerden hiç kimse traş olmayacaktır. “Milli heyecanın ifadesi olan bu kararın harfiyyen tatbik edildiğini gören Bakû Başkonsolosu Ali Kemal Bey, günde iki defa traş olup tuvalet yaptığı halde, bu karara uyararak sakal bıraktı.”⁴⁷

Benzer şekilde Bakû’deki Türk kadınları yardım toplama gayreti içerisindeydi. Tagiyev Hacı Zeynel Abidin Efendi, Şemsi Esedullah Bey ve Topçubaşı Ali Merdan Bey gibi Bakû’nün zenginlerinin eşleri kendi kıymetli mücevherlerini, daha orta halli hanımlar da varlıkları nispetinde yardımları Ali Kemal Bey’e teslim etmişlerdi.⁴⁸

Azerbaycan Türklerinin bu kadar olumsuz şartlar içerisinde dahi böyle büyük fedakârlıklar yapması İstanbul gazete ve dergilerinde de sık sık gündeme gelmiştir. Abdülhak Bey’in Sebilürreşad’daki bir köşe yazısı bu hissiyatı gözler önünde sermektedir:

“İhtiyâr bir mü’ezzin hayli zamandan beri biriktirdiği rublesini Şehbenderhâne’ye getirerek Kemal Bey’e teslim, ma’amâfih az olduğunu lisân-ı i’tizârla beyân eder. Şehbender Bey kendisine acaba ne kadar kaldığını sorunca “60 kapikim bâkî kaldı. Allah kerimdir” der. Şehbender Bey her ne kadar paradan bir hissesini kendisine almasını ısrâr ederse de mü’ezzin kabul eylemez, hemen teslim eder, gider.

Bura Osmanlı Şehbenderhânesi tarafından Hilâl-i Ahmer nâmına bir defter açılarak iâne dercine ibtidâr olundu. Bu münâsebetle gerek hâricde, gerek Şehbenderhâne’de vâki’ olan tezâhürât hakikaten şâyân-ı kayddır. Zenginler-den tutarak fukarâyâ kadar kadın, erkek herkes iâne ver-meye şitâb ediyor. Mevki’-i ictimâileri iktizâsı, değil ahvâl-i âlemden kendi mahallelerinden de bî-haber olan kadınlarımız, analarımız bile âsâr-ı hayat gösteriyorlar. İhtiyâr kadınlar

⁴⁷ Erdoğan, *age*, s. 52.

⁴⁸ Erdoğan, *age*, s. 52-53.

bin arzu ile senelerden beri biriktirdikleri paralarını Hilâl-i Ahmer'e teberru' ediyorlar. Neft ocaklarında çalışan müslüman ameleler binlerce ruble toplayarak Şehbenderhâne'ye getiriyorlar. İâne vermek üzere etraftan gelen köylüler Şehbenderhâne'de kesret-i teessürlerinden ağlıyorlar. Şehbender Efendi Kemal Bey dahi böyle bir me'âsir-i samîmiyyete karşı teessürünü zabt edemeyerek köylülerle beraber ağlaşıyorlar. Emr-i ma'âşları gündeliklerine bağlı olan me'mûrîn ve ticârethâne müstahdemîni dahi aylıklarını alır almaz Şehbenderhâne'ye koşuyorlar."⁴⁹

Fahreddin Erdoğan'ın naklettiğine göre bu dönemde Ali Kemal Bey, Bakü'deki Müslüman ahalinin gösterdiği kardeşlik hissine bir başka hadisede gözyaşları ile şahit olmuştu:

"Türk konsolosluğu yedi katlı ve üstünde Ayyıldızlı şanlı bayrağı dalgalanan bir binaydı. Bir Cuma günü akşamın alaca karanlığı vaktinde, kapı çalındı. Konsolos Ali Kemal Bey, dışarı çıktı, karşısında gözlerini dünyaya kapamış, ama, sakallı, ihtiyar bir adam gördü. "Ne istiyorsunuz" diye sordu. İhtiyar, "Siz kimsiniz" diye, suali ona çevirdi. Kendisinin Türk Konsolosu Ali Kemal olduğunu söyleyince, ihtiyarın şu sözü ile karıştı. "Uzat elini bana" Ali Kemal Bey elini ihtiyarın eline verdi. İhtiyar bir Besmele çekerek Ali Kemal Bey'in avucuna bir miktar para koydu ve şöyle dedi. "Ben yedi nüfuslu bir ailenin reisiyim, bu ihtiyar halimle bir iş tutamadığım için, köşe başlarında el açıyorum, haftada kazancımın en verimli günü Cuma günleri Cami kapısında geçen gündür. Türk kardeşlerimin başından bu âfet geçinceye kadar iane olarak her Cuma günü topladığım paraları size getirip teslim edeceğim. Kudretim buna yetmiyor, diyip Ali Kemal Bey'in, elini öpmek isteyen bu asil ruhlu Türk ihtiyarının karşısında gözleri doldu."⁵⁰

Ali Kemal Bey'in aracı olduğu Bakü ahalisinin yardımlarından bir başkası da Şubat 1914'te Bakü Müslümanlarından Hacı Zeynel Abidin Tagiyev ile Aga Musa Nagiyev'in Edirne Valisi Hacı Adil Bey'den aldıkları bir mektup üzerine inşa edilmekte olan Darüleytam'a beşer bin ruble yardımda bulunmaları ve Hacı Zeynel Abidin'in Sultan Selim Camiine konulmak üzere üç ciltten oluşan "Keşfü'l-Esrâr" adlı tefsiri hediye etmeleridir.⁵¹

⁴⁹ *Sebilürreşad*, c. 9, S. 221, s. 241 (*Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilürreşad Mecmuası*, Proje Yürütücüsü: Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2017.)

⁵⁰ Erdoğan, age, s. 53.

⁵¹ BOA, BEO, 4262/319627, lef 2; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) I (1578-1914)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1992, s. 251-252.

Şehbender Ali Kemal Bey'in Bakü'deki görevine dair önemli hadiselerden biri Mustafa Suphi ile gerçekleştirdiği görüşmedir. Sinop'a sürgün edilmiş olan Mustafa Suphi, bir süre sonra Ahmed Bedevi, Salih Bey, Lütfi Bey gibi isimlerle Sivastopol'e firar etmişti ve yeni bir siyasal örgütlenme planı içerisindeydi. Mustafa Suphi Ağustos 1914'te Bakü'ye geldi. Burada bir gazete çıkarmak niyetindeydi.⁵² Mustafa Suphi bu isteğini gerçekleştirememişse de buradaki gazetelerde yazılar neşretmiştir.⁵³

İlk olarak İkbal gazetesinde⁵⁴ yazılar neşreden Suphi kısa sürede Şehbenderliğin de dikkatini çekmiştir. Nitekim 20 Ağustos 1914'te Ali Kemal Bey'le Mustafa Suphi arasında bir görüşme olmuştur. Ali Kemal Bey'in ifadelerine göre görüşme Mustafa Suphi'nin talebiyle gerçekleşmiş, kendisi "*Rusya'ya firar etse de halen devlet ve milletine hizmet etme arzusunda*" olduğunu belirtmiş, Bakü'de bir gazete çıkarabilmesi için bölgenin varlıklı kimselerinin yardımcı olması ve özel ders almaları için aracı olmasını istemiştir. Şehbender Ali Kemal Bey ise gazete çıkarmaya uygun bir vaziyet bulunmadığını ifade etmiş ve bölgedeki İslam ahalinin Türkiye Devleti'nce suçlanmış birinden ders almayacağını dile getirmiştir:

"Merkum dün nezd-i çâkeriye gelerek kendisinin bitaraf olduğu halde Peyam gazetesine makale yazmasından dolayı Sinob'a nefy edildiğini ve oradan firara muvaffak olarak Rusya'ya gelmiş ise de yine devlet ve milletine hizmet etmek arzusunda bulunduğunu beyanla Bakü'de İstanbul Türkçesi'yle bir risale çıkarmasına muavene etmelerini veya kendisinden husûsî ders almalarını ağniyâ-i mahalliyyeye tavsiye etmeğimi istirham etmiş, taraf-ı çâkeriden de ahvâl-i hâzıra münasebetiyle gazete çıkarmak mümkün olamayacağı gibi İslamların da Türkiye devletince ittiham edilmiş bir kimseden ders almayacağı cevabı verilerek savulmuştur."⁵⁵

Murgul, Mustafa Suphi'ye dair çalışmasında Şehbender Ali Kemal Bey'in zor bir vaziyette bulunan Mustafa Suphi'nin yardım

⁵² Yalçın Murgul, "Mustafa Suphi'nin Yaşamına Dair Bazı Notlar", *Kebikeç*, c. 46, S. 46, 2018, s. 386-387.

⁵³ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921)*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 16.

⁵⁴ İkbal gazetesine ziyarette bulunan Mustafa Suphi için şu ifadelere yer verilmiştir. "Mustafa Suphi Beyefendi Avrupa'da itmâm-ı tahsil etmiş, fikri açık Türk gençlerindedir. Meşrutiyetten sonra İstanbul'a kayıtmış ve "İfham" Gazetesi'ni neşre başlamıştır". "Mustafa Suphi Beyefendi'nin fikri Osmanlı dâhilinde bir "Türklük Fırkası" teşkil etmek ve Anadolu Türklerini terbiye etmek imiş." Yavuz Aslan, *age*, s.16.

⁵⁵ Belgenin transkripsiyonu için bkz. Murgul, *agm*, Ek. 2, s. 400.

talebine karşı kayıtsız kalmasını eleştirmekte, bunu Hariciye gele-
neğindeki sorunlara bağlamaktadır.⁵⁶ Nitekim çok geçmeden Mus-
tafa Suphi Osmanlı Devleti hakkında olumsuz yorumlarda bulun-
maya başlamıştır. Şehbender Ali Kemal Bey bu defa Mustafa
Suphi'nin yazılarını engellemek üzere harekete geçmiştir.⁵⁷ Mur-
gul, Mustafa Suphi'nin İttihat ve Terakki liderlerinin İmparator-
luğu savaşa sokacağına dair endişelerini içeren Basiret gazetesin-
deki yazısına⁵⁸ karşılık İkbâl gazetesinde bir yazı yayımlanmasının
da altını çizmekte ve bu cevabî yazıda Bakü Şehbenderinin girişim-
lerinin etkili olduğu kanaatini ifade etmektedir.⁵⁹

Ali Kemal Bey'in Bakü'deki Şehbenderlik görevinin son dö-
nemleri oldukça problemlidir. Birinci Dünya Savaşı'nın baş-
ladığı ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmediği bu evrede iki
ülke arasındaki gerginlik ve güvensizlik had safhaya çıkmış, bu du-
rum da diğer dış temsilcilikler gibi Bakü'de de etkisini göstermiştir.
Ali Kemal Bey 16 Teşrinievvel 1914 tarihli yazısıyla Petersburg Se-
faretî üzerinden yaşadığı zorluklara değinmiştir. Öncelikle bir haf-
tadır sıkı bir tahkikatla her nereye gitse takip edildiğini belirten Ali
Kemal Bey, durumu şehir valisine bildirdiğinde, bahsi geçen kişile-
rin vali tarafından Şehbenderin güvenliğine kast edilmesine yöne-
lik istihbaratın neticesi olarak seçilmiş görevliler olduğunu haber
almıştır. Bu noktada valiye bunu resmî bir bilgi kabul edeceğini bil-
diren Ali Kemal Bey Nezarete ise endişelerini iletmiştir. Savaş çık-
ması durumunda Şehbenderliğin mevkiinin endişe edilecek bir hale
düşeceğini beyan eden Ali Kemal Bey, Balkan Savaşları sırasında
Türklerin gösterdiği ilgi ve sevginin bölgenin Hristiyan ahalisinde
olumsuz duygular doğurduğunu kaydetmektedir. Bu duygunun za-
man zaman fiiliyata da geçtiğini ancak önemden uzak addedildiğini
kaydeden Ali Kemal Bey, şimdi ise savaşın patlak vermesiyle “yum-
ruk göstermek, baş sallamak” gibi ufak bazı olaylar olduğunu, bun-
ları çok fazla önemsemediklerini ancak Şehbenderlik personelinin
ruh halinin çok iyi olmadığını vurgulamaktadır. Sözlerini “hiçbir
hak ve hukuka riayet edilmeyen bir zamanda” bulduklarını ha-

⁵⁶ Murgul, agm, s. 387-388.

⁵⁷ “Lâkin bugün yazdığı bir makale hükûmet hakkında bazı tazammunatı hâvî olduğu
görüldüğünden bir daha gazeteğe yazmasına müsâade olunmamasına teşebbüs edil-
miş ve mezkûr makalenin leffen arz ve takdimiyle hakkında icabına göre teşebbüsde
bulunmak üzere şahsı ve cürmüne dair ma'lûmat-ı sahihe alınmasına lüzum görül-
müştür.” Murgul, agm, Ek 2, s. 400.

⁵⁸ Yavuz Aslan, age, s. 20-21.

⁵⁹ Murgul, agm, s. 388.

tırlatarak sürdürmekte, Rusya ile bir ihtilaf oluşursa konsolosluğun gözden uzak tutulmaması yönünde istekte de bulunmaktadır.⁶⁰ Ali Kemal Bey'in endişelerine karşın Hariciye Nezareti üzerinden kendisine “*ifa-yı hüsn-i vazîfe hususunda kemal-i sabr ve itidâl-dem ile hareket eylemesi*” tavsiye edilmiştir.⁶¹

Ali Kemal Bey endişelerinde haklı çıkmış, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşın başlamasıyla Tebriz, Novoroski, Odesa şehbenderleri, Tiflis Başşehbenderi, Batum Şehbender Vekili, Sivastopol ve Bakü Şehbenderleri tutuklanmıştır.⁶² Bu süreçte tutuklanan Ali Kemal Bey, Rus memurlarının devletlerarası hukuk ve insanlık kurallarına aykırı olarak kendilerini oldukça kötü muameleye maruz bıraktıklarını İstanbul'a ancak Finlandiya üzerinden dönebildiğini beyan etmektedir.⁶³ Ali Kemal Bey, İstanbul'a döndükten sonra yine önemli bir bölge olan Bender-i Buşeyr'e tayin edilmişse de savaş nedeniyle başlangıçta buradaki görevine başlayamamıştır.⁶⁴ Bender-i Buşeyr Şehbenderi Ali Kemal Bey, 3 Haziran 1336 (1920) tarihinde Zürih Birinci Sınıf Şehbenderliğine tayin olmuştur.⁶⁵ Buradaki görevinin ardından 3 Nisan 1337 (1921) tarihinde Barselona Şehbenderliğine,⁶⁶ daha sonra da 25 Mart 1340 (1924) tarihinde Erivan Şehbenderliğine atanmıştır.⁶⁷ Ali Kemal Bey bu görevini 1 Haziran 1924 tarihinden 22 Şubat 1925 tarihine kadar sürdürmüştür.⁶⁸ 24 Şubat 1925-20 Ocak 1927 tarihleri arasında ise Batum Başkonsolosu olarak görev yapmıştır.⁶⁹

⁶⁰ BOA, Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS.), 2403/66, lef 2.

⁶¹ BOA, HR. SYS. 2403/66, lef. 1.

⁶² Mustafa Budak, “Bir Osmanlı Diplomatinin Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı -Reşt Şehbender Vekili Tefik Bey'in Raporu-”, *Türkiyat Mecmuası*, 26/2, 2016, s. 113-131; Konsolosların maruz kaldığı muameleler ve dönüş süreçleri için ayrıca bkz. Mustafa Yeni, “Dünya Savaşı'nda Osmanlı Şehbenderlerinin Eve Dönmesi”, *Birinci Dünya Savaşı Odağında Tarih Boyunca Savaş*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2018, s. 165.

⁶³ BOA, BEO, 4405/330349.

⁶⁴ BOA, Dâhiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.) 28/34, lef 3. BOA, BEO, 4314/323509.

⁶⁵ BOA, BEO, 4636/347650.

⁶⁶ BOA, BEO, 4678/350839; BOA, Hâriciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.), 164/109.

⁶⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.11.1.0 (Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı), 4.9.19.

⁶⁸ *Dışişleri Bakanlığı Yıllığı 1964-1965*, [t.y.] s. 418.

⁶⁹ *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, yay. haz. Hamid Aral, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1968, s. 1013.

Sonuç

1912 yılında Bakü Şehbenderliği görevine gelen Ali Kemal Bey, raporlarında Kafkasya'daki siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel değişime dair kayda değer bilgiler vermektedir. Ali Kemal Bey, Kafkasya'da daha önce de bulunmuş, Rusların uygulamalarına ve Müslüman ahalinin yaşadığı sorunlara şahitlik etmiştir.

Şehbender Ali Kemal Bey'in altını çizdiği ilk husus petrolün bölgenin sosyal ve ekonomik çehresini değiştirmesidir. Azerbaycan'daki İslam ahali Rus politikaları dolayısıyla Hristiyanlar kadar olmasa da belli bir servete malik olmuş, bu durum da millî bir uyanışa temel teşkil etmiştir. Bahsi geçen değişime en önemli direncin bölgenin İran'la olan bağından kaynaklandığını ve Şii din adamlarının halkı cahil bıraktığını vurgulayan Ali Kemal Bey, ancak "usul-cedid"de eğitim fikrinin yaygınlaşmasıyla bunun önüne geçilebileceğine işaret etmektedir.

Kafkasya'daki Ruslaştırma/Hristiyanlaştırma politikalarının tarihsel kökenlerini analiz eden Ali Kemal Bey, bölge halkları arasındaki çatışmaların da bu politikanın bir neticesi olduğunu; Ermenilerle Türklerin bilinçli bir şekilde karşı karşıya getirildiğini öne sürmektedir. Kendisinin üzerinde önemle durduğu hususlardan biri de Türkiye ile Azerbaycan arasında var olan bağ ve gelişen ilişkilerdir. Bu bağın iki Türk toplumunu birbirine daha da yaklaştırdığını kaydeden Ali Kemal Bey, Rusların bunu önlemek için muhtelif tedbirler geliştirdiğini ve bunun için İran'ın mezhep temelli yaklaşımlarına da göz yumduğunu ifade etmektedir.

Bakü'de bir konsolosluk açılmasının Osmanlı Devleti için çok önemli olduğunun altını çizen Ali Kemal Bey, sadece Şehbenderliğin temsil hususiyetinin dahi önemli bir aksülamel yaptığını, Azerbaycan Türklerinin bu durumu sevinçle karşıladığını belirtmektedir.

Rusların Kafkasya'daki kültürel yayılmacılık faaliyetlerine Dağıstan üzerinde değinen Ali Kemal Bey, ortak bir dil yaklaşımı geliştirmelerinin Müslüman kitlelerin bütünleşmesine sebebiyet vermesinden endişe eden Rusların kademeli eğitim kültür politikaları denediğinden söz etmektedir. Bu çerçevede Dağıstan'da eğitim dili kullanımına yönelik üç yaklaşımın varlığını beyan etmektedir. Arapça, anadilde ve Azerbaycan Türkçesiyle eğitim vermek cereyanlarından bahseden Ali Kemal Bey'e göre Azerbaycan Türkçesi bölgede yaygın kullanılan dil olup çağın gereklerine en uygun ve faydalı tercihtir.

KAYNAKLAR**1. Arşiv Belgeleri**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.11.1.0 (Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı), 4.9.19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrâkı (A.) MTZ. (04), 54/46.

BOA, Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO), 2708/203085.

BOA, BEO, 4262/319627.

BOA, BEO, 4314/323509.

BOA, BEO, 4405/330349.

BOA, BEO, 4636/347650.

BOA, Dâhiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.), 28/34.

BOA, Hâriciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.), 164/109.

BOA, Hâriciye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti (HR. SAİD.), 13/19.

BOA, Hâriciye Nezâreti Sofya Sefâreti (HR. SFR. 04.), 04. 803/54.

BOA, Hâriciye Nezâreti Petersburg Sefâreti (HR. SFR. 1.), 173/22.

BOA, HR. SFR. 1., 163/37.

BOA, Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS.), 2403/66.

BOA, İrade Hâriciye (İ. HR.), 399/11.

BOA, İrade Taltîfât (İ. TAL.), 178/87.

BOA, İ. TAL. 230/83.

BOA, İ. TAL., 381/46.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

ALGAR, Hamid, "Ahund", *TDVİA*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1989, s. 185.

ALİYEVA, Metanet A., "Azerbaycan'da Asimilasyon Siyaseti", *Karadeniz Araştırmaları*, c. 7, S. 7, 2005, s. 36-44.

ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2000.

ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921)*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

- AŞURBEYLİ, Sara, *Bakı Şəhərinin Tarixi*, çev. Azer Bağirov, Avrasiya Press, Bakü, 2006.
- Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər*, C. 5, Redaktörler: Mahmud İsmayilov, Nigar Maksvell, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2008.
- BAL, Halil, *Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- BAYRAKTAR, Oğuz Kağan, "Bir Dönüşüm Dinamiği Olarak Petrolün Bakü Şehir Kimliğine ve Şehirleşmesine Etkisi", *Turkish Studies*, c. 15, S. 8, 2020, s. 3387-3402.
- BENNİĞSEN, Alexandre, QUELQUEJAY, Lemercier C., *Step'te Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı*, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1994.
- BOZKURT, Giray Saynur, *Tercüman Gazetesine Göre, 1905-1907 Yılları Arasında Rusya Müslümanlarının Siyasî Kimlik Arayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- BUDAK, Mustafa, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı - Reşt Şehbender Vekili Tefvik Bey'in Raporu-", *Türkiyat Mecmuası*, 26/2, 2016, s. 113-131.
- BUNİYATOV, Ziya Musa, "Dağıstan", *TDVİA*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1993, s. 404-406.
- ÇELİK, Dursun, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan, Birinci Bölüm", *Bilgi*, S. 3, Güz 1996, s. 61-62.
- DEVLET, Nadir, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1988.
- Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, yay. haz. Hamid Aral, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1968.
- Dışişleri Bakanlığı Yıllığı 1964-1965*, [t.y].
- DOĞAN, Şahin, *Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nun Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012.
- DURDUN, Davut, "Kafkasya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2001, s. 157-158.

- ELEKBEROVA, Kemale, “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili ve Osmanlı Türkçesi”, 38. (ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 2007: bildiriler: Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi, C. 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 529-536.
- ERDOĞAN, Fahreddin, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- GASIMOVA, Mehriban, *Azerbaycan’da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- KANLİDERE, Ahmet, “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedid Hareketi,” *Türkiye Günlüğü*, S. 46, 1997, s. 89-96.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990.
- MAHMUDLU, Muraz, *Azerbaycan’da Petrol Üretimine Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020.
- MARAŞ, İbrahim, *İdil-Ural Türklerinde Cedidçilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Kafkasya- II. Tarih”, *TDVİA*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2001, s. 158-160.
- MURGUL, Yalçın, “Mustafa Suphi’nin Yaşamına Dair Bazı Notlar”, *Kebikeç*, c. 46, S. 46, 2018, s. 381-404.
- MUSTAFA, Nazim, “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar”, *Atatürk Dergisi*, c. 3, S. 1, 2014, s. 1-12.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Büyük Devletlerin Kafkasya’daki Ermeni Siyaseti (Kafkasya’daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan Bir Arşiv İncelemesi (1910-1920)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, c. 2, S. 1, 2013, s. 143-168.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 12, S. 1, 2012, s. 533-561.
- NURİYEVA, İrade, *Azerbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin Əvvəllərində)*, Mütercim, Bakü, 2015.
- NUSRETOĞLU, Telman Guliyev, *Rus Ortodoks Kilisesinin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1828-1905)*, Yayınlanmamış

- Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- NUSRETOĞLU, Telman, "Rotşildler ve Bakü Petrolü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 8, S. 3, 2021, s. 1018-1033.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) I (1578-1914)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1992.
- ÖZKAYA, Yılmaz, *Tercüman Gazetesinde Azerbaycan Edebî ve Fikrî Muhiti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.
- SARAY, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999.
- SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1921-1931*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- Sebilürreşad*, c. 9, S. 221, s. 241 [*Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilürreşad Mecmuası*, Proje Yürütücüsü: Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2017].
- SEFEROV, Rahman, "Azerbaycan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2005, s. 285-297.
- SUNY, Ronald Grigor, *Bakü Komünü 1917-1918 Rus Devriminde Mülkiyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- TAGHIYEVA, Irada, *Azerbaycan'da Din Eğitimi (1850-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- TANRIVERDİ, Mustafa, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 538-557.
- TARCAN, Burçin H., "Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya'da Gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906", *Ermeni Araştırmaları*, S. 68, 2021, s. 129-157.
- VALİYEV, Orkhan, *Çarlık Dönemi Azerbaycanı'nın Uluslaşma Süreci: 1850-1920*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2020.

- YENİ, Mustafa, “Dünya Savaşı’nda Osmanlı Şehbenderlerinin Eve Dönmesi”, *Birinci Dünya Savaşı Odağında Tarih Boyunca Savaş*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2018, s. 165-198.
- YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. 14, S. 36, 2008, s. 187-199.
- YOSUNTAŞ, Burcu, *Kars Şehbenderliği (1879-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.

EKLER

Ek-1: Bakü Şehbenderi Ali Kemal Bey'in, Rusya'nın Kafkasya'daki Eğitim Kültür Politikasına ve Uygulamalarına Dair Raporu (BOA, HR. SFR.1., 173/22. 09.04.1914)

PETERSBURG SEFARET-İ OSMÂNİYESİ CÂNÎB-İ SÂMÎSİNE

Saltanat-ı Osmâniyye

Bakü Şehbenderliği

13/2

No: 28363 Recu: le 15 Avril 1914

Efendim Hazretleri

Rusya Hükûmeti şimdiye kadar ta'assub-ı dînîyye ve kavmîyyelerine nüfûz etmeğe muvaffak olamadığı Dağıstan ahâlisinin te'âmül-i kadîmeleri üzere idâreten mâlik oldukları imtiyâzâtı tehdîde teşebbüs etmiş olması ahâli-i merkûmede bir galeyân-ı efkâr husûlüne bâ'is olmuştur. Hükûmet son senelerde Kafkasya Türklerinde numâyân olan tezahürât-ı millîye ve âsâr-ı intibâh ve tarrakkînin te'siriyle Dağıstanlılarla aralarında bir hâ'il-i mühim teşkil eden mübâyet-i mezhebiyyenin ehemmiyetini gayb idüb câlib-i dikkat bir süratle zâ'il olmakta bulunmasını ve bu iki unsur arasında gündün güne tezâyüd etmekte olan münasebât neticesi olarak Türk lisânının Dağıstanlılar arasında intişâr ve ta'mim etmesini ve oralarda da Türkçe öğrenmek arzusunun artması ve bu suretle aralarında bir mukârenet ve iştirâk menâfi' husûle gelerek mühim bir Müslüman kitle-i siyasîyyesi vücûda gelebilmesini nazar-ı ehemmiyete alarak evvela tahsîl-i ibtidâ'i her milletin ana diliyle ve tâlî ve 'âli Rus diliyle olacağını i'lânla Türkçe tahsiline müsâ'ade etmemiş ve mevâki-i münasîbede mekâtib-i rüşdiye açmağa başlamış ve Dağıstan'da kullanılmakta olan muhtelif dillerin henüz hurûfâtı mevcut olmadığından mahall-i mezkûre elsine-i şarkiyeye vâkîf müfettişler göndererek her kavmin dilini tedkîk ettirmiş ve telaffuzları müşkil olan bazı kelimeleri gramafonla zabt ettirerek hurûfâtı tefrîk ve her kavme bir elifba tertibine çalışmış ise de dillerin kesreti mesâ'isini son derece işgâl etmiş ve açtığı mekâtib-i rüşdiyelere de rağbet edilmemiş olduğundan dil meselesi ahâlîce o kadar ehemmiyetle telakkî edilmemişti hâlbuki ahîren hükûmet şimdiye kadar kurâ ve kasabâta ahâlî beynlerinde cereyan eden mu'amelâtın içlerinden ta'yin ettikleri adamlar vasıtasıyla Arabça olarak yapmakta oldukları muharrerâtını ba'de-mâ kendi tarafından nasb edilecek adamlarla ve Rusça olarak icrâ'sını

emr etmiş olması hatta bazı karyeye böyle kâtibler de göndermiş ahâlînin son derece ağır iğbirâr ve itirâzât-ı şedîde bulunmalarını mucib olmuştur. Ahâlî evvela valiye bir heyet-i mahsusa gönderip te'âmül-i kadîmelerinin muhafazasını talep etmişlerse de hükûmet gelen vekilleri tekdîrle tevkîf ederek cebr izhârına başlamış olması ahâlîyi bütün bütün galeyâna getirmiş ve bu arada "Gunib" taraflarındaki bir karyeye hükûmet tarafından gönderilmiş olan kâtib de ahâlînin ta'assubuna dokunacak bazı ifadâtta bulunduğundan katledilmiştir. Martın yirmi dördüncü günü ahâlî tevkîf edilen vekillerinin tahliyesini istemek için toplanarak 'adedleri beş bine kadar bâliğ olduğu halde müctemi'an merkez-i vilâyet olan Temurhan-Şura'ya doğru yürümüşlerse de hükûmet-i mahallîye telaşa düşüp gelmelerine mâni' olmak üzere karşılıklarına miktar-ı kâfi asker göndermiş ve vali de bizzat karşılıklarına giderek arzularını is'âf edeceğini va'dle cemâ'ati bin müşkîlâtla mahallerine avdet ettirmeye muvaffak olmuşsa da bunlar içlerinden intihâb ettikleri birkaç adamını diğer bir tarikle Tiflis'e Kafkas Vali-i Umûmîsi nezdine i'zâm etmişlerdir. Müşârün-ileyh meselenin tahkîk ve tesviyesi zımında aslen Dağıstanlı olup ma'iyetinde bulunan hıdemât-ı mühimmede kullandığı "Kazanilipof"ı Dağıstan'a göndermiş ve vekillerin de dûcâr-ı ta'kibât olmamaları için yedlerine bir mektub vererek memleketlerine i'âde etmişlerdir. İşbu hadisenin ne suretle halli mümkün olacağı bilinemez ise de Dağıstanlılar meyânında te'âmül-i kadîme üzere idâre-i umûrdan farazî olanlar ve zamânın terakkîyâtına göre işbu tarz-ı idarenin tensikini arzu edenler de bulunduğundan her halde mesele hükûmetle ahâlînin arzuları beyninde bir tarz-ı tesviye ile önü alınacağı zannedilmektedir. Hasbe'l-münasebe zikri sebkât eden lisân meselesi Şehbenderhanece diğer meseleden ziyade hâ'iz-i ehemmiyet bulunduğundan bu bâbda bazı ma'lûmât-ı çâkerînin 'arzi münâsib görülmüştür; Dağıstan'da lisân hususunda üç muhtelif cereyan mevcut olup biri Arabça diğeri lisân-i mâder-zâdla üçüncüsü de Azerbaycan Türkçesiyle tahsil etmek cereyanıdır. Bunlardan birincisi Kuran-ı azîmü's-şânın Arabça olmasını ileri sürerek o dil ile tahsîlin ayrıca bir feyz u rûhanîsi olduğunu beyan etmekte olan bazı menfa'at-perest ve hûd-bin hevaceğândan ibarettir. Maksad-ı aslîleri de orada te'ayyuşlerini ahâlînin cehaletiyle te'min eden kendileri gibi bir takım kâselislerin menâfi'nin sıyanetidir. İkinci cereyâna tâbi' olanların mütâla'atı her halde evvelkilerinden daha makûl ise de bunlar da gözleri bir perde-i enâniyyetle setr edilmiş bir takım kûtehbînlerden ve bir az Rusça tahsîl görüp kendilerini dev aynasında gören

gençlerden mürekkebdir. Ekseriyeti teşkil eden üçüncü kısım Arabçanın 'asr-ı hâzıra elverişli tahsile müsâ'id olmadığını ve bu lisânın tamîminin müşkîlât-ı 'azimesini ve Dağıstan'ın hemen her köyünde bir başka lisân kullanılmakta ve yekdiğeriyle anlaşmak için Azerbaycan Türkçesi isti'mâl edilmekte olduğundan ekseriyetin bu lisâna vâkıf bulunduğunu ve bu lisânın terakkîyât-ı hâzıradan behre-dâr olmuş idiğini memleketlerindeki lisânlara hurûfât ve ilkâ tertîbi kâbil olabilese bile tamîm ve 'asr-ı hâzıra elverişli surette istifâde görebilmek için en az yarım asırlık bir vakt-i müsâid icâb edeceğini idrâkle dîn ve hukuk-ı şahsîyelerinin muhafazası ve dekâ'ik-i zamâneye vukûf peyda edebilmeleri için Türkçenin en münasib bir lisân olduğunu i'tirâfla mekatib-i ibtidâiyelerinde Türkçe tahsîl edilmesini arzu etmektedirler. Bunların mütâla'at-ı muhakkıkları bi't-tab'i Şehbenderhane tarafından da tasvîb edilmekte ve kendilerine müzâherette bulunarak teşvîkten geri kalmamaktadır. Hatta Türkçeyi iyi tahsîl etmiş mu'allim tedârîki zımında bu fırka mensûbîninden iki zâtın çocuğu bu sene vesatet-i çâkerî ile Dersaadet'e gönderilmiş ve biri Dâru'l-mu'allimîn diğeri Fatih'te Gelenbevî Sultanîsine kaydettirilmiştir. İkinci kısım yani lisân-ı mâder-zâdları taraftarânından "Gabief" namında bu bâbdaki bazı teşebbüsâtıyla ma'rûf bir genç Petersburg'da "Zarba? Dağıstan" namında bir kısmı Dağıstan'ın Kumuk diliyle diğeri kısmı Rusça bir gazete çıkararak propaganda yapmağa ve bazen Bakü'ye gelip konferans da vererek taraftar bulmaya çalışmışsa da hiçbirini bir netice vermemiş ve konferansı esnasında kullandığı dâ'ire-i şümûlü ölçülmemiş bazı elfâz ahâlînin nefretini mucib olmuştur. Kendisi fakirü'l-hâl olduğu halde gazete neşri vesair bazı teşebbüsâtının masârıfına mu'âvenet eden müşevvek ve hâmîsi kim olduğunu keşfedemediğim bu genç bi'l-âhire yani Balkan Muharebatı esnasında yeniden "Müslümaniki Listok" namıyla neşre başladığı bir gazete ile hükûmet-i Osmâniyye lehinde ve gayet açık olarak yazdığı bazı makalât ile Panislaviz politikası aleyhinde pek şiddetli muhacemâtta bulunmuş olmasından hatt-ı hareketinde her nedense bir tebeddül âsârı görülmüştür. Ol babda emr u ferman hazret-i men lehül-emrindir. Fi 27 Mart 330 ve 9 Nisan 914.

Şehbender Ali Kemal

Ek-2: Şehbender Ali Kemal Bey'in Azerbaycan'daki Ekonomik Değişime, Rusya ve İran'ın Azerbaycan Türkleri Üzerindeki Etkilerine, Halktaki Milli Uyanışa ve Osmanlı Devleti ile Yakınlaşmalarına Dair Mütalaası (BOA, HR. ŞFR. 163/37)

PETERSBURG SEFARET-İ OSMÂNİYESİ CÂNÎB-I SÂMÎSİNE

7/20 Şubat Sene 912

Saltanat-ı Osmâniyye

Bakü Şehbenderliği

22/2

Devletlû Efendim Hazretleri

Bakü'ye muvâsalat-ı çâkeranem akabinde hükûmet-i mahallîyeye ihbâr-ı keyfiyet edilmiş ve ifâ'sı îcâb eden vizite merasim-i resmîyesine mübâşeret olunmak üzere tedârîki taht-ı vücûbda bulunan bir makam-ı resmî yani şehbenderhane ittihâz olunmak üzere bir hane taharrisine ibtidâr olunmuş hâlbuki civarında zuhur idüb ahâlî-i mahallîyeyi servet-i lâyuhsâya gark etmiş olan petrol madeni sebebinden Bakü bir çok ecânib ve ağniyânın mukrı olarak son derece kesb-i vüs'at ve intizâm ve hayatı da galâ' etmiş olduğundan tam on dört gün icrâ' ettirdiğim taharriyat neticesiz kalarak muhassasâtımız olan on bin kuruşla şehbenderhane ittihâzına elverişli dört odalı bir apartman bile isti'cârı adîmü'l-îmkân olduğu görülmüştür. Diğer taraftan yekdiğerleriyle rekabet edencesine ibrâz-ı âsâr-ı hamîyyet ve hayr-hâh etmek için vesile gözeten ahâlî-i İslâmiyye-i mahallîyeden bir kaç tarafından vâkî' olup bazı mütâla'aya mebnî münâsib cevâblarla kabulden istinkâf edilmekte olan tekliflerinden birinin kabulüne mecburiyet hâsıl olarak mûmâ-ileyhimin merkezden bir az uzak ve istasyona karîb bir mahalde mutasarrıf bulunduğu hanenin birinci katındaki bir apartmanı senevî üç yüz ruble noksanına olarak bin ruble bedel-i icâr vermek şartıyla isticârla derûnuna girilmiş ve hemen bir salon tertîbiyle resmî vizite ve kabul ifâ' edilmiş ve mu'âmelât-ı sâ'ireye de mübâşeret olunmuştur.

Çâkerleri evvelce Kafkasya'da bulunmuş ve ahvâl-i mahallîyeye mümkün mertebe kesb-ı ittilâ' etmiş isem de aradan üç seneden fazla bir zamân mürûru ve bu esnada bazı ahvâl-i fevka'l-'âde zuhûr etmiş olduğundan muvasalât-ı bendegânemden beri re'y-ül ayn görüb tedkîk edebildiğim bazı hususât-ı mühimme burada bir şehbenderlik ihdâsı hususunda hükûmetin son derece isabet etmiş olduğunu suret-i kat'iyede göstermektedir. Yüz yirmi bin kadar tahmin olunan ve ekseriyeti teşkîl eden Bakü ahâlî-i İslâmiyyesi

zann-ı 'acizâneme ve kullandıkları lisâna göre Azerbaycan Türklerinden olup muhaceret-i umûmîyeden sonra İran ve Kafkasya'nın bir kısmında icrâ'-yı hükûmet etmiş olan Özbek ve Selçuk Türkleri cinsinden olsalar gerektir. Bunlar müddet-i medîde İran hükûmetinin taht-ı hükûmrânîsinde kalarak 'âdât ve ahlâklarını ve Şah İsmail'in cebriyle de i'tikâdlarını almışlardır. Bakü vaktiyle ticaret ve sanâyi'de Kafkasya'nın diğer yerlerine nisbeten terakkî etmiş olan Şirvan'ın Bahr-i Hazar sevâhiline gönderilen emti'anın iskelesi olmak ve ticaretin memerrî bulunmaktan gayri bir ehemmiyeti olduğu halde ve ahâlîsi Türkmenler gibi koyunculuk ve yegâne mahsulü olan zâferan ticaretiyle geçinmekte iken bundan elli altmış sene mukaddem civarında kesretle zuhûr eden petrol madeni bir çok sermayedârânın hücumuna ve arazi esmânının da servet-i sâ mânâ nâ'iliyyetine bâ'is olarak şehir fevka'l-'âde ehemmiyet ve haricden gelen 'anâsır-ı muhtelif ile vüs'at ve intizâm kesb etmiş ve ahâlî-i İslâmiyye de ticaret ve servet sayesinde gözleri açılmağa başlamıştır. Yoksa ahvâl-i sabika ve İran'la olan münasebât-ı mütemâdiyenin ve bâ-husûs her sene Muharrem ayında bir takım sûrî ve ce'li ta'assub ve evzâ' göstererek ahvâl u zamâna asla yakışmayan hikmet ve mantıktan mu'arrâ bulunan bir takım menâkıb-ı kâzibe ve musanna' okuyarak ahâlî-i soymak için İran'dan gelen binlerle mersiye-hânın telkînât-ı batîle ve müzemmikelerinin te'sirâtı ve bunlardan töreme hocaların tadrîsâtıyla ahâlî umûmîyetle cehâlet ve gaflet-i 'azime içinde pûyân olagelmekte imişler. Bakü ahâlîsinin ticaret ve mîl-i mütemeddine ile münasebetleri sayesinde hâb-ı gafletten bîdâr olmağa başlamaları hükûmet-i merkeziyenin nazar-ı dikkatini celb ederek husûle gelmekte olan inkılâb-ı efkârın önünü almak maksadıyla usûl-i cedidde mektebler küşad etmelerine ve bervech-i sâbık mersiye-hân döküntülerinden cehâlet-i mücesseme olan mollalardan gayri kimselerin tadrîsâtta bulunmasına mümâna'at idüb kendisi ale'l-'acele birçok muntazam mektebler küşad ve tahsîl-i 'ilm arzusunda bulunanları oraya gitmeğe icbârla i'tiyâdları vechle ahâlîyi Rus hayat ve terbiyesi vererek Ruslaştırılmaya çalışmış ise de Japon Muharebesi'ndeki mağlubiyeti üzerine bütün Rusya'da hâsıl olan efkâr-ı umûmîye galeyânı ve iğtişâsı esnasında hemen cümlesi 'anâsır-ı sâ'ireden mürekkeb bulunan Kafkasya ahâlîsinde de bir kıyâm-ı umûmî hissi uyanmaya başlayınca son derece telaşla ahâlî-i mahallîyenin ekseriyetini teşkil eden 'anâsır-ı mühimmeden İslâmlarla Ermenileri yekdiğerine çarpıştırmak ve Gürcüleri de kendisi kırmağla önünü almağa çalışmış ve muvaffak dahi olarak Bakü Karadağ ve Gürcistan kitâlini vücûda getirmiştir. Lakin bu mesele henüz ne olduklarını anlamamış olan

ve mevcudiyet-i millîyelerinden bî-haber bulunan İslâmların bütün bütün muceb-i intibâhı olarak zamânın müsâ'adesi ve mücadelâtın kendilerine bahşettiği cesaretle bir mevcudiyet-i millîye göstermeye ve ahâlîde esaslı bir hissiyât-ı ve ta'assub-ı millîye uyandırmaya çalışmalarına vesile olmuştur. Bu suretle asıllarının Türk olduğunu ve 'anâsır u milel-i sâ'ireden son derece geri kalmış bulduklarını ve buna sebep ise İranlılar olduğunu câhil ve bi-vâye mer-siye-hânları alt ederek kendileri gibi onları da cehalet ve 'atâlette saklamış olduklarını ve bi'l-âhire de Rusya'nın bundan bi'l-istifâde kendilerini Ruslaştırmaya çalıştığını öğrenmişler ve bunun önünü almanın yegane çaresi de kendi lisânlarında usûl-i cedîde üzere mektebler açarak ahâlîyi tenvîr etmek olacağını idrakle Avrupa dü-vel-i mütemeddinesi sırasına girerek müterakkî bir lisân ve edebi-yata mâlik bulunan ve hemcinsleri olan Türklerden mu'allimlere ve orada tahsilde bulunan gençlerin hemen celbine gayret ederek bir çok mektebler küşadına ve birkaç gazete neşrine muvaffak olmuşlar ve bunun üzerine Osmanlı Türkçesine ve Türkiye'ye meyl u muhabet ibrâzına başlamışlardır. İşbu muhabetleri Türkiye'de husûle gelen inkılâb-ı mesûd ahbâr üzerine tezâyüd ve Ermenilerin i'lân-ı hürriyetten sonra vatanlarına avdet ve mazhar-ı müsâvât olmaları ve bu suretle milleteyn beyninde cây-gîr olan husûmetin zâ'il olması Kafkasya'da te'sirle zaten hakîkati de anlamış bulduklarından onlar da beyinlerindeki münâferet ve muhâsemâtı izâle ve te'lif-bih ederek milletlerinin terakkisine gayretle nazarlarını Devlet-i Osmanîyeye tevcîh etmişlerdir. İslâmlar diğer tarafta mahzâ vahşet ve cehâletleri neticesi olarak İranlıların dûçâr olmakta bulunduğu ahvâl-i mü'essifeden dolayı İran hükûmetinden nefret idüb Osmanlı Türkleriyle bütün bütün takarrüb etmek maksadıyla Sünnilik ve Şi'ilik ihtilâfâtının da tederîcen ilgâ'sına bile teşebbüs hatta İslâmiyet'le kâbil-i te'lif olmayub vahşetten ve nefse zülmden ibaret olduğunu gördükleri "Şah Hüseyin Vah Hüseyin" ayinini terk etmişlerdir. Lakin bunca senelerden beri yer tutmuş olan bir i'tikâd u ahlâkın yedi sekiz sene zarfında bütün bütün tebdîli mümkün olamayacağı bedîhî olmağla beraber bu cihet Rusya'nın politikasına muvaffak da gelmediğinden önünü almak maksadıyla efkâr-ı müceddîde ashâbına karşı aç kalarak hamallık etmek tehlikelerine maruz kalan başı imameli bir takım haşerâtı himâye ve kendisinin meşgûliyyeti esnasında ûsûl-i cedîde üzere açılmış olan mekteblerin bekâ' ve devamına mâni' olmak üzere teba'a-i Devlet-i Osmanîyyeden olan hocaların cümlesini propa-ganda yapmakta olmaları töhmetiyle Rusya'dan tard ve te'bid ve

mekâtibe müfettişler gönderib Rusya tarihiyle Rus lisânının Türkçeden fazla okutturulmasına dikkat ve Türkiye'de matb'u' kitaplarından tedrisâtta bulunulmasına mümâna'at ve hatta müdâhaleyi daha ileriye vardırarak müfettişlerden biri Neşr-i Maarif Cemiyetine gidüb -siz zamir-i şahsîden müfred mütekellim olarak "men" derken şimdi Osmanlılardan aldığınız "ben" ve "imdi yerine "şimdi" kelimelerini kullanıyorsunuz bundan Osmanlı propagandası yapmakta olduğunuz tezâhür ediyor bu suretle yazılmış eserlerin neşrine ve mekteplerde kullanılmasına müsâ'ade etmeyeceğim demiş olması ve mecidler civarında bulunan mekteplerde yalnız 'akâ'id-i dînîye ve Kuran okutturulub başka dersler tedris ettirilmemesi ve ahîren de kırk kadar genç molla kendi arzularıyla "mekteb-i Sa'âdete" devamla üsûl-i cedîde üzere tahsil-i 'ilm etmeye başlamasına (mekteb ya cismânî ya rûhânî olmalı ikisi bir arada olmaz) diye muhalefet etmeye teşebbüs etmesi ve İran'dan her ne kadar hoca gelse ve her ne tarafa gitse müsâ'ade etmekte olduğu halde teba'a-i Osmanîyyeden bu gibi kimselerden bir ferdin Kafkasya'ya duhûlüne meydan vermemesi terakkîperverânı müte'essir etmeye başlamış ise de men' edilmek istenilen teba'a daha ziyade ehemmiyet vermek muktezâ-yı tâbiat-i beşerîyye olduğundan onlar sa'ylarına daha ziyade keremi vermektedirler. Mûmâileyhime Rus hükûmetinden başka bir mu'âriz daha vardır ki onlar da yukarıda 'arz etmiş olduğum vechle usûl 'atika taraftârânı olan Ahundlar ve bunların mu'tekidleri olan cehele olub bunlar da yüzde elli nisbetinde iseler de fazîlet her vakit cehele galebe çalacağından 'adedleri günden güne kemâl-i sür'atle tenâkus diğer kısmı de o nisbette tezâyüdle Bakü'de 'umûm Kafkasya için bir menba' ve merkez-i ma'ârif-i İslâmiyye ve terakkîyye vücûda gelmektedir.

Ahvâl-i mesrûde ve ma'rûza üzerine Rusya hükûmetinin Devlet-i Osmânîyye tarafından Bakü'de bir şehbenderlik ihdâs etmesi teşebbüsüne karşı bir buçuk sene ikâ' etmiş olduğu müşkilâtın esbâbı tezâhür etmektedir. Mahzâ himem-i fehîmâneleri neticesi olarak istihsâl olunan muvaffakiyet üzerine Dersaadet'ten hareketle İslâmlar tarafından istikbâl edilmek arzu edildiğini istihbâr etmiş olduğumdan kimsenin haber almasına meydan vermeyerek Bakü'ye muvasalât ve mûmâ-ileyhimle mümkün mertebe ve münasib surette temâsda bulunmamağa i'tinâ' etmiş isem de muvasalât-ı bendegânem ahâlîde son derece memnûniyet ve meserret husûle getirerek her gün otel ve Şehbenderhane önünden geçerek izhâr-ı şadûmânî ile pencerelere bakmakta hele Cuma günleri Şehbenderhane balkonuna rekzettiğimiz sancak-ı Osmanîyi görenler temâşâ

için saatlerle durmakta ve içlerinden bazıları meserret ve hissiyatını muhâfazaya muktedir olamayarak gözyaşları akıtmaktadırlar.

Bakü ahâlî-i İslâmîyesinin Devlet-i Osmanîyeye karşı bu derecede bir hiss-i muhabbet ve hürmet beslemekte olduklarına ve şebenderlik ihdâsından dolayı bu suretle ibrâz ettikleri âsâr-ı memnuniyet ve meserrete karşı hükûmetin şebenderlik tesisindeki maksad-ı âslîsi her ne olursa olsun buraya gönderilen şebenderin şan u haysiyet-i devleti i'lâ'ya son derece ihtimâm ve emsâl-i düvel-i sâ'ireninkilerden fazla i'tinâ' etmesi îcâb edeceğini i'tirâf etmemek kâbil değildir. Ve bir de 'arz ettiğim vechle ahâlî-i mahallîye ötedenberi İran terbiyesi almış ve ekserîsi neft yüzünden milyonlara mâlik olarak sahib-i servet olmuş bulduklarından âlâyîş-perest olub hürmet ve ta'zim ettikleri kimseleri de debdebedâr görmek arzusunun beslemekte oldukları hâlbuki iki bin kuruş maaş ve bin kuruş tahsîsâtla Bakü gibi Rusya'nın bütün şehirlerinden pahalı bir memlekette yaşayabilmek ve on bin kuruşla dört odalı bir hane bile bulmak müşkîl iken ahvâl-i mahallîyeye muvaffak ve emsâline fâ'ik bir surette şân-ı devleti muhafaza etmek imkân dâhilinde olub olmayacağını ve buraya muvasalât-ı bendegânemden beri mevki'in nezaket ve ehemmiyetiyle beraber bu hususda dûçâr olduğum meşakkat ve 'azâb-ı derûnun derecelerini lütfen ve merhameten tahmîn ve takdîr buyurarak Şebenderlik tahsisâtının hiç olmazsa üç bin kuruşa ve hane kirasının da bin beş yüz rubleye iblâğı zımında teşebbüsât-ı münasîbe ve muktezîyyede bulunulması hususunda isti'tâf-ı atûfet-i mün'imânelerine ictisâr eylerim. Ol babda emr u ferman hazret-i men lehül-emrindir. Fi 7/20 Şubat sene 912

Bakü Şebenderi

Ali Kemal

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA AZERBAYCAN HEYETİNİN İSTANBUL VE PARİS'TEKİ DİPLOMATİK GÖRÜŞMELERİ VE BU SÜRECİN OSMANLI BASININA YANSIMASI

Resul YAVUZ*

Giriş

1917 yılında Bolşeviklerin Rusya'da Çarlık rejimine son vererek yönetimi ele geçirmeleri Rusya'nın egemen olduğu topraklar başta olmak üzere Kafkasya, Baltık ve Avrupa gibi bölgelerde de derin tesirler bırakmıştır. Şüphe yok ki Azerbaycan da bu durumdan fazlasıyla etkilenen ülkeler arasındaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı durum ile birlikte Azerbaycan da Rus boyunduruğundan kurtulup bağımsız bir devlet olarak uluslararası camiada tanınmak için diplomatik faaliyetlerine başlamıştır. Bu amaçla Azerbaycan Hükûmeti, ilk olarak Osmanlı Hükûmeti ile istişarelerde bulunmak, bu devlet ile bir dostluk antlaşması tesis ederek konumunu güçlendirmek ve Kafkas ülkeleri ile sınır sorunlarına çözüm bulmak amacıyla oluşturduğu heyet üyelerini İstanbul'a göndermiştir. Heyet üyeleri burada buldukları süre boyunca bir taraftan Ermenistan ve Gürcistan temsilcileri ile görüşmelerde bulunmuş, diğer taraftan da savaşın Kafkaslarda ortaya çıkardığı duruma paralel olarak Osmanlı ordusunun Bakü'yü Bolşevik işgalinden kurtarmak için yaptığı harekâtın neticelerini bekleyerek buna göre politika geliştirme çabaları içerisine girmiştir.

Azerbaycan Hükûmetinin Osmanlı Devleti ile Haziran 1918'de imzaladığı antlaşma neticesinde harekete geçen Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül'de Bakü'ye girerek şehri Bolşeviklerden temizlemiştir. Bu durum, başta Bakü olmak üzere Türk dünyasında sevinçle karşılanmıştır. Bu arada Çarlık Rus İmparatorluğu'nun dağılması neticesinde Ermeni, Azerbaycan ve Gürcü hükûmetleri tarafından oluşturulan Maverai-i Kafkas Federasyonunun dağılması

* Doç. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ryavuz@bandirma.edu.tr. ORCID: 0000-0002-7705-1020.

sonrasında bu devletlerin tek tek bağımsızlıklarını ilan etmesi ile Kafkaslarda yeni bir durum ortaya çıkmıştı. Bu aşamadan sonra bu üç devletin temsilcileri, bağımsızlıklarını korumak ve uluslararası düzeyde tanımak için derhal diplomatik girişimlerde bulunmak üzere harekete geçmişlerdi.

Osmanlı Hükûmetinin daveti ile 24 Haziran 1918'de İstanbul'a gelen Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki heyet, Gürcü ve Ermeni temsilcilerle İstanbul'da görüşmelerini sürdürürken Kafkas sorunlarının masaya yatırılacağı bir konferansın organize edilmesini arzu ediyordu.¹ Ancak Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup ayrılması ile Kafkaslarda yeni farklı oluşumların ortaya çıkması ve Eylül 1918'de Bakü'ye zafer kazanarak giren Osmanlı ordusunun geri çekilmesi neticesinde başlayan süreç² böyle bir konferansın toplanmasına engel oluşturmakla birlikte Azerbaycan Hükûmetinin de İstanbul'dan beklentilerinin yok olmasına neden olacaktı.³ İmzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti için yeni ve meşakkatli bir dönemin başlamasına sebep olurken, Kafkas milletleri ve Azerbaycan için de bağımsızlıklarının korunması ve tanınması konusunda umutların İstanbul yerine Paris'te aranmasına meydan verecekti.

1. Azerbaycan Heyetinin Paris Barış Konferansı Öncesinde İstanbul'da İtilaf Devletleri ve Tarafsız Devlet Temsilcileri ile Yaptığı Görüşmeler

Çarlık Rusya'nın dağılması ile bağımsızlığa kavuşan Azerbaycan, diğer Kafkas Cumhuriyetleri gibi Yeni dünya düzeninin konuşulacağı Paris Barış Konferansı'ndan büyük devletler başta olmak üzere dünya devletleri tarafından bağımsız bir devlet olarak tanınma noktasında umutlar besliyordu.⁴ Nitekim daha konferansın toplanmasına birkaç ay kala Azerbaycan hükûmet temsilcileri İtilaf Devletleri'nin Orduları Başkomutanı General V. Thomson ile yaptıkları bir görüşmede Azerbaycan'ın Konferansa katılacağı yönünde

¹ Vasıf Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, çev. Eldeniz Recebov, Teas Press, İstanbul, 2018, s. 164.

² Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov (ed.), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı, Bakı, 2008.

³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Resul Yavuz, "Bağımsızlığının İlanından Sonra Azerbaycan Heyetlerinin İstanbul'daki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Basınındaki Yansımaları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon, S. 28, 2020, s. 371-400.

⁴ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1998, s. 176.

teminat almışlardı. Bakü'de hükûmet, Paris Konferansı'na hazırlık yaparken Osmanlı Hükûmeti ile görüşmeler yürütmek amacıyla İstanbul'da bulunan Ali Merdan Topçubaşov⁵ başkanlığındaki heyet de burada konferans öncesinde Batılı devlet temsilcileri ile yoğun diplomatik görüşmeler yürütüyordu. Nitekim Resulzade başkanlığındaki heyet çalışmalarına devam ettiği sırada 4 Ağustos'ta İstanbul'a olağanüstü tam yetkili Azerbaycan elçisi olarak atanan Ali Merdan Topçubaşov da Paris'e hazırlık için İstanbul'da bulunan batılı devletlerin diplomatik temsilcileri ile görüşmelere ağırlık verecekti. Bu amaçla Topçubaşov, Ekim 1918'den Ocak 1919'a kadar başta aralarında Osmanlı Hükûmet yetkilileri başta olmak üzere ABD, İsveç, Rusya, İran, İngiliz, İtalya, Hollanda'dan büyükelçi, temsilci, asker ve kâtip gibi kişilerin bulunduğu 30 kişi ile toplamda 37 görüşme gerçekleştirecekti.⁶

Topçubaşov, 7 Aralık'ta Rusya'nın geçici hükûmetinde dış işleri bakanı olarak görev yapan Milyukov ile yaptığı bir görüşmede Çarlık hükûmet yetkililerinin de İtilaf Devletleri'nden yardım almak için Barış Konferansı'na katılmayı arzu ettiğini öğrenecekti.

⁵ 1865'te Tiflis'te doğan Topçubaşov, lise eğitiminden sonra Petersburg Üniversitesi'nde hukuk eğitimi aldı. Üniversiteyi bitirdikten sonra Tiflis'e dönen Topçubaşov, bir müddet adliye ve eğitim kurumlarında çalıştı. 1894'ten sonra da Bakü'ye taşınarak Zeynelabidin Tağıyev'in satın aldığı Kaspi gazetesinde uzun yıllar editörlük yaptı. Topçubaşov, basındaki faaliyetlerinin yanı sıra Bakü Dumasına seçilerek şehirdeki yerel yönetimin çalışmalarına da katıldı. Öyle anlaşılıyor ki, 1905 Rus Devrimi'ne gelindiğinde Topçubaşov gerek yerel, gerek Kafkasya, gerekse Rusya düzeyinde özellikle de Müslüman ve Türk kökenli azınlıklar arasında çok iyi tanınıyordu. Bu nedenden dolayı ki 1905-1917 arasında yapılan Rusya Müslümanlarının beş kongresinin de düzenlenmesinde öncülük etmiş, 1906'da yine bu topluluk içinde ilk resmi siyasi parti olan Rusya Müslümanları İttifakı Partisinin kurucusu ve tüzüğü'nün hazırlayıcı olmuştur. Bunun yanında, yine aynı yıl toplanan I. Duma'da Müslüman Fraksiyonunun başkanlığını da yapmıştı. Kısacası, Topçubaşov bu süreçte hem Azerbaycan toplumunu, hem de Rusya Müslümanlarını siyasi alanda temsil eden bu toplulukların haklarını savunan ve sorunlarını gündeme getiren bir lider olarak kabul görmekteydi. 1917'nin sancılı günlerinde Topçubaşov, Bakü'de Azerbaycan toplumunun öncüllerinden biri olarak siyasi ve sosyal olayların merkezinde yerini almıştı. Bu sırada Rusya Kurucu Meclisine ve sonra Kafkasya Seymine seçilmiş ve Bakü'de örgütlenme faaliyetlerini koordine etmişti. 31 Mart 1918'de Bakü'de Bolşeviklerin ve Ermenilerin yaptığı katliamlar sonrasında ise derdest edilerek Ağustos ayına kadar hapis hane kalmıştı. Vülgar İmanbeyli, "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADR) Dış Politikası ve Ali Merdan Topçubaşov", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c. 9, S.2, 2020, s. 241.

⁶ Bu görüşmelerin detayları hakkında bilgi için bkz: Ali Merdan Bey Topçubaşov, *İstanbul'da Diplomatik Görüşmeler (1918-1919-cu İller)*, çev. Ülker Hüseynova, Aspoligraf MMC Matbaası, Bakü, 2018; Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşov (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003, s. 117.

Topçubaşov, bu görüşmede Milyukov'un hâlâ Kafkaslar üzerinde yayılmacı hedeflerinin devam ettiğini fark ettiğinde ise hükûmetine yazdığı mektupta “Rusya’ya karşı bağımsızlıklarının kazanılması ve korunması için Paris’te Ermeni ve Gürcü delegelerle birlikte hareket edilmesinin...” zaruri olduğunu dile getirecekti. Rusya’nın yayılmacı emelleri ancak bu şekilde engellenebilirdi.⁷

Bu arada Topçubaşov, İtilaf Devletleri’nin temsilcileri ile görüşmeler yapmak için beklerken, İsveç Sefaretinde tanıdığı biri vasıtasıyla Amerikan askerî yönetimine ve Başkan Wilson’a yakın olan Brown adlı bir kişi ile de Amerikan Sefaretinde bir görüşme gerçekleştirecekti. Bu görüşmede Topçubaşov, Brown’a Azerbaycan’ın bağımsızlığı ve durumu ile ilgili olarak harita üzerinde bilgi vererek yabancı devletlere sunulmak için hazırlanan memorandumdan bazı örnekler sunacaktı. Büyükelçi, böylesi bir ortamda Amerikan Hükûmetinin desteğini almanın ne kadar büyük önem arz ettiğini biliyordu. Nitekim Azerbaycan’ın bağımsızlığı ile ilgili hazırlanan bu memorandum bir mektupla birlikte Aralık ayı sonunda Fransa, İngiltere, ABD, Yunanistan, Japonya, İsveç, İsviçre, İspanya, Norveç, Danimarka ve İran’ın hükûmet temsilcilerine iletilecekti. Topçubaşov, memoranduma ilişik olarak gönderdiği mektupta, Kafkasya’da son dönemde meydana gelen gelişmelerle ilgili hükûmetlerinin dikkatini çekerek Azerbaycan’ın bağımsızlığının desteklenmesi için desteklerini talep edecekti.⁸

Topçubaşov, İstanbul’da bu çalışmalarda bulunurken, Bakü’de de 7 Aralık’ta Azerbaycan Parlamentosu Müsavat Partisinin teklifi ile Ali Merdan Topçubaşov’u parlamento başkanlığına seçti. Ayrıca 28 Aralık’ta da F. H. Hoyski’nin başkanlığında yeni hükûmet kuruldu.⁹ Oluşturulan yeni hükûmet, bir taraftan Topçubaşov’un başkanlığa seçildiğini İstanbul’a iletmeye çalışırken diğer taraftan da Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan’ı temsil etmek amacıyla yine Topçubaşov’un başkanlığında bir heyetin oluşturulması için çalışmaları hızlandırdı. Böylelikle Aralık ayının son günlerinde Paris’e gönderilecek delegasyon heyetinin tesis edilmesi sağlandı.¹⁰

⁷ İmanov, *age*, s. 138.

⁸ İmanov, *age*, s. 139.

⁹ İmanov, *age*, s. 139.

¹⁰ Dursun Ali Akbulut, “Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Vakanüvist*, Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 28. Azerbaycan Heyetinde bulunan kişiler: Başkan: Ali Merdan Topçubaşov, Başkan Yardımcısı: Mehmet Hasan Ha-

İstanbul'da çalışmalarına devam eden Topçubaşov da İtilaf Devletleri ve tarafsız devletlerin temsilcileri ile görüşmeler gerçekleştirmek için diplomatik atak başlatacaktı. Bu amaçla, 5 Ocak'ta General Anton Denikin ile Amiral Aleksandr Kolçak'ı Paris'te temsil edecek Rus diplomat Sazanov ile Pera Palas'ta bir görüşme gerçekleştirecekti.¹¹ Görüşmeye taraflar arasındaki fikir ayrılıkları damgasını vuracaktı. Öyle ki Topçubaşov, bağımsızlıklarını kazanma mücadelesi veren Kafkas halklarının bu mücadelelerinin desteklenmesi gerektiğini ifade ederken Sazanov, Rusya'nın bölünmezliğini savunarak Kafkas halklarının bağımsız yaşayamayacaklarına inandığını beyan edecekti. Sazanov, barış konferansında Wilson İlkeleri'nin değil, devletler arasında çıkarların belirleyici olacağını ifade ederek, Rusya'nın Kafkaslar üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmeyeceğini vurgulu bir şekilde dile getirecekti.¹² 6 Ocak'ta Amerikalı diplomat Heyk ile görüşen Topçubaşov, Wilson İlkeleri'nin Azerbaycan'a da uygulanmasını ve bu doğrultuda Azerbaycan'ın istiklalinin tanınmasını isteyecekti. 10-15 Ocak günleri arasında da Hollanda'nın İstanbul temsilcisi Vilebua ve İran Dışişleri Bakanı ile görüşmeler gerçekleştiren Topçubaşov, bu iki devletin temsilcilerinden de barış konferansında destek talep edecekti.¹³

Görüldüğü gibi İstanbul günlerini yoğun bir şekilde diplomatik görüşmelere ayıran Topçubaşov'un bu çalışmaları Osmanlı basınına konu olacaktı. Esasında Azerbaycan ve Kafkasya meseleleri dönemin Osmanlı basınına çok yoğun bir şekilde meşgul etmekteydi. Zaten aylar öncesinde M. E. Resulzade'nin Haziran ayından beri İstanbul'daki faaliyetleri başta olmak üzere 15 Eylül'de Bakü'nün Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi, sonrasında ise Mondros Mütarekesi ile şehrin Türk kuvvetleri tarafından Ekim

cinski, Heyet Üyeleri: Akberağa Şeyhülislamov, Ahmet Ağaoğlu, Muhammed Muharremov, Abbas Atamalıbeyov, Hüseyinzade Ali Turan, Reşid Topçubaşov, Sefvet Melikov, Elekber Topçubaşov, A. Gafarov, G. Gafarova ve H. Memmedov'dur. Niyazi Qasimov, "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. IV, S. XI, Mayıs MMXVII, s. 87; Ahmet Ağaoğlu, heyete seçilmesine rağmen İngilizler, kendisinin savaş sırasında İngilizler aleyhine çalışmalarda bulunmasından dolayı heyetten çıkarılmasını isteyeceklerdi. Topçubaşov, Ağaoğlu'nun heyetten çıkarılmaması için yoğun çaba sarf etse de başarılı olamayacaktı. Zaten bir süre sonra da İngilizler kendisini tutuklayarak Malta'ya sürecektlerdi. *Azerbaycan Paris Sulh Konferansında (1918-1920)*, çev. Vilayet Quliyev, Ozan Yay., Bakü, 1918, s. 6.

¹¹ Cemil Hesenli, "Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)", *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, ed. Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 244.

¹² İmanov, *age*, s. 150.

¹³ Hesenli, *agm*, s. 244.

ayında tahliye edilmeye başlanması ve Alman ve Bolşeviklerinin faaliyetleri Osmanlı basınına konu edilmişti. Mütarekeden sonra ise Paris'teki barış müzakerelerinin gündemi meşgul etmesi ile basının ilgisi bu konuya odaklanacaktı. Bu amaçla Topçubaşov'un çalışmaları ön plana çıkmaya başlamıştı. İlk olarak Sabah gazetesi Osmanlı Hükûmeti ve Avrupa devletlerinin temsilcileri ile görüşmelerde bulunmak amacıyla fevkalade elçi statüsü ile İstanbul'a gelen Topçubaşov'u kamuoyuna tanıtıyordu.¹⁴ İki gün sonra Zaman gazetesi fevkalade elçi Topçubaşov'un Türkiye, Avusturya- Macaristan, Almanya, Ermenistan ve Gürcistan hükûmetleri ile görüşmeler yapmak için İstanbul'a geldiğini, birkaç gün sonra da Viyana, Berlin ve İsviçre'ye gideceğini haber yapıyordu.¹⁵ Tanin ise 29 Ekim'de Topçubaşov'un geçmiş yaşantısı hakkında daha geniş malumatı okuyucuları ile paylaşırken, "... Azerbaycan Cumhuriyeti'ne taalluk eden bilcümle meselelerin halli için..." İstanbul'a geldiğini aktarıyordu.¹⁶ Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve Bakü'nün İngilizler tarafından ele geçirilmesinden sonra basın Azerbaycan ve Bakü'nün bundan sonraki durumu üzerine eğiliyordu. Bu meyanda Minber, 7 Kasım'da Topçubaşov'un mütareke sonrası ortaya çıkan durum hakkında Osmanlı Hariciye Nazırı Nabi Bey ile yaptığı görüşmenin detayları hakkında bilgi paylaşıyordu. Gazete, haberinde İngilizlerin Türkiye ile mütareke imzalarırken Bakü'yü unutmadığı ve şehrin Almanlar tarafından Ruslara hediye edilmemesi için Bakü'nün işgal altına alınacağını okuyucularına aktarıyordu.¹⁷

30 Kasım ve 7 Aralık günlerinde Tasvir-i Efkâr ve Hadisat gazetelerine ayrı ayrı röportaj veren Topçubaşov, burada kendisine Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile ilgili olarak sorulan soruya Paris Barış Konferansı'nda bağımsızlıklarının tanınması için Ermenistan ve Gürcistan Devletleri ile birlikte hareket etmek istediklerini, hatta

¹⁴ Sabah, "Ali Merdan", No: 10381, 13 Ekim 1918, s. 2; Tam metin için bkz. Qiyas Şükürov- Vasif Qafarov (haz.), *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, Teas Press, İstanbul, 2018, s. 414.

¹⁵ Zaman, "Ali Merdan Bey", No. 189, 15 Ekim 1918, s. 2; Tam metin için bkz. Şükürov- Qafarov, *age*, s. 415

¹⁶ Tanin, "Şehrimizde Azerbaycan Murahhası: Fevkalade Murahhas Ali Merdan Topçubaşov", No: 3548, 29 Ekim 1918, s. 3; Tam metin için bkz. Şükürov- Qafarov, *age*, s. 416-417.

¹⁷ Minber, "Azerbaycan ve Mütareke", No: 7, 7 Kasım 1918, s. 1; Tam metin için bkz. Şükürov- Qafarov, *age*, s. 420-421.

üç hükûmetten teşekkül Kafkasya’da müşterek bir büyük federasyon oluşturma niyetinde olduklarını beyan edecekti.¹⁸ Bununla birlikte Hadisat muhabirinin kendisine yönettiği Rusya’da çarlık rejiminin yıkılması ile birlikte ABD Başkanı Wilson’un Kafkaslarda ortaya çıkan bağımsız devletleri tanımaya pek istekli olmadığı ile ilgili soruya yönelik olarak da Topçubaşov, Wilson’un Rusya adı altında tek bir heyeti konferansa davet etmeye niyet ettiğini ancak bu durumun kendileri tarafından katiyetle kabul edilmeyeceğini ve Kafkaslarda ortaya çıkan bağımsız oluşumların Başkan Wilson tarafından da kabul edilmesinin münasip olacağını dile getirerek bu meydana Azerbaycan’ın mutlaka barış masasında yer alması gerektiğini ifade edecekti.¹⁹

Bu arada Paris Barış Konferansı’na katılmak üzere oluşturulan ve Bakü’den yola çıktığında herhangi bir engel ile karşılaşmaması için Müttefik Orduları Komutanı General Thomson imzalı güven mektubu ile yola çıkan Azerbaycan Heyeti Tiflis ve Batum güzergâhları üzerinden 23 Ocak’ta İstanbul’a vardı ve tahmin edileceği gibi basın ilgisine ile karşılaştı. Heyet İstanbul’a varmadan önce Tiflis ve Batum’da Gürcü ve Ermeni delegelerle birtakım görüşmeler yaparak onların da barış konferansı ile ilgili düşünceleri ve genel politikaları üzerinde bilgi sahibi oldu.²⁰ Heyet üyeleri İstanbul’a vardıkları gün zaman kaybetmeden Pera Palas’ta Topçubaşov başkanlığında mevcut genel durum ve istiklalin kazanılması için takip edilecek yöntemlerle alakalı olarak bir toplantı gerçekleştirdi.²¹

Yeni Gün gazetesi aynı gün heyette kimlerin yer aldığı hakkında bilgiler paylaşırken, birinci sayfadan heyet başkanı Topçubaşov ile yapılan mülakata yer veriyordu. Topçubaşov burada Azerbaycan’ın istiklali İtilaf Devletleri tarafından tasdik edildi mi? sorusuna cevap olarak İngilizlerin, Azerbaycan Hükûmetine “...fevkalade iyi ve dürüst...” davrandıklarını hatta General Thomson’un Azerbaycan Hükûmetinin yönetimine müdahale etmediğini ve yayımladığı beyannamede Azerbaycan Hükûmetini tek meşru

¹⁸ *Tasvir-i Efkar*, “Azerbaycan Murahhasının Muhabirimize Beyanâtı”, No. 2576, 30 Kasım 1918, s. 1; Tam metin için bkz. Şükürov- Qafarov, *age*, s. 428-429.

¹⁹ *Hadisat*, “Azerbaycan Ahvalı”, No: 49, 7 Aralık 1918, s. 2; Tam metin için bkz. Şükürov- Qafarov, *age*, s.432-433.

²⁰ Hasanlı, *age*, s. 184-185.

²¹ İmanov, *age*, s. 155.

hükûmet olarak tanıdığını ifade etmesinin kendileri açısından memnuniyet verici olduğunu aktarıyordu.²²

İstanbul'da Azerbaycan ve Gürcü heyetleri Paris'e gitmek için davet beklerken Paris'ten gelen bir haber heyet üyelerinde tepkiye neden oldu. Konferansın başlaması ile birlikte Başkan Wilson'un "kendilerinin Rusya'nın iç işlerine karışma taraftarı olmadıkları ve Rusya'nın dağılmasını istemedikleri..."²³ yönündeki beyanını ile Rusya ve Kafkasya meselesini görüşmek üzere İstanbul Heybeliada'da bir konferans organize edileceğini dile getirmesi Kafkas devletlerinin kafasını karıştırdı. Ayrıca müttefik devletlerin de buna destek vereceklerini ifade etmeleri ile Rusya meselesinin Paris'te görüşülme istenmediği anlaşıldı. Ancak 28 Ocak'ta Azerbaycan ve Gürcü heyetleri bu duruma tepki göstererek Heybeliada'da organize edilecek böyle bir konferansa katılmayacaklarını dile getirdiler.²⁴ Kafkas temsilcileri, ne Bolşeviklerle ne de Çarlık Rusya'nın temsilcileri ile bağımsızlıklarını görüşmek istiyorlardı. Onlara göre, bu meselelerin tek ve en güvenli çözüm yeri Paris'ti. Nitekim, Gürcü temsilciler, ABD'nin Paris'teki temsilcisine nota göndererek bağımsızlık ve tanınma meselesinin Rusya'dan ayrı ele alınmasını talep ettiler. Benzer şekilde Paris'te olan Ukrayna temsilcisi başta olmak üzere Rusya'dan ayrılmak üzere olan diğer devletlerin temsilcileri de Heybeliada'da yapılması planlanan bu konferansa katılmayacaklarını ifade ettiler.²⁵ Bu tepkilerle birlikte Avrupa'da ortaya çıkan yeni durumlar Heybeliada'da planlanan konferansın gerçekleşmemesine neden oldu.

Paris'te Rusya'dan ayrılan ülkelerin temsilcileri birtakım görüşmelere başlamış bulunmalarına rağmen Azerbaycan heyeti Nisan ayı gelmesine rağmen başta vize işlemleri olmak üzere çeşitli engellemelerle karşılaştığından hala İstanbul'da bulunmaktaydı. Bu engellemeler içerisinde Ermenilerin Azerbaycan aleyhinde Paris'te yaptıkları propaganda ön plana çıkmaktaydı. Ermenilerin bu engellemeleri ve vize sorunlarını aşmak için Topçubaşov, İstanbul'da Don, Kuban ve Kuzey Kafkas delegasyonları ile birlikte bir memorandum hazırlayarak İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Webb'e başvurmuştu. Ayrıca Topçubaşov yardımcısı Hacinski ile birlikte

²² *Yeni Gün*, "Ali Merdan Topçubaşov ile Mülakat", No: 141, 23 Ocak 1919, s. 1; Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 466-467.

²³ *Mütevakkıt*, "Konferans", No: 2, 25 Ocak 1919, s. 2; Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 468.

²⁴ *Yeni Gün*, "Adalar Konferansı ve Kafkas Heyet-i Murahhası", No: 149, 29 Ocak 1919; Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 471-472.

²⁵ Hasanlı, *age*, s. 198-199.

engellemelerin aşılması için 4 Mart'ta Albay Moore ile de görüşmüştü. Bu görüşmede, Albay Moore, Paris Barış Konferansı'ndaki otuz kişiden oluşan bir komisyonun Güney Rusya hakkında siyasi, sosyal ve ekonomik durumu öğrenmek için gönderildiğini ifade ederek, bu komisyonun Kafkasya'nın genel durumu ile birlikte Azerbaycan'ın siyasi ve sosyal durumunu da ele alınacağını ifade etti. Ayrıca görüşmede Albay Moore, Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve ABD'den neler beklendiği yolunda çeşitli sorular da sorarak Topçubaşov'dan bilgiler almıştı.²⁶

Bu görüşmelerle Amerikan yönetimi, özellikle Heybeliada Konferansı'nın iptal edilmesi ve Bolşeviklerle anlaşamayacağını ortaya çıkması ile Azerbaycan ve diğer Kafkas devletlerinin bağımsızlıklarının tanınıp tanınmaması durumunu kendi içinde tartışmaya başlamıştı. Topçubaşov, İstanbul'da Paris için engellerin aşılp davetiyenin çıkarılması için diplomatik girişimlerini sürdürürken, hükûmetine de gelişmeler hakkında bilgiler aktarıyordu. Bu amaçla 4 Mart 1919 günü İstanbul'dan gönderdiği bir mektupta, bu aşamaya kadar Paris Barış Konferansı için yapılan diplomatik girişimler hakkında bilgi vermekle birlikte İstanbul'daki siyasi atmosferin etkilerinden bahsediyordu. Topçubaşov, Paris için İngiliz ve Fransız makamlarına yapılan bütün müracaatlarına bir bahane ile işin sürüncemede bırakıldığından bahsederek, "...teşebbüslerimiz hiçbir semere vermedi. İngiliz ve Fransızlar, haklı olduklarımızı bildikleri halde faaliyet ve başvurularımıza kusur arıyorlar..." diyerek engellemelerin gereksizliği üzerinde duruyordu.²⁷ Esasında Topçubaşov'un sözünü ettiği engellemeler, yukarıda da bahsedildiği gibi heyet üyelerinden Ağaoğlu Ahmet'in İttihatçı olduğu gerekçesiyle İngilizler tarafından tutuklanması ve Ermenilerin Azerbaycan hakkında aleyhte propaganda yapmalarına izin vermemeydi. Ayrıca Fransız makamların vize vermemeleri de Topçubaşov'un hükûmetine şikâyet ettiği engellemelerdi.²⁸ Mektupta, Gürcistan başta olmak üzere Rusya'dan ayrılan ve Paris'e gitmek için haber bekleyen diğer ülkelerin temsilcileri hakkında da hükûmetine bilgi aktaran Topçubaşov, Bolşeviklerin Müttefiklerin sulh çalışmalarına yönelik tutumları hakkındaki görüşlerini de Bakü'ye aktarıyordu.²⁹

²⁶ İmanov, *age*, s. 161-162.

²⁷ Ali Merdan Topçubaşov, *Paris Mektupları (Mart 1919- Kasım 1919)*, çev. Vilayet Quliyev, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1998, s. 10.

²⁸ Topçubaşov, *Paris Mektupları*, s. 11.

²⁹ Mektubun tamamı için bkz. Topçubaşov, *Paris Mektupları*, s. 10-12.

Topçubaşov, 18 Nisan'da İstanbul'dan hükûmetine gönderdiği bir diğer mektubunda ise Paris Barış Konferansı'na davet edilen heyetin faaliyetleri hakkında bilgiler aktarıyordu. Heyetteki her üyeye vize verilmemekle birlikte ortaya çıkan yeni durumda heyetin nasıl bir tavır sergilediği ve bu doğrultuda diplomatik çalışmaların hangi mecralarda sürdürmeye çalışıldığını da Bakü ile paylaşıyordu.³⁰

Müttefikler, Nisan ayı içerisinde Azerbaycan heyetinin Paris'e gitmesi için davet edildiğini Topçubaşov'a bildirdiler. Bu konuda Amerikan, İtalyan ve İngiliz yetkililerin Fransız makamlara yaptığı baskılar etkili olmuştu. Bu durum heyet üyelerinde büyük sevinç ve morale neden oldu. Heyet aylardır İstanbul'da bekliyordu ve onlarla birlikte gelen Gürcü ve diğer Kafkas heyetlerinin üyeleri Paris'e gitmişlerdi. Ancak, Azerbaycan heyetindeki üyelerden sadece üçüne vize verilmişti. Bunlar arasında Topçubaşov yoktu. Topçubaşov, bu durumu Bakü'ye bildirmekle birlikte, mevcut durumdan yararlanmak için heyet üyelerinin üçe ayrılmasına karar verildi. Buna göre, heyet üyelerinden Hacinski, Meheremov ve Hacıbeyli'nin Paris'e; Şeyhülislamov ve Mirmehdiyev'in İngiltere nezdinde çalışmaları takip etmek ve gerektiğinde girişimlerde bulunmak için Londra'ya gitmesine; Topçubaşov'un ise İstanbul'da kalmasına karar verildi.³¹ Topçubaşov'un bu bilgilendirmesi neticesinde Bakü'deki hükûmet derhal harekete geçti ve Topçubaşov'a heyet başkanlığını Paris'e giden Hacinski'ye devretmesini bildirdi. Ancak, buna gerek kalmayacaktı. Çünkü heyeti içine düşüğü bu zor durumdan bizzat başka Wilson kurtaracak ve konferansta Azerbaycan konusu doğrudan müzakere edileceğinden heyetin tamamının Paris'e gitmesine izin verilecekti. Dolayısıyla Azerbaycan heyeti Topçubaşov'un başkanlığında konferansa katılmak üzere 22 Nisan'da İstanbul'dan hareket ederek İtalya üzerinden 8 Mayıs'ta Paris'e vardı.³²

2. Azerbaycan Heyeti'nin Paris Barış Konferansı Nezdinde Yaptığı Diplomatik Görüşmeler

Uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Paris'e varan heyet üyeleri ilk etapta geçici olarak St. Lazere Tren Garı yakınındaki Hotel Terminus'a yerleştiler. Mayıs ayının sonuna doğru ise Claridge

³⁰ Topçubaşov, *Paris Mektupları*, s. 14.

³¹ Topçubaşov, *Paris Mektupları*, s. 14.

³² İmanov, *age*, s. 164; Hasanlı, *age*, s. 211.

Hotel'e geçtiler. Topçubaşov, Paris'ten hükûmetine yazdığı mektupta zor bir yolculuktan sonra Paris'e vardıklarını ve vakit kaybetmeden çalışmalara başladıklarını haber veriyordu.³³ Gerçekten de Topçubaşov'un da ifade ettiği gibi heyet, Paris'te bulunduğu süre boyunca daha ilk günden başlayarak gerek barış konferansı nezdinde gerekse Avrupa kamuoyu nezdinde Azerbaycan'ın haklı isteklerini dile getirmek için yoğun bir çalışma içerisine girecekti. Bu amaçla, 23 Mayıs'ta barış konferansında İngiltere'nin baş delegasyonu olarak görev yapan Mallet ile bir görüşme gerçekleştirildi.³⁴ Bu görüşmede Çarlık Rusya'nın dağılması ile birlikte Kafkaslarda ortaya çıkan durum ile Azerbaycan'ın siyasi, askerî ve ekonomik durumu ele alındı. Heyet beş gün sonra da Amerikan Delegasyon Başkanı Morgenthau ile önemli bir görüşme gerçekleştirdi. Aynı gün öğleden sonra da Başkan Wilson ile bir görüşme gerçekleştirildi. Morgenthau, savaş yıllarında ABD'nin Türkiye sefiri olarak görev yapmış, bir dönem Yakın Doğu Amerikan yardım komitesinin başkanlığını yürütmüştü.³⁵ Ayrıca Topçubaşov bu görüşmelerin yanında Paris'teki İngiliz Büyükelçiliğini de ziyaret ederek bağımsızlığın tanınması yolunda destek talep etti.³⁶

Azerbaycan heyeti bir taraftan bu görüşmeleri gerçekleştirirken diğer taraftan da Ermenistan ve Gürcü heyetleri ile birlikte Çarlık Rusya'dan ayrılma çabası içerisine girmiş diğer ülke heyetlerinin de çalışmalarını yakından takip eden bir politika yürütüyordu. Ayrıca Topçubaşov, Paris'te müttefik devletlerle yapılan görüşmeler hakkında hükûmetine bilgi aktarıırken, hükümet yetkililerine Bakü'de meydana gelen gelişmeler hakkında kendilerine bilgi verilmemesinden yakınıyordu. Topçubaşov, Bakü'deki gelişmelerden kendilerinin haberli kılınmamasının buradaki çalışmalarını sekteye uğratacağını ifade ediyordu.³⁷

Topçubaşov, bu şikâyetlerden sonra mektubunda Paris Barış Konferansı'nın umumi atmosferi hakkında bilgi vererek konferansta savaşta yenilen devletlerle imzalanacak barış antlaşmaları başta olmak üzere müttefiklerin asıl önemli işleri henüz hallede-mediklerini ve bunun için zamana ihtiyaç bulunduğunu aktarıyordu. Sosyalist çevrelerin de faaliyetleri ile konferansı etkilemeye

³³ Topçubaşov, *Paris Mektupları*, s. 17.

³⁴ Cemil Hesenli, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1919)*, Azerbaycan Respublikası Xarici İşler Nazırlığı, Bakı, 2009, s. 266.

³⁵ Hesenli, *agm*, s. 217.

³⁶ İmanov, *age*, s. 170.

³⁷ Topçubaşov, *Paris Mektupları*, s. 16.

çalıştıklarından bahseden Topçubaşov, umumiyetle Paris'te Rusya'nın durumunun da ne olacağı konusunda bazı endişelerin ortaya çıktığını mektubunda aktarıyordu. Öyle ki müttefik hükümet heyetleri arasında bile Rusya'nın bölünmesi veya bütün olarak kalması konusunda bir mutabakat olmadığından bahsediyordu.³⁸

Şüphesiz ki Azerbaycan heyetinin Paris'te attığı en önemli diplomatik adım 28 Mayıs'ta Amerikan Başkanı Wilson ile yaptığı görüşme ile gerçekleşmiştir.³⁹ Görüşmede, Topçubaşov, Wilson'dan Azerbaycan'ın tanınması, delegasyon üyelerinin konferansa kabul edilmesi, Azerbaycan'ın Milletler Cemiyetine kabul edilmesi ve ABD ile Azerbaycan arasında diplomatik görüşmelerin başlaması gibi taleplerini sıralamıştır.⁴⁰ Topçubaşov'un ifadelerine göre oldukça verimli geçen görüşmede Başkan Wilson, heyetin bu taleplerini not etmekle birlikte Rusya meselesinin kesin olarak çözüme kavuşturulmadan Azerbaycan konusunun tam olarak netleşmeyeceğini ifade etmekle birlikte yine de Azerbaycan'ın haklarının savunulması için heyetin konferansa bir memorandum sunmasını istemiştir.⁴¹ Görüşmede Kafkaslarda genel durumun öğrenilmesi için Amerikan Hükümeti tarafından özel bir heyetin gönderilmesi de kabul edilmişti. Bilindiği gibi General Harbord başkanlığında oluşturulan komisyon önce Anadolu'ya, sonra Kafkaslara geçerek incelemelerde bulunacak ve bölge hakkında hazırladığı raporunu Amerikan Hükümetine sunacaktı. Anadolu'dan sonra Kafkaslara geçen heyet, Erivan, Tiflis ve Bakü'yü de Ekim 1919'da ziyaret ederek araştırma gezisini tamamlayacaktı.⁴²

Her ne kadar Topçubaşov görüşmeden tam olarak istediğini elde edemese de görüşmenin esasına bakıldığında Azerbaycan heyetinin bağımsızlığının tanınması yolunda ciddi bir adım atıldığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Daha konferansta müttefikler Rusya meselesi ile nasıl baş edeceklerini tartışırken, Azerbaycan

³⁸ Topçubaşov, *Paris Mektupları*, s. 16.

³⁹ *Hadisat*, "Azerbaycan ve Kafkas Murahhasları Reiscumhur Wilson Nezdinde", No: 152, 1 Haziran 1919, s. 1. Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 514.

⁴⁰ Topçubaşov, *Paris Mektupları*, s. 17; Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921*, çev. Cengiz İ. Çay, Tarih&Kuram Yay., İstanbul, 2016, s. 306.

⁴¹ İmanov, *age*, s. 173; Hesenli, *age*, s. 268.

⁴² *Tasvir-i Efkâr*, "Harbord Heyeti Erkânı ile Mülakatımız", No: 2869, 13 Ekim 1919, s. 1-2. Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 536-538; General Harbord Komisyonu hakkında detaylı bilgi için bkz. Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, Tercüman Yay., İstanbul, 1981.

heyetinin Başkan Wilson nezdinde yaptığı bu diplomatik hamle, heyet üyelerini çalışmalarını konusunda teşvik ederken, konferansa kabul edilmeleri yönünde de önemli bir umut ışığı doğurmuştur.

Esasında Wilson, burada son derece diplomatik bir yol takip etmiş ve heyete Amerikan Hükümetini sonradan bağlayacak sözler vermekten kaçınmıştır. Çünkü Çarlık Rus kuvvetleri ile Bolşeviklerin çarpıştıkları bir ülkenin durumunun ne olacağı Avrupa'nın en önemli sorununu teşkil ediyordu ve Wilson, bu aşamada Avrupalı müttefikleri ile görüşmeden bağlayıcı sözler vermekten kaçınıyordu.

Buna rağmen Topçubaşov, Paris'teki görüşmelerden son derece ümitli gözüküyordu. Nitekim vakit kaybetmeden Azerbaycan heyeti, konferans sekreterliğine sunulmak üzere 50 sayfadan oluşan bir memorandum hazırlamıştır. On dört bölümden oluşan "Kafkas Azerbaycan Cumhuriyetinin Temsilciliğinin Paris Barış Konferansına Memorandumu" adlı belgenin birinci bölümünde, Azerbaycan halkının kültürel süreci, onun şekillenmesi, eski coğrafi sınırları, bağımsız hanlıkların kurulması ve onların Rusya tarafından işgali hakkında barış konferansına bilgi veriliyordu. Memorandumun ikinci bölümünde Azerbaycan'ın yerli halkı hakkında bilgi verilirken, üçüncü ve dördüncü bölümlerde Trans Kafkas konseyi ve konfederasyonu ve Azerbaycan Cumhuriyet Hükümetinin teşekkülü hakkında bilgi veriliyordu. Memorandumun beşinci, altıncı ve yedinci bölümleri Azerbaycan halkının Bolşevik ve Ermeni saldırılarına karşı verdiği mücadele işlenerek konferansın dikkatine sunuluyordu.⁴³

Azerbaycan heyeti Paris'te bulunduğu süre boyunca, hem müttefik devletlerin hem de Rusya'dan ayrılan Kafkasya ve Baltık ülkelerinin temsilcileri ile görüşmeler gerçekleştiriyordu. Bu sırada Bolşeviklerin Çarlık Rus kuvvetleri ile devam eden çarpışmaları da dikkatle izleniyordu. Şüphe yok ki bu çarpışmaları sadece Azerbaycan heyeti takip etmiyordu. Müttefikler de Bolşeviklerin batıda ve Kafkasya üzerinde ilerlemeye yapacaklarından endişe ediyorlardı. Bu nedenle müttefikler Rusya meselesi çözüme kavuşturulmadan Kafkas Cumhuriyetleri ile tanınmaya dayalı bir süreç içerisine girmek istemiyorlardı. Ancak müttefik devletlerin bu tavrı Aralık 1919'dan itibaren değişmeye başladı. Her şeyden önce Bol-

⁴³ Paris Barış Konferansı'na sunulan memorandum hakkında detaylı bilgi için bkz. Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi*, s. 222-233.

şeviklerin Kafkaslara ineceği ve bu bölgeleri de işgal altına alacakları ortaya çıkınca, başta İngiltere olmak üzere müttefik devlet temsilcileri Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan heyetleri ile doğrudan görüşmeler yapmaya karar verdiler. Bu amaçla İngiltere Ocak 1920'den itibaren Kafkas Cumhuriyetlerinin tanınması ve ilk etapta Bolşeviklere karşı bağımsızlıklarını korumak için askerî yardım yapılması önerisini konferans gündemine aldılar. Nitekim 11 Ocak 1919'da barış konferansının üst kurulu, yapılan görüşme neticesinde Azerbaycan ve Gürcistan'ın fiilen tanınması kararı aldı. Alınan bu kararın ardından 15 Ocak'ta da Azerbaycan ve Gürcistan heyetleri Fransız Dışişleri Bakanlığına davet edilerek karar kendilerine bildirildi. Bağımsızlıklarının tanınma kararından sonra 15 Ocak'ta ise Müttefik Yüksek Askerî Şura toplanarak bu iki devlete askerî yardım meselesini gündeme aldılar. Uzun tartışmalardan sonra bu iki devletin Bolşeviklere karşı bağımsızlıklarının korunması ve Bolşeviklerin güneye inmelerinin önlenmesi için askerî yardım yapılması kararı alındı.⁴⁴

Paris'te uzun bir süre boyunca bağımsızlarının tanınması için mücadele eden Azerbaycan heyeti nihayet amacına ulaşmış oldu. Ancak bunda şüphe yok ki Bolşeviklerin Müttefik çıkarlarını bölgede tehdit eder hale gelmesinin büyük etkisi vardı. Yine de karar Bakü de büyük sevinç etkisi yaptı. Azerbaycan Hükûmeti 12 Ocak'ta yaptığı bir toplantıda 14 Ocak'ın Azerbaycan'ın bağımsızlık günü olması vesilesiyle tüm ülkede resmî tatil günü ilan edilmesine karar verdi. Bağımsızlığın fiili olarak tanınmasının ardından Azerbaycan Hükûmeti başta Avrupa olmak üzere diğer devletlerle diplomatik ve ticari ilişkilerini geliştirme çabası içerisine girdi. Nitekim bu doğrultuda Belçika, İsviçre, Hollanda, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya gibi devletler Azerbaycan'da konsolosluk açma kararı aldılar. Ardından Azerbaycan Hükûmeti komşu devletlerle de çeşitli antlaşmalar imzalayarak hem komşuluk ilişkilerini hem de sınır sorunlarını diplomatik olarak hal yoluna koymaya çalıştı.⁴⁵

Azerbaycan heyeti Paris'te bulunduğu sıralarda Osmanlı basını genellikle Avrupa basınından derlediği kısa haberlerle Topçubaşov'un çalışmalarından Türk kamuoyunu haberdar etmeye çalışmıştır. Şüphe yok ki heyetin Paris'te yaşadığı sıkıntılar ve müttefikler nezdindeki girişimleri basına konu olmamıştır. Ancak 11 Ocak'tan itibaren Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanındığının ilan edilmesi tahmin edileceği gibi basında geniş yer bulmuştur. Bu

⁴⁴ Heslenli, agm, s. 250-251.

⁴⁵ Heslenli, agm, s. 252.

amaçla ilk olarak 18 Ocak'ta Yeni Gün gazetesi "Türklük Âleminde Mesut bir Hadise: Azerbaycan'ın İstiklalinin Tasdiki" adı altında verdiği haberde, uzun bir süreden beri Azerbaycan'ın bağımsızlığının uluslararası camia tarafından tanınıp tanınmayacağı endişelerinin son bulduğu ve Azerbaycan'ın istiklalinin tasdik edildiğini haber veriyordu. Ayrıca haberin devamında "...bu hadise, Azeriler için olduğu gibi bizim için de bütün Türklük için de gerek bu günlerin gerek Türk tarihin en mesut bir hadisesini teşkil eder..." ifadeleriyle Azerbaycan Türklerini ve Türk âlemini tebrik ediyordu.⁴⁶ Vakıf gazetesi ise bir gün sonra birinci sayfadan verdiği haberde, Azerbaycan'ın bu zamana kadar verdiği zorlu mücadeleden bahsedilerek bağımsızlığın tasdikinin büyük şark siyasetinde esaslı bir yer teşkil ettiğini ifade ediyordu.⁴⁷

Yeni Gün'ün 19 Ocak tarihli sayısında "Yeni Bir Türk Devleti" başlığı ile yayımlanan makalesinde Yunus Nadi, Azerbaycan'ın istiklalinin bölge üzerindeki tesirlerinden bahsederken bağımsızlığı tanıyan müttefik devletlerin çabalarının da dikkate alınması ve bu bölgede Çarlık Rusya'nın bıraktığı boşluğu doldurmak için böyle bir adımın atıldığı yorumunu yapıyordu.⁴⁸ İleri gazetesi ise 21 Ocak tarihli sayısında, Paris Barış Konferansı'ndaki Yüksek Konseyin Bolşeviklerin Güney Kafkasya'ya doğu ilerleme tehlikesini görüştükleri oturumu haber yaparak burada Bolşeviklerin durdurulması için alınacak önlemlerin masaya yatırıldığından bahsediyordu.⁴⁹ Esasında aynı günlerde İkdam, Yeni Gün ve Tasvir-i Efkâr gazeteleri de müttefiklerin bu devletlerin bağımsızlıklarını tanımalarında Bolşevik tehlikesinin güneye sarkmasının yarattığı endişeyi konu ediyorlardı.⁵⁰

Ne var ki, uzun diplomatik çabalarlar elde edilen Azerbaycan'ın bağımsızlığı 28 Nisan 1920'de Bolşeviklerin Bakü'ye girmesi

⁴⁶ *Yeni Gün*, "Türklük Âleminde Mesut Bir Hadise: Azerbaycan'ın İstiklalinin Tasdiki", No: 303, 18 Ocak 1920, s. 1. Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 617-618.

⁴⁷ *Vakıf*, "Azerbaycan ve Gürcistan İstiklalinin Tasdiki: Büyük Şark Siyasetinde Esaslı Tahavvül Emareleri", No: 792, 19 Ocak 1920, s. 1. Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 620-622.

⁴⁸ *Yeni Gün*, "Yeni Bir Türk Devleti", No: 304, 19 Ocak 1920, s. 1. Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 622-624.

⁴⁹ *İleri*, "Sulh Konferansı: Azerbaycan ve Gürcistan Mümessilleri Konferansta", No: 732, 21 Ocak 1920, s. 1. Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 633.

⁵⁰ *Yeni Gün*, "Bolşeviklere Karşı Azerbaycan'a Muavenet", No: 306, 21 Ocak 1920, s. 1; *İkdam*, "Sulh Konferansında Azerbaycan ve Gürcistan", No: 8241, 21 Ocak 1921, s. 1. Tam metin için bkz. Şükürov-Qafarov, *age*, s. 633.

ile son buldu. Ancak Topçubaşov başkanlığındaki heyet geri dönmeyerek Azerbaycan'ın yurtdışındaki tek resmî organı olarak faaliyetlerine büyük maddi ve manevi sıkıntılar içerisinde devam etti. Topçubaşov, bu bağlamda 1920 ve 1921 yılları içerisinde Paris, San Remo ve Spa gibi kentler başta olmak üzere müttefiklerin gerçekleştirdikleri bütün toplantılara katılarak Bolşevik işgaline karşı Azerbaycan'ın sesini duyurmaya gayret etti. Özellikle Müttefiklerin Bolşevik temsilcilerle görüşmeye başladıkları 1921 ve 1922 yılı içerisinde Bakü petroleri hakkında Bolşevik temsilcilerin tüm Azerbaycan'ın hakimiymiş gibi hareket etmelerine karşı yoğun mücadele verdi. Ne var ki bu konuda bölgede dengelerin Bolşevik kuvvetlerin lehine dönmesiyle pek bir başarı elde edemedi.

Gerek İstanbul'da gerekse Paris'te yaptığı çalışmalarla Azerbaycan halkının büyük takdiri kazanan Topçubaşov'un bu çalışmaları olmasaydı şüphe yok ki Azerbaycan'ın uluslararası camiada ses getiren faaliyetleri de akim kalmış olurdu.

Sonuç

Çarlık Rusya'nın çökmesi ile birlikte Kafkaslarda ortaya çıkan yeni durumdan derhal istifade etmek amacıyla harekete geçen Azerbaycan Hükûmeti, Ermeni ve Gürcü hükûmetleri ile tesis ettikleri Kafkas Federasyonunun başarısızlığa uğramasından sonra bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan Hükûmeti, bağımsızlık ilanından sonra ilk olarak Osmanlı Hükûmetinin desteğini almak ve uluslararası camiaya Osmanlı Hükûmetinin desteği ile sesini duyurmak için İstanbul'a heyetler göndermişti.

1918 yılının Haziran ve Ağustos aylarında İstanbul'a gelen bu heyetler, gerek Osmanlı Hükûmetinin temsilcileri, gerekse İttifak grubunun ve tarafsız devletlerin temsilcileri ile Kafkasların ve Azerbaycan'ın durumu hakkında birçok diplomatik görüşmeler yaparak Azerbaycan'ın tanınması başta olmak üzere iktisadi çıkarları için yoğun mesai harcamıştır. Bu mesainin harcanmasında en çok emeği geçen diplomatların başında Ali Merdan Topçubaşov gelmektedir. Ancak Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması neticesinde Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik ayrılması ile Azerbaycan Hükûmetinin İstanbul'daki temaslarının amacı, galip devletlerin dikkatini çekmek düşüncesiyle Paris Barış Konferansı'na katılma hedefine dönüşmüştür. Topçubaşov başkanlığındaki heyet, özellikle Ekim 1918'den itibaren İstanbul'da bu kez İtilaf Devletleri'nin temsilcileri ile görüşmeler yaparak Azerbaycan'ın uluslararası camiada tanınması için girişimlerde bulunmaya başlamıştır.

Neticede yoğun diplomatik girişimlerden sonra Müttefikler Bolşeviklerin Kafkaslardaki ilerleyişini de dikkate alarak Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan hükümet temsilcilerini Paris Barış Konferansı'na davet etmişlerdi.

Paris'e giden Azerbaycan heyeti ilk olarak ABD olmak üzere müttefik devletlerin delegasyonları ile Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınması için görüşmeler gerçekleştirmişti. Bu görüşmeler neticesinde Ocak 1920'de Müttefikler, Azerbaycan'ı bağımsız devlet olarak tanıma kararı almışlardı. Bu karar, Azerbaycan'da sevinç gösteri ile karşılanırsa da bu sevinç Bolşeviklerin 28 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal etmeleri ile kısa süreli olmuştur. Azerbaycan'ın Bolşevik işgaline girmesine rağmen Topçubaşov başkanlığındaki Azerbaycan heyeti, ülkenin sesini duyurmak için Paris, Londra, San Remo, Spa ve Lozan'da çeşitli toplantı ve konferanslara katılmışlardı. Ne var ki bu çabalar, Müttefiklerin Bolşeviklerle görüşmelere başlamaları ile sonuçsuz kalacaktır.

Azerbaycan heyetinin haklı mücadelesini tüm dünyaya duyurmak için gerek İstanbul gerekse Paris'te yaptığı çalışmalarını dönemin Osmanlı basını tarafından da yakından takip edilmiştir. Bu dönem Osmanlı basınında Topçubaşov ismi ön plana çıkmakla birlikte onun ülkesinin bağımsızlığı için verdiği mücadele takdirle karşılanmıştır. Özellikle Paris Barış Konferansı'ndan gelen Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanındığı haberi Osmanlı basınında çok yoğun bir şekilde işlenerek Azerbaycan halkının yanında olduğu mesajı verilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Süreli Yayınlar

Sabah

Zaman

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Hadisat

Yeni Gün

Mütevakkıt

Minber

Vakit

İkdam

*İleri***2. Telif Eserler****a. Kitaplar**

AKGÜN, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, Tercüman Yay., İstanbul, 1981.

Azerbaycan Paris Sulh Konferansında (1918-1920), çev. Vilayet Quliyev, Ozan Yay., Bakü, 2008.

HASANLI, Cemil, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1998.

HESENLİ, Cemil, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1919)*, Azerbaycan Respublikası Xarici İşler Nazirliyi, Bakı, 2009.

KAZIMZADE, Firuz, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921*, çev. Cengiz İ. Çay, Tarih&Kuram Yay., İstanbul, 2016.

İMANOV, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003.

RIHTIM, Mehmet – SÜLEYMANOV, Mehman, *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti ve Qafqaz İslam Ordusu, Qafqaz Universiteti, Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Bakı, 2008.

ŞÜKÜROV, Qiyas- QAFAROV, Vasif (haz.), *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920*, Teas Press, İstanbul, 2018.

TOPÇUBAŞOV, Ali Merdan, *"Paris Mektupları (Mart 1919- Kasım 1919)"*, çev. Vilayet Quliyev, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1998.

TOPÇUBAŞOV, Ali Merdan, *İstanbul'da Diplomatik Görüşmeler (1918-1919-cu İller)*, çev. Ülker Hüseyova, Aspoliqraf MMC matbaası, Bakü, 2018.

QAFAROV, Vasif, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, çev. Eldeniz Recebov, Teas Press, İstanbul, 2018.

b. Makaleler

AKBULUT, Dursun Ali, "Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti", *Vakanüvist*, Kafkasya Özel Sayısı, Vol. 2, 2017, s. 27-42.

HESENLİ, Cemil, "Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)", *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, ed. Qiyas Şükürov- Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 227-256.

- İMANBEYLİ, Vülgar, “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADR) Dış Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c. 9, S. 2, 2020, s. 227-245.
- QASIMOV, Niyazi, “Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti’nin Çalışmaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. IV, S. XI, Mayıs/MMXVII, s. 76-100.
- YAVUZ, Resul, “Bağımsızlığının İlanından Sonra Azerbaycan Heyetlerinin İstanbul’daki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Basınındaki Yansımaları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 28, 2020, s. 371-400.

AMERİKAN ARŞİV BELGELERİNE GÖRE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE KARADENİZ VE KAFKASYA'DAKİ GELİŞMELERİN ARKA PLANI

Yüksel KÜÇÜKER*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti açısından sonlandıran Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ertesinde savaşın kazananları Anadolu başta olmak üzere Osmanlı topraklarında işgal girişimlerine başlamışlardı. İşgaller toplumsal alanda çeşitli sorunların artış gösterdiği bir ortama yol açmıştır. Devlet mekanizmasının sorunlara müdahalede yetersiz kalması sıkıntıları daha da derinleştirmiştir.

Mütareke döneminin olumsuz etkilerinin gözlemlendiği bölgelerden biri de Karadeniz Bölgesi olmuştur. Nitekim Mütareke'nin ortaya çıkardığı konjonktür, Büyük Ermenistan devleti kurma arzusuyla hareket eden Ermeniler ile Karadeniz'de bir Pontus Devleti inşası için mücadele veren Pontusçular için oldukça müsait bir zemin sunmaktaydı. Ayrılıkçı Rumlar ve Ermeniler işgal girişimlerinin verdiği cesaretle buldukları bölgelerde milis güçleri eliyle provokatif eylemlere girişmişlerdi. Esasında bölge Rum ve Ermenilerin kışkırtıcı eylemlerine yakın zamanda da muhatap olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Trabzon'un Rus işgaline uğradığı dönemde de benzer olaylar cereyan etmişti.¹ Ancak Rusya'da yaşanan Bolşevik devrim bölgesindeki işgali bitirince temel dayanaklarından yoksun kalan Ermeni ve Rum çeteleri o dönem için amaçlarına ulaşamamışlardı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, ykucuker@ktu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0243-2961.

¹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, IV, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 90.

Bu dönemde Ruslardan başka Fransızlar da bölgeye ilgili görünmüştür. Nitekim Rusların bölgeye ilişkin geliştirdiği politikalara karşın Fransızlar da harekete geçmişler ve bu yolda Trabzon metropoliti Hrisantos'la iletişime geçmişlerdir. Fransız General Chardigny tarafından Hrisantos'a gönderilen Aralık 1917 tarihli dilekçede Ermeni ve Gürcülerle birlikte Rumların da müttefik olarak görüldüğü, Tiflis, Batum, Kars ve Trabzon'u kapsayan bölgenin Rumlara verilmesine sıcak bakıldığı belirtilmiştir.²

Rusların bölgeden çekilmeleriyle birlikte açığa düşen Pontusçular, başarısızlıkla sonuçlanan ilk dönemin ardından boş durmamışlar, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkacağı öngörüsünden hareketle yerel ve uluslararası düzeyde teşkilatlanma ve propaganda yoluyla karar verici konumdaki devletlerin desteğini alma yönündeki faaliyetlere ağırlık vermişlerdir. Bu bağlamda; 1917 Ekim'inde Atina'da bir araya gelerek Pontus Devleti kurma yolundaki hedeflerini deklare etmişlerdir.³ 1918 Şubat'ında Marsilya'da toplanan⁴ Pontusçular teşkilatlanma adımlarını aynı yılın Ekim ayında Krasnodar'da sürdürmüşlerdir.⁵ Mütareke sonrasındaki süreçte Marsilya'da teşkilat kurarak burada mütareke ortamında izlenecek yol haritasına karar vermişlerdir.⁶

Kafkasya bölgesi bu dönemde Pontusçular için önemli bir üs olarak öne çıkmıştır.⁷ Pontusçuların 1917 Mayıs'ında Tiflis, 1917'un Haziran ayında Taganrog, 1918 Temmuz'unda Bakü, 1919'un Haziran, Ağustos ve Ekim aylarında Ekaterinodar ve 1919 Haziran'ında

² Foreign Office, 608/82, Kn. 10317, Dn. 342/8/1, 9 Mayıs 1919, s.557, 558; Albert Wuarin, *The Martyrdom of the Pontus and International Public Opinion*, Ligue Helénique pour la Societe des Nations, Geneva 1922, s. 6.

³ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar; Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, çev., Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 367.

⁴ Yusuf Sarınoy, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Pontus Politikası", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 13.

⁵ Yerasimos, *age*, s. 368.

⁶ Hikmet Öksüz ve Hayati Aktaş, "Pontus Meselesi'nin Tarihsel Arka Planı ve İngiliz-Amerikan Belgelerine Yansımaları" *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed., Vey-sel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 315.

⁷ Rusya Kırım ve çevresinin sağladıktan sonra Karadeniz'in kuzeyindeki Rumları Kafkasya'ya yerleştirme politikası takip etmiştir. Kırım Harbi'ni takip eden yıllarda Anadolu'nun kuzeydoğusundan Kafkasya'ya doğru yaşanan göçlerle birlikte de bölgenin demografik yapısında değişiklikler yaşanmıştır. Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 31; Apostolos Karpozilos, "The Greeks in Russia", *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, ed. Richard Clogg, Macmillan Press, London 1999, s. 137, 138.

Batum'da konferanslar tertip etmelerini bu açıdan düşünmek gerekir.⁸ Özellikle Batum Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde Pontusçuların teşkilatlandıkları merkezlerden biri olmuştur. Öyle ki Batum'da Aralık 1919'da "Pontus Hükümeti" adıyla bir komite kurulmuş⁹ ve burada "Özgür Pontus" isimli bir de yayın organı çıkarılmaya başlamıştır.¹⁰

Teşkilatlanma faaliyetlerine hız veren Pontusçular, sahada da uzun zamandır dış güçler tarafından planlı olarak arkalanan¹¹ çeteler üzerinden taşkınlıklar çıkarmayı sürdürmüşlerdir. Karadeniz bölgesinde emelleri olan İngiltere ve Anadolu'nun batısındaki hedeflerine ulaşmak için mücadele eden Yunanistan için Pontusçu çeteler bir aparat olarak görülmüşlerdir. İşgallerin hedefine ulaşabilmesi için Anadolu'da ortaya çıkan direnişin kırılması, bunun sağlanabilmesi için de bu çetelerin sahada desteklenmesi stratejik bir manevra olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda silahlı Rum çetelerinden bölgede karışıklıklar çıkarıp asayişsizliğe yol açarak hem millî direniş hareketini oyalamaları hem de bölgeyi askerî bir müdahaleye hazır hale getirmeleri beklenmiştir.

Bu çalışmada Yunan Başvekil Venizelos, İstanbul'daki Yunan Başkomiser Canellopoulos ve çeşitli Yunan askerî ve sivil görevlileri tarafından kaleme alınan belgeler ışığında Pontusçuların Karadeniz ve Kafkasya'daki faaliyetlerine dair tespit ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Yunanistan'ın Karadeniz ve Kafkasya'daki Faaliyetlerinin Amerikan Arşiv Belgelerine Yansımaları

İngiltere ve Yunanistan Mondros Mütarekesi sonrasında Anadolu'da millî direniş örgütlenmelerinin ortaya çıktığı dönemde koordineli olarak hareket etmeye özellikle dikkat etmişlerdir. Böylece iki ülkenin Anadolu'daki işgal planları sahada daha hızlı ve etkili işleyebilecek ve Yunanistan tek başına başaramayacağı Pontus

⁸ Sarımay, agm, s. 13; Karpozilos, agm, s. 141.

⁹ Kafkasya ve Trabzon'daki Rumlar seyahatleri öncesinde Pontus Hükümeti'nden aldıkları belgeleri Batum'da bulunan İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'na onaylatmak durumundaydılar. Bu yapı aynı zamanda Trabzon ve civarının asayişinin bozularak yabancı devletlerin müdahalesine zemin hazırlamak görevini üstlenmiştir. Tuğba Eray Biber, "Millî Mücadele Döneminde "Pontus Cumhuriyeti" Kurma Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 124, S. 245, s. 421, 427, 431.

¹⁰ *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi*, Kl. 83, Ds. 327, Fh. 71.

¹¹ Mesut Çapa, *Pontus Meselesi; Trabzon ve Giresun'da Millî Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 3, 4.

devleti kurulması hedefini de İngiltere ile olan işbirliği üzerinden ulaşılabilecekti.

Yunanistan Pontus hedefi doğrultusunda açıktan ve gizliden yoğun girişimlerde bulunmuştur. Yunan Başbakan Venizelos'un görev süresi içinde İngiliz muhataplarıyla irtibatlı olduğu konular arasında Pontus konusu da gündemde tutulmuştur. İngiliz Başbakan Lloyd George hükümetine sunulan bir tasarıda Ermeni ve Gürcülerle işbirliği halindeki bir Pontus devletinin desteklenmesi gerektiği,¹² yine Winston Churchill'e sunulan bir muhtıradaki "Pontus" bölgesinin bir bölümünün Yunanistan'a bırakılması¹³ görüşlerine yer verilmesi, benzer şekilde, Venizelos tarafından İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Henry Wilson'a iletilmek üzere gönderilen bir telgrafta Anadolu'daki işgaller sürecinde Pontus'un da alınabileceği¹⁴ yönünde ifadeler kullanılması, Yunanistan'ın İngiltere nezdinde bu konudaki beklentilerini ve bu yolda elde ettiği desteği göstermesi bakımından önemlidir.

Yunanistan'ın bu dönemde "Pontus" konusundaki girişimleri bağlamında Amerikan arşivlerinde de dikkat çekici belgeler bulunmaktadır. Bir kısmı bu çalışmaya konu bu belgeler üst düzey Yunan yetkililerin Karadeniz ve Kafkasya bölgelerindeki plan ve hedeflerine ilişkin aralarında yaptıkları yazışmaları barındırmaktadır. İki bölüm halinde tasnif edilmiş olan belgelerin kapsam ve muhteviyatı hakkında; bunların 23 Nisan 1919 ve 25 Ocak 1920 tarihleri arasında ait olduğu ve büyük çoğunluğunun Yunan Dışişleri Bakanlığı'na yazıldığı bilgilerine yer verilmiştir. Fransızlar tarafından gizlice ele geçirildiği ve orijinalliklerinin kanıtlarla da desteklendiği ifade edilen belgeler için "büyük önem arz ettikleri" kaydı düştür.¹⁵

Yunanistan'ın "Pontus'un özgürlüğü için" birtakım girişimlerinin olduğu ve bu doğrultuda Batum'da bir Rum-Pontus Konferansının toplanacağı bilgisine yer verildikten sonra "Pontus hayali"nin¹⁶ Yunan militaristlerin gözlerinde İzmir ve Trakya hayalleri ile uyumlu olduğu ancak biraz daha uzak gözüksüğü ifadeleri

¹² *Records of the Cabinet Office (CAB)*, 23/22, Cabinet: 54, 12 Ekim 1920, s. 262-264.

¹³ *CAB*, 24/95; *The Military Aspect of the Turkish Peace Settlement*, 24 Aralık 1919, s. 190, 191.

¹⁴ *War Office*, 32/5656, 1045-1078.

¹⁵ *National Archives and Record Administration (NARA)*, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-1.

¹⁶ Belgelerde Pontus devleti fikrinin "Pontus hayali" olarak nitelendirilmesi bu fikrin fiiliyata geçirilmesi noktasında umutsuz olduğunu göstermesi bakımından ilginç bir noktadır.

kullanılmıştır. Anadolu'daki Yunan saldırıları sırasında Yunan askeri yetkililerinin Karadeniz kıyılarına iki kez askeri birlik göndermek istedikleri ve bu birliklerin İngilizler tarafından geri çağrılmaya kadar İstanbul Boğazı'nın Karadeniz girişine kadar ilerledikleri bilgisi de yine belgeler arasında yer alan bilgilerdendir.¹⁷

Belgelerde güvenilir İngiliz kaynaklarına dayandırılarak Venizelos'un Yunan askerî makamlarının "Pontus"u geri alma ve bu uğurda her şeyi riske atma hırsına katılmadığı ancak yaklaşan seçimleri kazanması halinde bu yöndeki fikrinin değişebileceğine inanıldığı tespiti yer almaktadır.¹⁸ Belgelerde konu hakkında;

"Zeki bir politikacı olan Venizelos'un Pontus devleti kurulmasına dair kafasında soru işaretleri bulunduğunu belirtmek gerekir. Zira bu yönde ileri sürülecek taleplerin Yunanistan'ın Anadolu'daki hedeflerine ilişkin beklentilerine olumsuz yansımaları olacağı görüşünde olan Venizelos Pontus devleti yerine muhtemel bir Ermeni devletinin desteklenmesinin daha akılcı olduğu kanaatinde olduğu söylenebilir."¹⁹

değerlendirmesi yapılmıştır.

Pontus olarak adlandırılan bölgenin demografik yapısının Rumların burada bağımsız bir devlet kurmaları için uygun olmadığına ilişkin olarak da anılan belgelerde çarpıcı tespitlere yer verilmiştir. Öyle ki belgelerde bu bölgede Türk nüfusun Rum nüfusun en az iki katı olduğu belirtilmiştir. Bu gerçeğe rağmen Mondros ateşkesiyle birlikte Türkiye'nin bölünmesine yönelik yapılan planların bir benzerinin Yunan birliklerinin Kafkasya ve hatta Güney Rusya'ya kadar gönderilmesi suretiyle Rusya Ermenistanı'nı kontrol altına almak için de yapıldığı, belirtilen bölgeler ele geçirilince bu topraklarda Yunanistan'ın kontrolü altında bir Rum-Ermeni Cumhuriyet'i kurulmasının düşünüldüğü bilgileri verilmiştir. Böyle bir planın gerçekleşmesine ihtimal vermenin akıllıca olmadığı ortadaydı. Nitekim ortaya konulan yol haritası belgelerde de eleştirilmiştir. Yunanların ikiyüzlü bir politika izledikleri, Ermeni ve Türklerle sahte birliktelikler kurarak iki tarafı birbirine düşürme yoluna gittikleri yorumu yapılmıştır.²⁰

¹⁷ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-1.

¹⁸ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-2.

¹⁹ Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı, 1919-1923*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009, s. 130.

²⁰ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-2.

Venizelos'un Paris Barış Konferansı devam ettiği sırada 25 Nisan 1919 tarihinde Paris'ten Yunan Dışişleri Bakanlığı'na gizli kalması kaydı düşerek gönderdiği belge bölgede yaşayan Rumların gelecekte nasıl hareket etmeleri gerektiğini ortaya koyması açısından önemli bilgiler içermektedir. Venizelos belgede şu talimatları vermiştir:

“ÇOK GİZLİ

Samsun ve Trabzon mebusları ilerde kurulacak bir ordunun çekirdeğini oluşturmak ve bağımsız bir politik kurumun kurulması ve milli haklarının korunması için Pontus vatandaşlarından oluşacak küçük bir askeri birliğin kurulması için kendilerine yardım etmemizi istemektedir. Gerekli olan paranın Pontus vatandaşları tarafından karşılanacağını ve her şeyden çok eğitime ihtiyaç duyduklarını bildirmektedirler.

İstenen bu yardımı sağlamak önemlidir. Bence bu görev için en uygun isim Albay Katheniotis'tir ve sizden kendisine bu görev için Bükreş'te yürüttüğü Askeri Ataşelik görevinden feragat edip etmeyeceğini sormanızı rica ediyorum. Kabul etmesi durumunda kendisine 20 kadar yardımcı subay gerekecektir ve bunların Pontus yerlilerinden oluşması arzulanmaktadır. Söz konusu kişilerin isimlerine Bay Calanguides'dan ulaşabilirsiniz. Ayrıca astsubaylar da belirlenmelidir.

Bu oluşum önce bölük, sonra tabur, en son olarak da alay düzeninde oluşturulacaktır. Albay Katheniotis görevi kabul ederse bir an önce İstanbul'a gelip maddi ihtiyaçları karşılamak için Bay Canellopoulos ve İstanbul'daki Pontuslularla bir araya gelmelidir. Ardından yardımcıları almak için Atina'ya, oradan da Pontus'a geçmelidir. Öncesinde ise davanın gizli kalması gerektiğinden, eğitmen olarak görev yapacakların yerine başkaları atanmalıdır. Böylece konferans Türkiye ile ilgili kararını verene kadar politik tehlikelerden uzak kalabileceklerdir.

Bu bilgileri basınla paylaşmayın ve mümkün olduğu kadar gizli tutun. Bu yetkililerin ve Pontus subayların maaşları tarafımızdan ödenecektir. Bu davaya maddi destek sağlayacak olmakla beraber, Pontus vatandaşlarının da davayı güçlendirmek için ellerini taşın altına koymaları gerekmektedir.

Venizelos”²¹

Venizelos tarafından kaleme alınan bu talimatname Yunanistan'ın Karadeniz bölgesinde karışıklıklar çıkarılmasına hazırlık yapılmasını salık vermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim belgelerde Venizelos'un talimatnamesine ilişkin olarak “*Barış Kon-*

²¹ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-3.

feransı'nda Yunanların Karadeniz kıyısında askeri kontrolü ele geçirmeleri şeklinde tezahür edecek bir oldubitti oluşturma planı” tespiti yapılarak bu planın altında Venizelos’un imzasının olduğu gerçeği özellikle vurgulanmıştır.²²

Venizelos tarafından hazırlanan planın ardından gündeme gelen ve Pontus-Ermeni Federasyonu kurulmasını içeren bir belgeye atıfta bulunularak konunun Venizelos’un yukarıdaki talimatnamesiyle bağlantısına işaret edilmiştir. Venizelos’un planı sonrası Albay Katheniotis tarafından yapılan açıklamaya yer verilerek konunun kısa bir süre içinde Kafkaslara nasıl uzandığı aktarılmıştır. Açıklamada şu ifadeler yer almaktadır:²³

“- Ermenistan ve Pontus, Pontus-Ermeni federasyonunun temellerini oluşturmuştur.

- 23 Ocak 1920’de iki taraf arasında Tiflis’te ortak bir askeri harekatin şartlarını belirleyen bir anlaşma imzalanmıştır.

- Pontus kuvvetlerinin İngiltere’nin kullanımına açık olmasından dolayı, Ermenistan’ın İngiltere dışındaki bir kuvvete ordusuna müdahale etme imkanını sağlaması ihtimaline karşın, Pontus ordusu Ermeni ordusuna bir noktaya kadar müdahale etme imkanına sahip olacaktır.

- Dolayısıyla, Karadeniz Ordusu İngiliz Komutanlığı tarafından belirtildiği gibi, Yunan Hükümetinin desteklediği ve Kafkaslardaki Pontus-Ermeni Cumhuriyetinin stratejik savunmasını yürütecek bir İngiliz-Yunan Ordusu kurulabilir.

- Katheniotis Paris ya da Londra’ya daha fazla malumat vermeye hazırdır.”

Belgelerde yapılan planlarda İngiliz asker ve sivillerin katkılarıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmadığı, dolayısıyla İngilizlerin Yunan planlarına dahil olup olmadıklarını söylemenin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte açıklamada yer alan 3 ve 4. maddelerin İngiliz Hükümetiyle bir çeşit anlaşmaya varıldığını ortaya koyduğu değerlendirilmesinde bulunulmuştur.²⁴

Yunanistan’ı temsilen Paris Konferansı’na katılan Venizelos tarafından Karadeniz bölgesi ve Kafkaslarda yapılacak işgalin en azından kâğıt üzerinde sağlam temellere dayandırıldığı bilgisi bel-

²² NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-3.

²³ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-4.

²⁴ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-4.

geler arasında yer alan bir ifşa olarak not edilmiştir. Bu bilgi Ermenistan'daki Yunan Ulusal Konseyi'nin Başkanı M. Manouso²⁵ tarafından yazılmış olan bir belgenin Tiflis'teki Fransız misyonu tarafından ele geçirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Manouso belgede “*Venizelos'un Paris Konferansı'nda aldığı destekle Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar Paşa ile beraber Ermenistan'a iki birlik gönderip Mustafa Kemal'in birliklerini yok etmek ve ardından bu birlikleri Bayburt üzerinden Trabzon ve Karadeniz kıyılarına göndermek için yetki istediği*”ni yazmıştır.²⁶

Belgelerin ikinci bölümü Venizelos'un Paris'ten Yunan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 25 Nisan 1919 tarihli telgrafı sonrası yaşanan gelişmelere değinilerek başlamaktadır. Yukarıda transkribe edilen telgrafta da yazılı olduğu üzere Venizelos Karadeniz'de Yunan millî haklarının korunması amacıyla Pontus vatandaşlarından oluşacak küçük bir askerî birliğin kurulması için gerek duyulan paranın toplanması görevi için Albay Katheniotis'i önermişti. Belgelerin bu bölümünde Albay Katheniotis'in görevi kabul ettiği bilgisi paylaşılarak konu hakkında “*Kafkasya'daki Türk, Ermeni ve Rumlarla ilgili entrika metotlarının yavaş yavaş geliştiği*” yorumu yapılmıştır. Devamında konuyla bağlantılı olarak İstanbul'daki Yunan Başkomiser Canelopoulos'un Albay Katheniotis'in Yunan Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı telgraf paylaşmıştır. Telgrafta, en az iki kat daha güçlü olan Türk ordusunun üstünlüğünün Pontusluları endişelendirdiği, bu yüzden iki katı Müslüman yaşayan Samsun ve Trabzon'da harekete geçmeden önce önlem alınması gerektiği, General Frenchet d'Esperey'in Trabzon ve Samsun'a bir tugay gönderme sözü verdiği ve bir isyan başlatmak üzere yetki istediği bilgilerinin yazıldığı ifade edilmiştir. Telgrafta ayrıca Samsun ve Sohum'da silah bulmanın zorluğundan bahsedildiği ve resmî yetkililerin yardımını olmadan bir harekete girişmenin imkânsız olduğunun yazılı olduğu belirtilmiştir.²⁷

Belgelerin devamında Tiflis'teki Yunan Politik Memuru olan Ioannis Stavridakis'in²⁸ 24 Eylül 1919'da Ermenilerin Kars bölgesindeki Rum hareketlerinin komutanı olan Albay Polemachrakis'in

²⁵ Nur Bilge Criss, “Ataturk's Movement at its Start: The Views of Outsiders (1919-1921)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 6, S. 17, s. 363.

²⁶ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / I-5.

²⁷ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-1.

²⁸ Venizelos'un Kafkasya'daki temsilcisi olan Ioannis Stavridakis, Anadolu'daki Türk kuvvetlerini kısıtlamak için Doğu Anadolu'da bir Yunan-Ermeni cephesi ve Batı

Yunan Dışişleri Bakanlığı'na iletmış olduğu bir rapora yerilmiştir. Raporda Polemachakis'in ittifak görüşmeleri yapmalarına rağmen Kars bölgesindeki Rumların Türklerden daha çok Ermenilerden nefret ettiğini, Ağustos ayında Türk ve Kürtlerin Ermenilere karşı kendisine bir ittifak teklif ettiğini bildirdiği ifade edilmiştir.²⁹ Bu bahis kapsamında Kars'taki Rum nüfusunun Türklere karşı siyasî propaganda amaçlarıyla kullanıldığını gösterdiğine dair mesajlar alındığı, Polemachakis'in Ermenilerin kendisinin önerdiği Rum çetelerin yardımını kabul ettiği, ancak Stavridakis'in buna sıcak bakmamakla birlikte Kars Rumlarının vatanperverliğini canlandırdığı ve Yunan hükümetinin en uzaktaki çocuklarını unutmadığı mesajını verdiği bilgisi paylaşılmıştır. Polemachakis'in Türklere ya da Kürtlere esir düşme durumunda Türk hükümetinin Yunanistan'ın Paris'teki konferansta alınan kararların aksine Türk sınırlarında yapılacak isyanları teşvik ettiğini ileri sürebileceği aktarılmıştır. Devamında Yunan General Michel Ananis tarafından yazılarak Stavridakis tarafından Yunan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir telgrafta böyle bir planın varlığının Kars'taki Rumların sayısının 30,000-35,000 civarında olduğu ve Kürt işgaline karşı köyleri korumak için Rum birliklerin kurulmasının ve daha sonra da ortak düşman olan Türklere karşı Ermenilerle işbirliği yapılmasının salık verildiğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir.³⁰

Belgenin devamında Stavridakis'in ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya'yı temsilen Ermenistan Yüksek Komiserliği'ne atanan Albay William N. Haskell³¹ ile ilgili aşağıdaki yorumlarına yer verilmiştir:

“Başlangıçta bütün Amerika servislerini idaresi altında topladı ve ne askeri misyona ne de yardım servisine kendi başına hareket etme imkanı tanımadı. Bana işbirliğine aykırı tek bir kelime ya da eylemin geri dönüşü olmayan kayıplara yol açabileceğini bildirdi. Ancak bilindiği üzere, Albay bir diplomat değildir, o yüzden duyguları abartılıdır ancak Amerikalılar karışıklığa prim vermemektedir. Yüksek Komiserin merkeziyetçi düşüncesi bir yıldır Tiflis'te bulunup savaş sonrası Kafkasya politikasını yönlendiren İngiliz karargahının davranışları neticesinde bir süre onu rahatsız etmiştir. Farklı ırklar arasında müdahalede bulunmak üzere kurulan İngiliz

Anadolu'da bir Yunan cephesi olmak üzere iki cephe kurma fikrini ortaya atan kişidir. I. K. Hassiotis, “Greek Foreign Policy towards the Armenian Question: A Historical Survey”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 36/2, 2012, s. 227.

²⁹ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-1.

³⁰ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-2.

³¹ Ceyda Acicbe, “The Events in Zangezur from 1918 to 1921 and the Transfer of Zangezur to Armenia”, *Review of Armenian Studies*, S. 42, s. 160.

birimlerinin ilgası Yüksek Komiser (Haskell) tarafından eleştirilmiştir. Bir keresinde Britanya'nın çıkarlarının aksine faaliyette bulunan ve müttefiklerin çıkarlarına hizmet etmeyerek durumu daha da kötüleştiren İngiliz Ordusu'nun gidişinden duyduğu memnuniyeti iletmiştir. Konferans'ta Kafkas Cumhuriyetlerinin İngiliz birliklerinin bölgede kalmaları yönündeki taleplerine hiçbir şekilde destek vermeyeceğini bildirmiştir. Eyleme geçmiş ancak amacımı gizli tutmuşumdur. Bu anında politik bir tazminat ile kendini göstermiştir. Yüksek Komiserin; Ermeni, Konferans ve Amerikan politikalarını buradaki Rum nüfus ve Yunan askeri desteği üzerine kurma amacından zaten haberdarsınız. Yüksek Komiser Kafkaslardaki Rum ve Ermeni çıkarlarının daima savunucusu olacağını bildirmiştir.”³²

Albay Polemarchakis'in gönderdiği bir belgede Kürt köylüleri kandırmaya çalıştığını itiraf ettiği ve Amerika Yüksek Komiseri'nin Yunan misyonunun kendine karşı iki yüzlü bir politika izleyip izlemediğini düşündüğünü bilmekten endişe duyduğunu bildirdiği bilgisine yer verilerek Stavridakis'in Ermenilerin Polemarchakis'in Türk ve Kürtlerle ilgili entrikalarını öğrendiğini ve Polemarchakis'in kendisini sadece Yunan-Ermeni ilişkileri hususunda değil, Kars Rumlarını da içinde oldukları durumun güçlüğüne inandırarak Yunanistan ya da “Pontus”a dönmeleri gerektiği hususunda kandırdığını, Yunanların, Ermeni yetkililerin Rumlara yönelik kötü muamele göstererek Ermenilerle yan yana savaşmaya niyeti olmadığını bildirdiği de yine bu belgelerde Yunan entrikalarını gösteren çarpıcı bilgiler arasındadır.³³

Yunanların bölgede ikili oynadığını göstermesi bakımından Canellopoulos tarafından 6 Haziran'da Atina'ya gönderilen yazı kanıt olarak verilmiştir. Canellopoulos'un bu yazıda “Pontus” ileri gelenleri ve Kafkaslardaki çeşitli Pontus kuruluşlarının Ermeni ege-menliğine karşı gerekli görülmesi halinde Türklerle işbirliği yapmak pahasına bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasını öngördüğü, Yunanistan ile birleşme isteğinin yanında bütün “Pontuslular”ın Ermenilere karşı olumsuz duygular beslediğini yazmıştır. Yazıda ayrıca Batum'da toplanması planlanan Pontus Rum meclisinden ve 3 Rum'un Rize'de öldürülmesi dolayısıyla “Pontus”un müttefik kuvvetler tarafından işgal edilmesi gerektiğinden bahsettiği bilgisinin bulunduğu ifade edilmiştir.³⁴

³² NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-3.

³³ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-4.

³⁴ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-4.

Yunanların Kafkaslardaki ikiye bölünmüşlüğü'nün Atina'daki Yardım Bakanlığı görevlisi Michalis Kazantzakis tarafından 29 Kasım'da Tiflis'te bulunan Yunan temsilci Ioannis Pappas'a gönderilen bir telgraftan daha iyi anlaşıldığı belirtilmiştir. Kazantzakis telgraftında, konferanstan önce Rum ve Ermenilerin geleceği ile ilgili saptamalarda bulunmak ve Türklerin boyunduruğundan kurtulmak için bu iki grubun çabalarını birleştirmek, Ermenilere karşı Türkler ve Yunanlar arasında dostane görüşmeler yapılması için Trabzon Metropoliti Hrisantos'un çabalarını desteklemek ve Türk-Yunan ilişkilerine zarar verebilecek her türlü davranıştan uzak durmak gerektiğini yazmıştır. Bununla birlikte Kazantzakis'in "*Türklerin barbarlığını dile getirmenin kaçınılmaz olduğunu ancak bunun yanında Paris'te Pontus çıkarlarını temsil eden bulunan Trabzon Metropoliti Hrisantos'un ikiye bölünmüş politikasını da görmezden gelmemek gerektiği*"ni bildirdiğinin de bahsi geçen telgrafta yazılı olduğunun altı çizilmiş ve Yunanların bu çelişki ve yalanlarının politik yozlaşmanın alası olduğu tespitinde bulunulmuştur.³⁵

Belgelerin Ermeni Rumlarının "Pontus"ta yerleştirilmesi ile orada askerî faaliyette bulunmasını birbirinden ayırdığı belirtilecek Yunan Hükümeti'nin "Pontus"u almak için sadece Kafkas ve "Pontus Rumları"na değil Güney Rusya ve Kırım'ın sürgün edilen Rumlara da bel bağladığının anlaşıldığı ifade edilmiştir. Güney Rusya, Kafkasya ve Pontus Yunan Misyonunun lideri olarak tanıtılan M. Zervos'un 15 Ekim'de Yunan Dışişleri Bakanı'na özel ajanlar vasıtasıyla Kırım Rumları arasında propaganda yapmaya yönelik niyet ve planlarını bildiren bir belge gönderdiği, bu belgede buradaki Rum milliyetçi duygularının çok zayıf hatta bir anıdan ibaret olduğunu ve onları yapılacak bir plebisitte kullanma görevini üstlenecek hiç kimsenin bulunmadığının bildirildiği belirtilmiştir.³⁶

Yunanistan'ın bölgedeki kışkırtıcılığının Kasım sonunda İngiltere'nin de işin içine çekilmesiyle zirve noktasına ulaştığı vurgulanarak 25 Kasım'da Stavridakis'in Tiflis'ten gönderdiği raporun Yunanistan'ın Kafkas politikası için önemli bir dönemeç olduğu, Yunanistan'ın artık sadece Rumlardan oluşan gerilla grupları için değil, büyük bir askerî harekât için kışkırtmalarına devam ettiği yazılmıştır. Raporun Trabzon Metropoliti Hrisantos'a da iletiildiği ve "Pontus" ve Kafkaslarda yürütülecek askerî bir hareketin detay-

³⁵ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-5.

³⁶ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-6.

ları için Albay Katheniotis ile görüşüldüğü ifade edilmiştir. Stavridakis'in bu planın gerçekleşmesi için gerekli adımların Katheniotis tarafından bir an önce atılmasını umduğu belirtilmiştir. Anadolu'nun başsız kaldığı, Rusya'nın bölünüp kargaşa içinde olduğu, hâkim olan tek askerî gücün Yunan kuvvetlerinden oluştuğu, Yunanistan'ın Anadolu'yu sıkıştırmak için Yunanistan'a eşsiz bir fırsat doğduğu düşüncesinin öne çıktığı belirtilerek esasında "Pontus planı"nın altında daha büyük bir amaç yattığı tespitinde bulunulmuştur. Belgelerde bu amaç şu şekilde açıklanmıştır:

"İzmir'in işgaline paralel olarak Kafkasları Anadolu'ya ve Türk milliyetçilerine karşı kışkırtmak ve bu milliyetçilerin izlenecek iyi politikalarla müttefikimiz haline getirebileceğimiz diğer Müslüman ırklara sığınmalarını engellemektir. Ülkemizin çıkarlarını her şeyden daha önemli gören bu metot Pontus'un bağımsızlığını gerçekleştirmemize olanak sağlayan tek metottur."

Stavridakis'in Türklerin şüphesini çekmeden Trabzon Metropoliti Hrisantos ile birlikte isyanın nasıl organize edileceğini de ele alacağını hesapladığı belgeler arasında bu konuda değinilen bir başka çarpıcı husustur.³⁷ Yunan entrikaların bölgedeki temsilcisi olan Stavridakis'in Rum çeteleri Tiflis'te organize etmek gerektiği ve maddî amaçlarla Kars, Bakü, Batum ve Trabzon'da şubeleri olması gerektiği şeklindeki görüşleri de belgelere yansımıştır.

Belgelerde Stavridakis'in Poti'nin bir Yunan destroyeri tarafından korunan küçük bir donanma üssü haline getirilmesini önerdiği, iyi bir organizasyonla mühimmat ve silah gönderilmesi gerektiği, Batum ve Kars'ta sadece yaşayanların ihtiyaçlarını karşılamak için değil, sağlık malzemelerinin ve subayların sevkiyatı için de Kızılhaç şubeleri kurulması gerektiği şeklindeki düşünceler de ifşa edilerek esasında Yunan politikalarının bölge için ne tür tehlikeler barındırdığı gözler önüne serilmiştir.³⁸

Belgelerin son bölümünde Rum Pontus ve Rusya Ermenistan'ı arasındaki ittifak iddiaları ele alınmıştır. Bu bağlamda Hrisantos tarafından Ermenistan'daki Yunan Konsey Başkanı M. Manouso'ya iletmek üzere 17 Ocak 1920 tarihinde Canellopoulos'a gönderilen mesaj paylaşılmıştır. Mesajın içeriğinde Trabzon Vilayeti'nde Pontus-Ermeni Federasyonu'nun teşkil edilmesi, her devletin kendine ait meclisi, yasama organı, ayrı bakanlıkları ve düzenli bir orduya sahip olacağı, bununla birlikte savaşta ve barışta

³⁷ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-7.

³⁸ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-8.

silahlı birliklerin komutasının tek elden sağlanması gerektiği, dış politikada her devletin kendisiyle alakalı konularda özel temsilci belirleme hakkının olması ve Ermeni ve Rumların haklarını savunmak üzere Paris Barış Konferansı'nda ortak talepleri dile getirmek üzere konferansa delege göndermeleri gibi konular bulunmaktadır.³⁹

Sonuç

Anadolu'daki Rum varlığı bağımsızlığını elde ettiği dönemden itibaren sürekli olarak Osmanlı Devleti karşısında topraklarını genişletme yolu izleyen Yunanistan'ın irredentist politikalarına zemin oluşturmuştur. 1919 Mayıs'ından itibaren İzmir'den başlayan Yunan işgal faaliyetlerine bu pencereden de bakılmalıdır. Yunanistan benzer şekilde batı Anadolu'da giriştiği işgal faaliyetlerine karşı gösterilecek direnişi zayıflatma temelinde Türk birliklerini oyalama stratejisi gereği cepheyi geniş tutmak amacıyla da Pontusçu Rumları desteklemiştir.

Karadeniz ve Kafkasya bölgelerinde özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki süreçte Rusya'da yaşanan Bolşevik Devrim ve Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğunun ortaya çıkardığı konjonktür bu coğrafyalarda bağımsız bir Pontus devleti kurmak isteyen Pontusçu Rumlara yeni kapılar açmıştır. Trabzon'un Rus işgaline uğradığı dönemde harekete geçen ancak Rusların çekilmeleriyle hedeflerine ulaşamayan Pontusçular, aradan geçen iki yıllık zaman zarfında başta Kafkasya olmak üzere teşkilatlanma anlamında önemli mesafeler almışlardır.

Tiflis, Bakü ve Batum, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllardan itibaren Pontusçuların örgütlü faaliyet alanları haline gelmiş buralarda kongre ve konferanslar tertip edilmiş, komiteler kurularak ileride verilecek mücadele için gerekli altyapı tesis edilmeye çalışılmıştır.

Öte taraftan İngiltere ve özellikle Yunanistan, Rumları kendi politik hedeflerinin bir argümanı olarak değerlendirmişlerdir. Mondros Mütarekesi sonrasında başlayan işgallere karşı Anadolu'da gelişen direnci kırmak ve savaşı farklı cephelere teşmil etmek suretiyle Anadolu'daki askerî birliklerin ilgi ve dikkatini dağıtmak için Kafkaslardan destek alan ve Doğu Anadolu ile Karadeniz bölgelerinde bulunan ayrılıkçı Ermeni ve Rumlar kullanışlı birer aparat olabilirlerdi.

³⁹ NARA, M 363, Roll: 3; 767.68 / II-9.

Amerikan arşivlerinde Anadolu'daki Milli Mücadele yıllarına denk gelen dönemde Karadeniz ve Kafkasya coğrafyalarında Yunanistan'ın perde arkasında özellikle Rumlar eliyle girişmiş olduğu faaliyetlere dair ilgi çekici belgeler bulunmaktadır. Yunan Başbakanı Venizelos'un ve Yunanistan'ın bölgede bulunan temsilcilerinin yazışmalarının yer aldığı belgelerden bunların bölgede karışıklık çıkarmak istedikleri, bu bağlamda bölgeye yönelik askerî bir müdahaleyi meşru kılacak uygun ortamı oluşturmak için Ermeni ve Rumların da içinde olduğu çeşitli entrikalar peşinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu çalışmada anılan belgeler kapsamında bölgede yaşanan gelişmelerin arka planı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşivler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
National Archives and Record Administration
Records of the Cabinet Office
The National Archives (Foreign Office, War Office)

Telif Eserler

- ACİCBE, Ceyda, "The Events in Zangezur from 1918 to 1921 and the Transfer of Zangezur to Armenia", *Review of Armenian Studies*, S. 42, s. 151-167.
- BİBER, Tuğba Eray, "Milli Mücadele Döneminde "Pontus Cumhuriyeti" Kurma Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 124, S. 245, s. 421-434.
- CRISS, Nur Bilge, "Ataturk's Movement at its Start: The Views of Outsiders (1919-1921)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 17, s. 345-376.
- ÇAPA, Mesut, *Pontus Meselesi; Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.
- ERDEM, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı, 1919-1923*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009.
- HASSIOTIS, I. K., "Greek Foreign Policy towards the Armenian Question: A Historical Survey", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 36/2, 2012, s. 215-233.

- KARPOZİLOS, Apostolos, “The Greeks in Russia”, *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, ed. Richard Clogg, Macmillan Press, London 1999, s. 137-157.
- ÖKSÜZ, Hikmet ve AKTAŞ, Hayati, “Pontus Meselesi’nin Tarihsel Arka Planı ve İngiliz-Amerikan Belgelerine Yansıması” *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed., Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 307-334.
- ÖZEL, Sabahattin, *Milli Mücadele’de Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- SARINAY, Yusuf, “Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Pontus Politikası”, *Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 1-77.
- TANSEL, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- WUARIN, Albert, *The Martyrdom of the Pontus and International Public Opinion*, Ligue Hellenique pour la Societe des Nations, Geneva 1922.
- YERASIMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar; Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, çev., Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

İKİNCİ DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI SONRASI HİNDİSTAN'IN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

Emre YÜRÜK*

Giriş

Covid-19 salgınınin gölgesinde geçen 2020 yılının önemli olaylarının başında Azerbaycan ve Ermenistan arasında gerçekleşen II. Dağlık Karabağ Savaşı gelmektedir. İki ülke arasında sınır çatışmaları şeklinde başlayan olaylar büyüyüp 44 gün süren bir savaşa evrilerek bölge ve dünya siyasetinde yeni oluşumları beraberinde getirmiştir. Azerbaycan'ın uzun yıllar boyunca petrol ve doğalgazdan elde ettiği gelirler sayesinde modernize ettiği ordusu savaşın başından sonuna kadar askeri açıdan üstün olmuş ve nihayetinde önemli bir zafer elde etmiştir. Azerbaycan ordusunun başarıyla yürüttüğü askeri harekâtlar sayesinde Rusya'nın da araya girmesiyle Ermenistan hükümeti barış kabul etmek zorunda kalmış ve Azerbaycan siyasi olarak hakkı olan toprakları Ermeni işgalinden kurtarmak için değerli bir adım atmıştır. Hem Azerbaycan hem de Ermenistan davasında kendilerini haklı olarak görseler de bir takım devletler Ermenistan'ı desteklerken diğerleri de Azerbaycan'a destek vermiştir. Savaş esnasında ve sonrasında Azerbaycan, askeri ve siyasi arenada Türkiye başta olmak üzere birçok devletin desteğini almıştır. Aynı şekilde Ermenistan da Fransa, ABD, İran gibi devletlerin desteğiyle Azerbaycan'a karşı mücadele etmiştir. Diğer taraftan sorunların çözümünde savaşın yeterli olmayacağını, sorunların masa başında müzakereyle çözülmesi gerektiğini belirten ülkeler de olmuştur. Bu ülkelerin başında kuruluşundan itibaren tarafsız bir politika izlediğini iddia eden Hindistan gelmiştir. Hindistan hükümeti her ne kadar II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında taraflara

* Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, emre.yuruk@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6798-1048.

eşit yaklaşıp da savaş sonrasında Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeye başlayıp askeri, ekonomik ve kültürel anlaşmalar imzalamıştır. Ele alınan bu çalışmada, uzun yıllar boyunca kendisine ait olan Keşmir topraklarının Pakistan tarafından işgal edildiğini dile getiren Hindistan'ın aynı konudan mustarip olan toprakları Ermenistan tarafından işgal edilen Azerbaycan'a neden destek vermediği ele alınmıştır. Ayrıca Hint hükümetinin II. Dağlık Karabağ savaşı sonrasında Ermenistan'a destek vermesinin nedenleri de incelenmiştir.

1. Tarihsel Bağlamda İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın Ortaya Çıkışı

Günümüzde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu, 18. yüzyılda Rus Çarlığı'nın Kafkasya'ya yönelik politikaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Rus Çarlığı'nın Kafkasya politikası Osmanlı Devleti'nin 1683 yılında Viyana'da bozguna uğramasıyla şekillenmeye başlamış, 1695 yılında tahta geçen I. Petro'nun sıcak denizlere inmeyi devlet politikası haline getirmesiyle somut bir hal almıştır. Uzun yıllar sürecek olan bu siyaset Rusların deyişimiyle “kaplumbağa yürüyüşü gibi yavaş, ama emin adımlarla” hayata geçirilmiştir.¹ Ruslar için Kafkasya bölgesi Osmanlı ve İran sınırında bir tampon bölge durumundaydı ve bölgeye yönelik gerçekleştirileceği taarruz için uygun zamanı kollaması gerekmiştir. Osmanlı Devleti'nin Lale Devri'ni yaşaması, Safevi Devleti'nde yaşanan Afgan ayaklanması I. Petro'ya aradığı fırsatı vermiş ve çarlık ordusu 1722'de güneye doğru harekete geçmiştir. Yaşanan çatışmalar sonucunda 1724 yılında İstanbul'da yapılan anlaşma gereğince Ruslar, Hazar Denizi'nin kuzey sahillerine ve Bakü'ye yerleşirken Osmanlı Devleti de Tiflis, Tebriz, Gence, Revan (bugünkü Erivan) ve Karabağ'da hakimiyetini tesis etmiştir.²

Kafkasya tarihi açısından dönüm noktası ise 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı olmuştur. Rusya ile 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla birlikte Ruslar Kırım'ı alarak Karadeniz'e ulaşmışlardır. Osmanlı Devleti yapılan anlaşmayla büyük bir prestij kaybı yaşarken güney Kafkasya'da da hakimiyeti sarsılmıştır.³

¹ Hatem Halfeoğlu, “Rusya’da Ermeni Diasporası Oluşumu ve Faaliyetleri”, 2023 *Dergisi*, Nisan 2002, s. 66. (66-75).

² Ömer Göksel İşyar, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa Yayınevi, İstanbul 2004, s. 152-155.

³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 309-311.

Bölge sadece Ruslara bağlanmakla kalmamış aynı zamanda Rusların uyguladıkları nüfus politikalarıyla birlikte bölgenin demografi yapısında da önemli değişimler meydana gelmiştir. Rusların bölgede güneye doğru ilerleyişi İranlıları rahatsız etmesi üzerine 1804 yılında Rus çarlığına savaş ilan etmişlerdir. Karabağ Hanlığı, İran – Rus savaşının devam ettiği sırada İran kuvvetlerinin işgalinden endişelenerek Ruslarla işbirliği yapmayı uygun görmüş ve 1805 yılında yapılan Kürekçay Antlaşması ile Karabağ bölgesi Çarlık Rusya'sına bağlanmayı kabul etmiştir.⁴ Bu tarihten sonra Kafkasya'da hakimiyetini güçlendirmek isteyen Ruslar, dağınık halde yaşayan Ermenileri Karabağ'a yerleştirmeye başlamıştır.⁵

Bölgeden kolay vazgeçmeyen İran şahı, Gürcülerin çıkardığı isyanı ve Napolyon'un 1812'deki Rus seferini fırsat bilerek harekete geçmiş, ancak yapılan savaşta Ruslara yenilerek 1813 tarihinde Gülistan Anlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Anlaşmayla birlikte İranlılar önemli topraklar kaybederken, Ruslar bölgedeki Türk nüfusunu sistematik bir biçimde azaltıp Ermenileri bölgeye göç etmeye teşvik etmiştir.⁶ İran şahı her ne kadar bölgeyi ele geçirmek için harekete geçse de Rus kuvvetlerine karşı çaresiz kalıp 1828 yılında Türkmençay Anlaşmasını imzalamış ve böylece bölgenin kontrolü tamamen Rusların eline geçmiştir. İmzalanan Türkmençay anlaşması gereği İran veya Rus topraklarında yaşayan halkların bir yıl içerisinde istedikleri yere göçmesine imkan verilmiştir. Ruslar anlaşmayla birlikte İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri bölgeye göçe teşvik etmiştir. Gelen Ermeniler vergiden muaf tutulduğu gibi aynı zamanda Ermenilere araziler verilmiştir.⁷ Böylece bölgede 19. yüzyılın ortalarından itibaren artan ve Türklere fazla sayıya ulaşan bir Ermeni nüfusu ortaya çıkmıştır.

Fakat Ermeni nüfusundaki artışa rağmen hukuki olarak Karabağ bölgesi Ekim 1917 ihtilalinden sonra Azerbaycan'ın kontrolünde fiilen bağımsız bir hale gelmiştir. İhtilalden sonra artan Ermeni faaliyetleri yüzünden bölge halkı Osmanlı'dan yardım istemiş ve 1918 yılında Osmanlı ordusu Bakü'ye girmiştir. Ancak Birinci

⁴ Mustafa Aydın, "Karabağ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 368.

⁵ Yüksel Özgür, *Zengezur: Bir Bölge İncelemesi*, İstanbul: Harp Akademileri Basım Evi, Nisan 1996, s. 7.

⁶ Alaeddin Yalçınkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler: Etnik Düşümden Küresel Kördüşüme*, Lalezar Kitabevi Ankara 2006, s. 184 – 185.

⁷ Kemal Beydilli, "1828 – 1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, c. XIII, S. 17, Ankara 1988, s. 365 – 410. (365-468).

Dünya Savaşı'nın kaybedilmesiyle birlikte Osmanlı yönetimi bölgeyi İngilizlere terk etmiştir. İngilizler ise yayınladığı bir tebliğ ile Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu belirtmiştir.⁸ Karabağ Bölgesi'nin Azerbaycan'a bağlı özerk durumu Sovyetler Birliğinin 1936 Anayasasının 24. maddesi ile belirtilmiş ve hukuki anlamda Azerbaycan'ın eli güçlenmiştir.⁹ Buna rağmen Ermeniler bölgeden vazgeçmeyip Azerbaycan ile çatışmayı tırmandırmıştır. Özellikle 20 Şubat 1988 tarihinde Dağlık – Karabağ Yerel Konseyi'nin mecliste Azeri üyelerin katılmadığı bir esnada bölgeni Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan'a katıldığını onaylaması günümüzü kadar süregelen çatışmanın fitilini ateşlemiştir. Başlayan protestolar ve artan gerginliklerden dolayı SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi kararı reddedip 12 Ocak 1989 tarihinde Dağlık Karabağ bölgesinin Moskova'ya bağlandığını belirtmiştir.¹⁰

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yaşanan siyasi boşluğu fırsat bilen Ermeniler, Hocalı başta olmak üzere birçok yerde katliam yaparak Azeri topraklarını işgal etmeye başlamıştır. BM Güvenlik Konseyi her ne kadar Ermenilerin işgal ettiği topraklardan çekilmesi gerektiğini belirtse de Ermeniler geri adım atmamıştır. Sorunu çözmek için oluşturulan Minsk grubundan da beklenen çözüm gelmemiş ve iki ülke arasındaki kriz ortamı önce küçük çapta saldırılarla tırmanmış, ardından da giderek savaşa sürüklenmiştir.

Uzun yıllar boyunca siyasi arenada haklılığına destek bulmakta zorlanan Azerbaycan'ın II. Dağlık Karabağ Savaşında elde ettiği başarının arka planında petrol ve doğalgaz gelirleri sayesinde ordusunu modern silahlarla donatmayı başarması yer almaktadır. Azerbaycan, 2009 ile 2018 arasında 24 milyar dolarlık bir askeri harcama yaparken, Ermenistan, ordusu için sadece 4 milyar dolar civarında bir harcama yapabilmıştır.¹¹ Azerbaycan hükümeti 2020 yılında GDP'sinin %5,4 oranında bir askeri harcama yaparak Doğu Avrupa ülkeleri arasında %17'lik artış oranıyla en büyük askeri yatırımı yapan ülke olmuştur. Diğer taraftan eski Rus savunma sistemlerine ve silahlarına sahip Ermenistan ise % 2,6'lık bir düşüş

⁸ Emine Vildan Özyılmaz, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 15 / 2 (2013), s. 199. (191-208)

⁹ Yalçınkaya, *age*, s. 131.

¹⁰ Uğur Yasin Asal, "Dağlık Karabağ Sorununun Çatışma Çözümü Perspektifinden Analizi", *Asya'da Güvenlik Sorunları ve Yansımaları*, Ed. R. Kutay Karaca, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2013, s. 59 – 60.

¹¹ Sam Bhutia, *Armenia-Azerbaijan: Who's the big defense spender?*, <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-whos-the-big-defense-spender> (15.11.2022).

yaşayarak modern askeri teknoloji bakımından Azerbaycan'ın gerisinde kalmıştır.¹² Böylece Azerbaycan siyasi arenada alamadığı desteği modern ordusuyla dengeleyerek Ermenistan'ın işgal ettiği topraklarının bir kısmını kurtarmayı hedeflemiştir.

27 Eylül 2020 tarihinde Ermeni kuvvetlerinin Azerbaycan sınırındaki Azeri kuvvetlerine ateş açmasıyla II. Dağlık Karabağ Savaşı başlamıştır. Ermeni saldırılarına karşılık veren Azerbaycan askeri kuvvetleri bölgede etkin bir role sahip olan Rusya'nın 10 Kasım 2020 tarihinde araya girip ateşkes ilan edilmesine kadar yıllarca Ermenistan işgalinde bulunan topraklarının bir kısmını (5 şehir, 4 kasaba 286 köy) kurtarmayı başarmıştır.¹³

Savaş devam ederken dünya devletlerinin de gözü bölgede olmuş, ulusal çıkarları doğrultusunda Azerbaycan veya Ermenistan tarafını desteklemişlerdir. Hindistan bu ülkelerden bir tanesiydi.

2. Hint Dış Politikasının Temelleri ve Güney Kafkasya Siyaseti

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Hindistan, 1947 yılında İngiliz İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanarak dünya siyasetindeki yerini almıştır. Bu dönem ve ilerleyen yıllarda Hindistan'ın dış politikasının temelleri de ilk başbakanı olan Jawaharlal Nehru tarafından atılmıştır. Nehru için dış politikayı belirlemek pek kolay olmamıştır. İlk olarak Pakistan ile yaşadığı sınır meseleleri Hindistan'ın dış politika gündemini meşgul etmiştir. Pakistan'ın Keşmir'i kendi bölgesi olarak kabul etmesi ve bu doğrultuda Hindistan ile çatışmaya girmesi günümüze kadar süregelen çatışmaların kaynağını oluşturmuştur. Bu sebepten dolayı Pakistan ile dostluk ilişkileri kuran devletlere Hindistan'ın yaklaşımı farklı olmuştur. İkincisi ise Hindistan'ın bağımsızlığını kazandığı günlerde dünya devletlerinin doğu ve batı blokları olarak ikiye ayrılmasıydı. Hindistan bağımsızlığını yeni kazanmış bir devlet olduğundan herhangi bir bloğa katılmanın ve bu bloğun hedefleri doğrultusunda hareket edilmesinin Hindistan'ın bağımsızlığına gölge düşüreceğine inanmaktaydı. Hatta ABD'nin başını çektiği batı bloğunu sömürge ve emperyalist düzenin devamı olarak görmekteydi.

¹² Diego Lopes Da Silva, Nan Tian ve Alexandra Marksteiner, *Trends in World Military Expenditure, 2020*, https://www.sipri.org/sites/default/files/2021-04/fs_2104_milex_o.pdf (15.11.2022).

¹³ Çağlar Özer, "İkinci Dağlık Karabağ Savaşından Sonra Bölgedeki Gelişmelerin Bölgesel Aktörler ve Türkiye Açısından İncelenmesi", *International Marmara Social Sciences Congress (Imascon Autumn) 2021 Proceedings Book*, Aralık 2021, s. 120. Ss. 118-125.

Böylece doğu veya batı bloğu arasında seçim yapmayıp soğuk savaş döneminde başka bir blok olarak ortaya çıkan bağlantısızlar hareketinin öncülerinden olmuştur.¹⁴

Hindistan'ın ana politikası olarak belirlenen Bağlantısızlar Hareketi dışında özellikle soğuk savaş sonrasında geliştirip uygulamaya çalıştığı dış politika perspektifleri de mevcuttur. Doğu'ya Bakış, Batı'ya Bakış, Önce Komşuluk, Genişletilmiş Komşuluk ve Orta Asya Bağlantısı gibi coğrafi nitelikte politikalar belirleyerek dış politikasını meydana getirmeye çalışmıştır.¹⁵ Ancak görülmektedir ki, Hindistan'ın Kafkasya bölgesindeki devletler için ilişkilerini düzenleyeceği resmi olarak açıkladığı bir politikası yoktur. Bu yüzden Hindistan'ın güney Kafkasya devletleri ile olan ilişkileri sınırlı kalmış ve olayların akışına göre şekillenmiştir. Bu yüzden Hindistan'ın bölge ülkeleri olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile ilişkilerinde bir standart olmamıştır. Diplomatik seviyede daha çok ilişkiler Ermenistan ile gerçekleştirilmiştir.

Tarih boyunca Ermeniler Hindistan ve Hint halkıyla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Hindistan'da yaşayan Ermeniler ülkede bir diaspora oluşturmuş, hatta dünyanın ilk Ermenice gazetesi Azdarar (Aydınlatan, Bilgi Veren) 28 Ekim 1794 tarihinde Hindistan'da basılmıştır.¹⁶ Her iki millet de bağımsız olarak birbirleriyle ilişki kurma fırsatı elde edememişlerdir. Hindistan İngiliz sömürgesinde bulunurken, Ermeniler de Sovyet Rusya hâkimiyetindeydi. Buna rağmen Hindistan bağımsızlığını kazandığı 1947 yılından itibaren Ermenilerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda bağımsız Hindistan'a Sovyet Ermenistan'ı tarafından yapılan ilk dikkate değer ziyaret 1963 yılında yapılmıştır. Ziyaret her ne kadar Ermeni Hristiyan Kilisesi din adamları tarafından yapılmış olsa da Hindistan başbakanı Jawaharlal Nehru tarafından resmi düzeyde kabul edilmiştir.¹⁷ Bu ziyarete karşılık olarak bir yıl sonra Hindis-

¹⁴ V. P. Dutt, *India's Foreign Policy Since Independence*, National Book Trust, Yeni Delhi 2015, s. 1 - 20.

¹⁵ *Indian Foreign Policy Challenges and Opportunities*, editörler: Atish Sinha ve Madhup Mohta, Academic Foundation, Yeni Delhi 2007.

¹⁶ Utpal Chatterjee, "Armenian pontiff praises India", *The Times of India* (27 Şubat 1995), s. 11.

¹⁷ The Armenian Apostolic Church In Recent Times 1955 - 1995 A Path to the 21st Century Pontificate of Vasken I Catholicos of All Armenians Rev. Fr. Zaven Arzoumanian, PhD. Burbank, California 2010, 96-97.

tan Cumhurbaşkanı Sarvepalli Radhakrishnan Ermenistan'a ziyarette bulunmuştur.¹⁸ İki ülke arasındaki gerçek anlamdaki ilk diplomatik ziyaret 1976 yılında Hindistan Başbakanı İndira Gandhi'nin ziyaretiydi.¹⁹ İndira Gandhi dört günlük Sovyet Rusya ziyaretinde Ermenistan'ı da ziyaret etmiş ve ikili ilişkilerde önemli adımlar atılmıştır.²⁰ Hindistan ile Ermenistan'ı yakınlaştıran bir diğer durum ise 100 binden fazla kişinin öldüğü 1989 yılında meydana gelen Ermenistan depremi olmuştur. Hindistan Büyükelçisi T. N. Kaul, 47 milyon rupi değerindeki bir çeki Hint devleti ve halkı adına Ermenistan Başbakanı Markarayan'a teslim etmiştir.²¹

Hindistan hükümeti, 1991'de Sovyetler Birliği'nden ayrılan Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk ülkelerden birisi olmuştur. Ermenistan ve Hindistan arasında 2 Eylül 1992 tarihinde "Hindistan Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol" ve "Hindistan Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Konsolosluk İlişkilerinin Kurulmasına Dair Protokol" imzalanarak ilk diplomatik ve konsolosluk ilişkilerinin hukuki temeli atılmıştır. Anlaşmayı imzalayan Hindistan'ın Rusya büyükelçisi Alfred Gonsalves iki ülkenin siyasi arena'da ortak düşüncelere sahip olduklarını ve bu ilişkilerin gelişerek devam edeceğini vurgulamıştır.²² Yapılan anlaşmalar sonrasında Hindistan hükümeti, S.T. Devare'yi Ermenistan'ın ilk Büyükelçisi atarken, iki ülke arasındaki ilişkiler devlet adamlarının karşılıklı ziyaretleriyle gelişme eğilimine girmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Yardımcısı Arman Navasardian Mart 1993'te Hindistan'ı ziyaret eden ilk Ermeni yetkili olmuştur. Ardından Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan, Aralık 1995'te Hindistan'a devlet ziyaretinde bulunmuştur. Bu ziyaret, Ermeni tarafı için ilişkilerin arzu edilen düzeyde başlaması anlamına geliyordu. Ziyaret sırasında, 14 Aralık 1995 tarihinde, Başkan Ter-Petrosyan ve Başbakan Narasimha Rao, "Hindistan Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Dostluk ve İşbirliği Antlaşması"nı imzaladılar. Antlaşma, işbirliğini güçlendirmeye, birbirlerinin bağımsızlığına, egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı duymaya ve içişlerine mü-

¹⁸ "Radhakrishnan In Armenia: Warm Welcome", *The Times of India* (15 Eylül 1964), s. 1.

¹⁹ Mehrotra, O.N., "Mrs. Gandhi's Visit to the Soviet Union", *Strategic Analysis*, Ocak 1982, s. 395-401.

²⁰ "Indira's Soviet tour Includes Armenia", *The Times of India* (1 Haziran 1976), s. 1.

²¹ "India contributes to Armenian relief", *The Times of India* (19 Mayıs 1989), s. 9.

²² "Indo-Armenian accord on ties", *The Times of India* (3 Eylül 1992), s. 19.

dahale etmemeye yönelik hükümler içermiştir. Yapılan görüşmelerde Ermenistan hükümeti Hindistan'ın Pakistan ile olan Jammu – Keşmir meselesinde Hindistan'a desteğini açıklarken, Dağlık Karabağ meselesinde de Hindistan Ermeni tezinin yanında durmuştur. Bu gelişmelere ek olarak Devlet Başkanı Ter-Petrosyan, Yeni Delhi'de kaldığı süre boyunca Ermenistan'ın Hindistan'ın BM Güvenlik Konseyi'ndeki daimi üyeliğine desteğini açıklamıştır.²³

Ermenistan ve Hindistan'ı yakınlaştıran bir başka olay ise Hindistan tarafından 11 ve 13 Mayıs 1998'de Pokhran, Rajastan'da gerçekleştirilen nükleer deneme testleriydi. Denemeler sonrasında Avustralya ve Yeni Zelanda, Yüksek Komiserlerini geri çekerken, Japonya, ABD, AB üyesi ülkeler Hindistan'ı sert bir şekilde eleştirip bir takım yaptırımlar uygulamıştır. Ermenistan ise Hindistan tarafından gerçekleştirilen Pokhran II nükleer testlerinin Hindistan'ın ulusal güvenlik kaygılarından dolayı olduğunu dile getirmiş hatta Pakistan'ı “karşılıklı testler” nedeniyle kınamıştır.²⁴ Ermenistan'dan Hindistan'a cumhurbaşkanlığı düzeyinde iki ziyaret (1995 ve 2003²⁵) ve Dışişleri Bakanı düzeyinde iki ziyaret (2000 ve 2010²⁶) olmuştur. Ayrıca Ermenistan Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri, Mart 2011'de Hindistan'ı ziyaret etmiştir.²⁷

Hindistan'ın Azerbaycan ile olan ilişkileri Ermenistan'a nazaran fazla gelişmemiştir. Sovyet Rusya'nın bir parçası olduğu dönemde Azerbaycan ile ilişkiler Moskova üzerinden gerçekleşmiştir. Soğuk Savaş dönemi kısıtlı olan ilişkilerde önemli sayılabilecek gelişme ise Hindistan'ın Nobel Ödüllü şairi Rabindranath Tagore, eski Cumhurbaşkanı Dr. S. Radhakrishnan ve Başbakan Jawaharlal Nehru'nun Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ziyaretleri olmuştur.²⁸ Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra iki ülke arasında ziyaretler çok kısıtlı olmuştur. Bakanlar düzeyinde yapılan karşılıklı ziyaretlerin birçoğu 2013-2021 yılları arasında gerçekleşmiş-

²³ Armen Baibourtian, *Armenia and India: A Study of Political Cultural, and Economic Relations*, Basılmamış Doktora Tezi, Jawaharlal Nehru Üniversitesi, Yeni Delhi 2009, s. 141.

²⁴ Baibourtian, *agt*, s. 145.

²⁵ https://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/7750/Joint_Declaration_on_the_State_visit_of_HE_Mr_Robert_Kocharian_President_of_the_Republic_of_Armenia_to_the_Republic_of_India_October_29__November_1_2015.11.2022.

²⁶ <https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/1635/Visit+of+Foreign+Minister+of+Armenia+to+India> (15.11.2022).

²⁷ <https://www.armenian.co.in/jointhistory.htm> (15.11.2022).

²⁸ <https://www.indianembassybaku.gov.in/page/bilateral-brief/> (15.11.2022).

tir. Bunların dışında iki ülke ekonomi, kültür, inşaat ve tarım alanlarında çeşitli işbirliklerine yine bu dönemde imza atmışlardır.²⁹ İki ülke arasındaki ilişkiler yavaş ama olumlu bir ortamda devam ederken II. Dağlık Karabağ savaşından sonra Hindistan'ın güney Kafkasya bölgesinde Ermenistan'a yakın bir politika benimsemesi ilişkilere zarar vermiştir. Özellikle, Hindistan'ın Azerbaycan'ı çeşitli uluslararası platformlarda engellemeye çalışması sebebiyle sınırlı bir sürece girmiştir. Buna göre Hindistan, BRICS'in diğer üyeleri Rusya, Çin, Brezilya ve Güney Afrika'nın onaylanmasına rağmen Azerbaycan'ın BRICS zirvesine davet edilmesine itiraz etmiştir. Bunun dışında 25-29 Temmuz 2022 tarihleri arasında Bakü'de düzenlenen Bağlantısızlar Hareketi Gençlik Zirvesi'ni uluslararası bir örgüte dönüştürme isteğinde bulunan Azerbaycan'ın teklifini reddetmiştir.³⁰ Azerbaycan'ın da Keşmir konusunda Pakistan'ın iddialarını desteklemesi ilişkilerin gelişmesini engelleyen bir diğer faktör olarak zikredilebilir.

3. İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Hindistan Hükümeti'nin Güney Kafkasya Siyaseti

Hindistan, 1993 yılında Azerbaycan - Ermenistan arasında yaşanan sınır sorununun ilk zamanlarından itibaren iki ülkeyi uzlaşmaya çağırarak, birbirlerinin sınırlarına saygı duymaları gerektiğini belirtmiştir. Yine aynı şekilde 2020 yılının son aylarında II. Dağlık Karabağ Savaşı başladıktan sonra yayınladığı bildiriye her iki tarafı sıcak çatışmaları durdurmaya ve sorunu diplomatik yollarla barışçıl bir biçimde çözmeye davet etmiştir. Hindistan hükümeti bildiriye genel hatlarıyla bölgesel barış ve güvenliği tehdit eden bu durumdan endişe duyduğunun altını çizerek, AGİT Minsk Grubu'nun Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ihtilafın çözümüne yönelik devam eden çabalarını desteklediklerini belirtmiştir.³¹ Fakat savaş sonrasında Hint hükümetinin bir takım siyasi, ekonomik ve askeri nedenlerden dolayı Ermenistan ile ilişkilerini geliştirdiği dikkat çekmektedir.

Bağımsızlığından itibaren doğu veya batı bloklarından hiçbiri dahil olmayan Hindistan, tarafsız bir devlet olduğunu vurgulamış ve bu doğrultuda hareket etmeye gayret göstermiştir. Ancak

²⁹ <https://www.indianembassybaku.gov.in/page/bilateral-brief/> (15.11.2022).

³⁰ Mahammad Mammadov, *Despite Geopolitical Differences, Azerbaijan and India are Invested in Co-operation*, <https://neweasterneurope.eu/2022/09/28/geopolitics-azerbaijan-india/> (30.09.2022).

³¹ <https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/33084/Press+Statement+on+Armenia+Azerbaijan+Conflict> (15.11.2022).

ulusal çıkarlar mevzu bahis olduğunda siyasi konjoktüre göre yeri geldiğinde tarafsızlıktan sıyrılıp askeri ve siyasi anlaşmalar yapmıştır.³² Kısacası Hindistan'ın tarafsızlık politikasından ödün verdiği zamanlar olmuştur. Buradan hareketle, Hindistan, her ne kadar Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki meselede tarafsızlık söylemlerinde bulunsa da ulusal çıkarları gereği yeri geldiğinde Ermenistan'a yakın bir politika takip etmiştir. Nitekim, 2008'de Azerbaycan'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu'nda "tüm Ermeni kuvvetlerinin Azerbaycan'ın işgal altındaki tüm topraklarından derhal, eksiksiz ve koşulsuz olarak geri çekilmesini" talep eden kararına ABD, Rusya ve Fransa ile birlikte hareket ederek karşı oy kullanmıştır.³³

Son olarak II. Dağlık Karabağ savaşı ile işgal edilmiş topraklarını kurtaran Azerbaycan'a karşı Hindistan tepki göstermiştir. Hint hükümeti, Bakü'yü Ermenistan ile sınır gerilimleri sırasında sınırı ihlal eden taraf olarak tanımlamış ve "bir an önce güçlerini geri çekmesi ve daha fazla provokasyonu durdurması" çağrısında bulunmuştur.³⁴

Ermenistan hükümeti de Hindistan ile ilişkilerini geliştirmeye önem vermiş ve bu yönde bir adımlar atmıştır. II. Dağlık Karabağ Savaşı sonrasında Yeni Delhi'nin Ermenistan lehine açıklamaları iki ülkeyi yakınlaştırmışken Hindistan'ın 75. Bağımsızlık yıldönümünde Ermenistan Dışişleri Bakan Vekili Armen Grigorian Erivan'da yaptığı konuşmada Ermenistan'ın Keşmir konusunda Hindistan'ı her zaman desteklediklerini dile getirmiştir. Aynı zamanda Hint hükümetinin Azerbaycan'a yönelik söylemlerini takdirle karşılayıp Hindistan ile siyasi, güvenlik, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim işbirliği içerisinde olacaklarını açıklamıştır.³⁵

Burada irdelenmesi gereken konu ise neden Hindistan hükümeti II. Dağlık Karabağ savaşında tarafsızlığını ilan etmiş ve savaş

³² Soğuk savaş döneminde bile siyasi konjoktüre göre yeri geldiğinde tarafsızlıktan sıyrılıp Sovyet Rusya'ya yanaşmış, Rusya'yla askeri ve siyasi anlaşmalar yapmıştır.

³³ Achal Malhotra, *Nagorno-Karabakh conflict: Where does India stand?*, <https://www.wionews.com/opinions-blogs/nagorno-karabakh-conflict-where-does-india-stand-335253> (15.11.2022).

³⁴ RFE/RL's Armenian Service, *Armenia Reaffirms Support For India Over Its Territorial Dispute With Pakistan*, <https://www.rferl.org/a/armenia-kashmir-nagorno-karabakh/31412485.html> (15.11.2022).

³⁵ RFE/RL's Armenian Service, *Armenia Reaffirms Support For India Over Its Territorial Dispute With Pakistan*, <https://www.rferl.org/a/armenia-kashmir-nagorno-karabakh/31412485.html> (15.11.2022).

sonrasında Ermenistan'a yakın bir politika seyretmiştir. Azerbaycan - Ermenistan arasındaki Dağlık - Karabağ olayına baktığımızda Azerbaycan, hukuki ve yasal olarak Dağlık - Karabağ bölgesine sahip olmasına rağmen bölge Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Aynı şekilde Hindistan da uzun yıllar boyunca kendisinin yasal olarak sahip olduğu Keşmir bölgesinin Pakistan ve Çin tarafından işgal edildiğini ileri sürüp uluslararası arenada kendini savunmakta ve destek aramaktadır. Bu açıdan bakıldığında Azerbaycan ve Hindistan'ın aynı konudan mustarip olduğu görülmektedir. Buna rağmen Azerbaycan ile birlikte hareket etmeyip savaş esnasında tarafsız kalmayı tercih etmesi ve savaş sonrasında Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeye başlamasının ardında bir takım sebepler yatmaktadır.

Hindistan her ne kadar güney Kafkasya bölgesiyle ilgili bir politika belirlememiş olsa da uzun yıllar boyunca Azerbaycan'a nazaran Ermenistan ile yakın ilişkiler içinde olmuştur. Hindistan, soğuk savaş dönemi ve sonrasında yakın dostluk kurduğu Rusya ve İran'ın bulunduğu bölgede var olmayı istemesi, ekonomik sebepler, Çin ve Pakistan faktörleri ve iç politikadaki dinamikler BJP (Bharatiya Janata Party) (Hindistan Halk Partisi) yönetimindeki Hint hükümetinin Ermenistan olan ilişkilerini geliştirmesinin bir diğer sebebidir.

İlk olarak Hindistan'ın maddi çıkarları Ermenilere yakın olmasında etkili olmuştur. Ermenistan'ın bağımsızlığıyla kurulan yakın ilişkiler neticesinde yapılan bir takım siyasi, kültürel ve askeri anlaşmalar Hindistan'ın Ermenistan'ı yalnız bırakmamasını sağlamıştır. Ermenistan, Hindistan ile yapılan anlaşmalar gereği askeri teçhizat almaktadır. Bundan dolayı ilişkilerin zarar görmemesine dikkat etmektedir. II. Dağlık Karabağ savaşından birkaç ay önce 2020 yılının Mart ayında Hindistan hükümeti Ermenistan ile 40 milyon dolarlık bir savunma anlaşması imzalamıştır. Anlaşmayı önemli kılan detay ise Polonya'nın ve Ermenistan'ın müttefiki konumunda olan Rusya'nın yerine Hindistan'ın tercih edilmesi idi. Anlaşmaya göre Hindistan dört adet "Swathi Silah Tespit Radarı"nı (Swathi Weapon Locating Radar)³⁶ Ermenistan'a teslim edilmiştir.³⁷

³⁶ Swathi Silah Tespit Radarı (WLR), Hindistan devleti tarafından işletilen Savunma Araştırma ve Geliştirme Organizasyonu tarafından geliştirilen ve yine devlete ait Bharat Electronics tarafından üretilen bir mobil topçu tespit radarıdır.

³⁷ <https://militaryleak.com/>, <https://militaryleak.com/2020/03/05/armenia-acquires-indian-swathi-weapon-locating-radars/> (15.11.2022).

Ermeni hükümeti, II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında Ruslardan tedarik edilen silahların modern teknolojiyle donatılmış Azeri ordusuna karşı yetersiz olduğunu acı bir tecrübeyle test etmiş ve savunma sanayisini güçlendirmeyi öncelikli hedef haline getirmiştir. Uzun yıllar boyunca silah ve mühimmat sağladığı Rusya'nın son dönemlerde yaşadığı yaptırımlarla askeri sistemlerine yeteri desteği verip geliştirememesi ve tüm ağırlığını Ukrayna savaşına vermesi Ermenistan'ın Rusya'dan silah tedarikini zorlaştırmıştır. Savunma sanayisini güçlendirmek için farklı alternatiflere yönelen Ermenistan ise Hindistan askeri teknolojisine ilgi göstermiş ve Ermeni delegeleri görüşmeler yapmak için Hindistan'a göndermiştir.³⁸ Erivan ve Yeni Delhi arasında yapılan yaklaşık 245 milyon dolarlık anlaşmaya göre *Pinaka* adlı çok namlulu roketatar, mühimmat ve tanksavar Ermenistan'a ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır.³⁹

Hindistan'ı bölgeyle ilgilenmeye iten bir diğer neden Çin Halk Cumhuriyeti'nin Güney Kafkasya bölgesinde giderek büyüyen ekonomik yatırımları olmuştur. Azerbaycan'ın bir parçası olan Nahcivan özerk Cumhuriyeti'yle bağlantısını kuracak olan Zengezur koridoru veya Nahcivan koridoru, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılan ateşkesle birlikte gündeme gelmesiyle bölgede ekonomik olarak yeni stratejiler ortaya çıkmıştır. Bu sayede Çin'in Yol ve Kuşak Projesi İran'ı bypass ederek Orta Asya üzerinde Hazar Denizine oradan Azerbaycan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşabilecektir. Diğer taraftan Zengezur koridorunun uzun yıllar boyunca Hindistan'ın yatırım yaptığı Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru'na bir alternatif olarak ortaya çıkması Hindistan'ı Ermenistan'la ilişkilerini geliştirmeye sevk etmiş ve böylece Çin'e karşı hem Güney Asya'da hem de Güney Kafkasya'da ekonomik üstünlük elde etmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda Hindistan önemli bir adım atarak Ermenistan'ın bağımsızlığından yaklaşık 30 yıl sonra ilk defa Hindistan Dışişleri Bakanı Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.⁴⁰ 2021 yılının sonlarına doğru Hindistan Dışişleri Bakanı Subrahmanyam Jaishankar'ın Ermenistan'a yaptığı ziyarette Er-

³⁸ Mark Dovich, *Armenia asked India about buying drones, Indian media report*, <https://www.civilnet.am/en/news/669010/armenia-asked-india-about-buying-drones-indian-media-report/> (15.11.2022).

³⁹ Vakkas Dogantekin, *Armenia reportedly buys weapons from India worth \$245M*, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/armenia-reportedly-buys-weapons-from-india-worth-245m/2698681>, (15.11.2022).

⁴⁰ Lilit Hayrapetyan, *India's Turn Toward Armenia*, <https://thediplomat.com/2021/10/indias-turn-toward-armenia/> (15.11.2022).

meni mevkidaşı Ararat Mirzoyan ile iki ülke arasındaki ticari ilişkileri genişletmek için İran limanlarının (özellikle Çabahar Limanı) kullanımını gündeme getirmiştir. Böylece Çabahar Limanı'ndan başlayıp İran, Ermenistan ve Gürcistan topraklarını kullanarak Hint Okyanusu'nu Karadeniz'e bağlayacak bir rotayı hayata geçirmeyi tartışmışlardır.⁴¹ Proje sayesinde Hindistan güney Kafkasya bölgesinde etkin bir faktör olarak ortaya çıkacağı gibi, bölgede coğrafi açıdan izolasyonda bulunan Ermenistan'a fayda sağlayabilecektir.⁴²

Türkiye - Azerbaycan - Pakistan ilişkilerinin II. Dağlık Karabağ Savaşıyla daha da güçlenmesi Hindistan'ı bölge politikalarına eğilmeye iten bir diğer faktör olmuştur. Türkiye bağımsızlığının ilk günlerinden itibaren Azerbaycan ile ilişkilerini güçlü tutmuş, birçok alanda Azerbaycan devletinin yanında yer almıştır. Günümüze kadar süregelen bu sıkı ilişkiler "bir millet iki devlet" ilkesine evrilerek Türkiye ve Azerbaycan dostluğunu ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde Türkiye'nin kardeş ülke olarak tanımladığı Pakistan, 1990'ların başında Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımayı reddederek Ermenistan ile hiçbir diplomatik bağı kurmamıştır. Pakistan'ın Azerbaycan Büyükelçisi Mohamad Hafız, sınır bölgelerini ziyaret ederken ülkesinin Ermenistan'a karşı tutumuna açıklık getirerek, "Ermenistan ile işbirliği yapmıyoruz. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi nedeniyle herhangi bir ekonomik, siyasi ve diplomatik ilişki kurmadık. Bu konuda Azerbaycan'a arka çıktığımız için Ermenistan'da büyükelçiliğimizi kurmadık. Pakistan her zaman Azerbaycan ile birlikte olmuştur ve olacaktır."⁴³ Pakistan ve Türkiye, II. Dağlık Karabağ Savaşında Azerbaycan'a olan desteklerini açıklarken, savaş sonrasında da bir dizi askeri tatbikatlar yaparak ittifaklarını pekiştirmişlerdir.⁴⁴ Buna karşılık Keşmir konusunda Azerbaycan da Pakistan yanlısı bir tavır takınmıştır.

Oluşan Türkiye - Azerbaycan - Pakistan üçgeniyle hem güney Kafkasya'da hem de Güneydoğu Asya'da güçlü bir ittifak merkezi

⁴¹ Yasir Rashid, *Russia - Iran - India Triangle: INTSC*, İram Yayınları, Eylül 2022, s. 16

⁴² Yeghia Tashjian, *Why India is arming Armenia against Azerbaijan*, <https://thecradle.co/Article/Analysis/16863>, (15.11.2022).

⁴³ Baibourtian, *agt*, s. 148.

⁴⁴ RFE/RL's Armenian Service, *Armenia Reaffirms Support For India Over Its Territorial Dispute With Pakistan*, <https://www.rferl.org/a/armenia-kashmir-nagorno-karabakh/31412485.html> (15.11.2022).

ortaya çıkmıştır. Keşmir meselesinden dolayı Pakistan ile sorun yaşayan Hindistan hükümeti, Pakistan'ın bu hamlesine karşı Ermenistan ile ilişkilerini artırmaya önem vermiştir. Böylece Ermenistan'ı silahlandırarak ve siyasi destek vererek Türkiye – Azerbaycan – Pakistan eksenine karşı Ermenistan'ı caydırıcı bir güç olarak kullanmayı planlamıştır. Dikkat çeken durum ise Hindistan'ın güvenlik çıkarlarına tehdit oluşturan Pakistan'a karşı Afganistan'ın yanı sıra Ermenistan'ı da kullanılmasıdır.⁴⁵

Hint hükümetini Ermenistan ile ikili ilişkiler kurmaya sevk eden bir diğer durum ise özellikle Hindu milliyetçisi vatandaşların Ermenistan yanlısı destekleri olmuştur. Hindistan'ın iktidar partisi BJP, Hindu milliyetçisi ideolojiye sahip ve yapılan son 2018 seçimlerinde bu söylemlerin de etkisiyle tek başına iktidara gelmiştir. Bağımsız bir düşünce kuruluşu olan Avustralya Stratejik Politika Enstitüsü, II. Dağlık Karabağ Savaşı başladıktan sonra Hindistan'daki sosyal medya hesaplarından Ermenistan'a desteği ifade eden #IndiasupportArmenia, #IndiaStandsWithArmenia ve #indiawitharmenia gibi sosyal medya hashtag'leri atıldığını tespit etmiştir.⁴⁶ BJP'nin tabanını oluşturan Hindu milliyetçisi kesimin özellikle Pakistan'a ve onun politikalarına karşı bu sert tutumları, Hint hükümetinin savaş sonrasında Ermenistan'a yakın bir politika izlemesinde etkisi olduğu söylenebilir.

Sonuç

Azerbaycan ve Ermenistan arasında 27 Eylül – 10 Kasım 2022 tarihleri arasında gerçekleşen ve 44 gün süren II. Dağlık Karabağ Savaşı, Güney Kafkasya'daki yeni güç dengesini Azerbaycan lehine değiştirmiştir. Azerbaycan, modern teknolojiyle donattığı ordusu sayesinde Ermenistan'a karşı kazandığı zaferle işgal altındaki birçok şehrini kurtarmıştır. Azerbaycan'ın zaferi diğer devletlerin dikkatini bölgeye yoğunlaştırmasına ve yeni politikalar belirlemesine sebep olmuştur. Bahsi geçen bu devletlerden bir tanesi de Hindistan'dır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında doğu ve batı bloklarına ayrılan iki kutuplu dünyada herhangi bir blokta yer almayan ve kendine

⁴⁵ Yeghia Tashjian, *Why India is arming Armenia against Azerbaijan*, <https://thecradle.co/Article/Analysis/16863>, (15.11.2022).

⁴⁶ Neha Banka, *In midst of Nagorno-Karabakh clashes, Indians are backing Armenia, on the ground, and online*, <https://indianexpress.com/article/world/in-midst-of-nagorno-karabakh-clashes-indians-are-backing-armenia-on-the-ground-and-online-6719264/> (15.11.2022).

özgü bir dış politika stratejisi belirleyip Bağlantısızlar Hareketinin öncülerinden olan Hindistan, bu tutumunu Soğuk Savaş sonrasında devam ettirmiştir. Güney Kafkasya bölgesi ile ilgili tanımlanmış bir devlet politikası olmamasına rağmen SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan ülkelerden Ermenistan'la daha yakın ilişkiler kurmuştur.

Hint hükümeti, II. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında her iki ülkeyi ateşkes sağlamaya davet etmek suretiyle sorunu masada çözmeye önermiştir. Ancak Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanan savaş sonrasında Hindistan, Ermenistan'a destek verici açıklamalarda bulunmuştur. Hindistan'ı bu politikaya iten sebeplerden ilki savaş başından beri Azerbaycan'a desteğini açıklayan Türkiye'nin yanı sıra Hindistan'ın Güney Asya bölgesinde rekabet halinde olduğu Pakistan'ın Azerbaycan'a destek vermesi söylenebilir. Pakistan'ın bölgeye girmesiyle birlikte Türkiye - Azerbaycan - Pakistan ve Çin hattı Hindistan'ın hayat sahasını zorlaştıracığından dolayı Hint hükümeti stratejik olarak Ermenistan yanlısı hareket etmiştir. Dahası savaş boyunca Ermenistan'ı destekleyen İran ile Hindistan'ın iyi ilişkileri Ermenistan - İran ve Hindistan hattını ortaya çıkarmıştır. Ekonomik açıdan bakıldığında ise Ermenistan'ın Hint askeri teknolojisine ilgi duyması ve bir takım anlaşmalar yapması Hindistan'ı Ermenistan'a yakınlaştıran bir etkidir. Buna ek olarak, Hindistan'ın uzun yıllar boyunca yatırım yaptığı Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru'nun işlevselliğini artırıp, güvenliğini sağlamak için bölge devletlerinden Ermenistan'ı desteklemeyi uygun görmüştür.

KAYNAKLAR

- “India contributes to Armenian relief”, *The Times of India* (19 Mayıs 1989), s. 9.
- “Indira's Soviet tour Includes Armenia”, *The Times of India* (1 Haziran 1976), s. 1.
- “Indo-Armenian accord on ties”, *The Times of India* (3 Eylül 1992), s. 19.
- “Radhakrishnan in Armenia: Warm Welcome”, *The Times of India* (15 Eylül 1964), s. 1.
- ASAL, Uğur Yasin, “Dağlık Karabağ Sorununun Çatışma Çözümü Perspektifinden Analizi”, *Asya'da Güvenlik Sorunları ve Yanlışları*, Ed. R. Kutay Karaca, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2013, (57 - 81).

- AYDIN, Mustafa, "Karabağ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, (367 - 368).
- BAIBOURTIAN, Armen, *Armenia and India: A Study of Political Cultural, and Economic Relations*, Basılmamış Doktora Tezi, Jawaharlal Nehru Üniversitesi, Yeni Delhi 2009.
- BANKA, Neha, *In midst of Nagorno-Karabakh clashes, Indians are backing Armenia, on the ground, and online*, <https://indianexpress.com/article/world/in-midst-of-nagorno-karabakh-clashes-indians-are-backing-armenia-on-the-ground-and-online-6719264/> (15.11.2022).
- BEYDİLLİ, Kemal, "1828 - 1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, c. XIII, S. 17, Ankara 1988, (365-468).
- BHUTIA, Sam, *Armenia-Azerbaijan: Who's the big defense spender?*, <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-whos-the-big-defense-spender> (15.11.2022).
- CHATTERJEE, Utpal, "Armenian pontiff praises India", *The Times of India* (27 Şubat 1995), s. 11.
- DA SILVA, Diego Lopes, TIAN, Nan ve MARKSTEINER, Alexandra *Trends in World Military Expenditure, 2020*, https://www.sipri.org/sites/default/files/2021-04/fs_2104_milex_o.pdf (15.11.2022).
- DOGANTEKİN, Vakkas, *Armenia reportedly buys weapons from India worth \$245M*, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/armenia-reportedly-buys-weapons-from-india-worth-245m/2698681>, (15.11.2022).
- DOVICH, Mark, *Armenia asked India about buying drones, Indian media report*, <https://www.civilnet.am/en/news/669010/armenia-asked-india-about-buying-drones-indian-media-report/> (15.11.2022).
- DUTT, V. P., *India's Foreign Policy Since Independence*, National Book Trust, Yeni Delhi 2015.
- HALFEOĞLU, Hatem, "Rusya'da Ermeni Diasporası Oluşumu ve Faaliyetleri", *2023 Dergisi*, Nisan 2002, (66-75).
- HAYRAPETYAN, Lilit, *India's Turn Toward Armenia*, <https://thediplomat.com/2021/10/indias-turn-toward-armenia/> (15.11.2022).
- <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-whos-the-big-defense-spender> (15.11.2022).

- <https://militaryleak.com/>, <https://militaryleak.com/2020/03/05/armenia-acquires-indian-swathi-weapon-locating-radars/> (15.11.2022).
- <https://www.armenian.co.in/jointhistory.htm> (15.11.2022).
- <https://www.indianembassybaku.gov.in/page/bilateral-brief/> (15.11.2022).
- <https://www.indianembassybaku.gov.in/page/bilateral-brief/> (15.11.2022).
- https://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/7750/Joint_Declaration_on_the_State_visit_of_HE_Mr_Robert_Kocharian_President_of_the_Republic_of_Armenia_to_the_Republic_of_India_October_29__November_1_20 (15.11.2022).
- <https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/1635/Visit+of+Foreign+Minister+of+Armenia+to+India> (15.11.2022).
- <https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/33084/Press+Statement+on+Armenia+Azerbaijan+Conflict> (15.11.2022).
- Indian Foreign Policy Challenges and Opportunities*, editörler: Atish Sinha ve Madhup Mohta, Academic Foundation, Yeni Delhi 2007.
- İŞYAR, Ömer Göksel, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa Yayınevi, İstanbul 2004.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- MALHOTRA, Achal, *Nagorno-Karabakh conflict: Where does India stand?*, <https://www.wionews.com/opinions-blogs/nagorno-karabakh-conflict-where-does-india-stand-335253> (15.11.2022).
- MAMMADOV, Mahammad, *Despite Geopolitical Differences, Azerbaijan and India are Invested in Co-operation*, <https://newseurope.eu/2022/09/28/geopolitics-azerbaijan-india/> (30.09.2022).
- O.N., Mehrotra, "Mrs. Gandhi's Visit to the Soviet Union", *Strategic Analysis*, October 1982, s. 395-401.

- ÖZER, Çağlar, “İkinci Dağlık Karabağ Savaşından Sonra Bölgedeki Gelişmelerin Bölgesel Aktörler ve Türkiye Açısından İncelenmesi”, *International Marmara Social Sciences Congress (Imascon Autumn) 2021 Proceedings Book*, Aralık 2021, ss. 118-125.
- ÖZGÜR, Yüksel, *Zengezur: Bir Bölge İncelemesi*, İstanbul: Harp Akademileri Basım Evi, Nisan 1996.
- ÖZYILMAZ, Emine Vildan, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 15 /2 (2013), (191-208).
- RASHID, Yasir, *Russia – Iran – India Triangle: INTSC*, İram Yayınları, Eylül 2022.
- RFE/RL's Armenian Service, *Armenia Reaffirms Support For India Over Its Territorial Dispute With Pakistan*, <https://www.rferl.org/a/armenia-kashmir-nagorno-karabakh/31412485.html> (15.11.2022).
- TASHJIAN, Yeghia, *Why India is arming Armenia against Azerbaijan*, <https://thecradle.co/Article/Analysis/16863>, (15.11.2022).
- The Armenian Apostolic Church In Recent Times 1955 – 1995 A Path to the 21st Century Pontificate of Vasken I Catholicos of All Armenians Rev. Fr. Zaven Arzoumanian, PhD. Burbank, California 2010.
- YALÇINKAYA, Alaeddin, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğünden Küresel Kördüğüne*, Lalezar Kitabevi Ankara 2006.

KÜRESEL VE BÖLGESEL POLİTİKALAR ÇERÇEVESİNDE GÜNEY KAFKASYA DEVLETLERİ VE RUSYA İLİŞKİLERİ (2000-2015)

Burak KOLOT*

Giriş

Kafkasya coğrafi konumu ve bünyesinde barındırdığı etnik çeşitlilik açısından sık sık akademik çalışmalara konu olan ve dünyadaki bilim akademilerinin ilgisini çeken bir bölgedir. Bu ilgi, bölgede bulunan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın ekonomik, politik ve kültürel gelişiminin birtakım nedenlerinden, tarihsel süreç boyunca etkileşimlerinden ve çatışmalarından da kaynaklanmaktadır.¹ Araştırmacıların Kafkasya'ya olan ilgisinin önemli bir bileşeni de bu ülkelerin aynı zamanda Rusya, Türkiye ve İran gibi ülkelerin politik hayatlarında yer edinmeleri ve küreselleşme süreçlerinin yoğunlaştığı bir ortamda Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile etkileşim ile de açıklanabilir.

Kafkasya'nın gelişiminin bugünkü aşamasında gerçekleşen süreçlerin bilimsel olarak anlaşılmasının önemi, burada XX. yüzyılın sonunda bir dizi silahlı çatışmanın sonucu olarak, bağımsızlıklarını ilan eden toplumların ortaya çıkmasıyla tamamlanmaktadır. Siyasi çıkarları çerçevesinde bazı devletlerin bu toplumlara destek vermesi zamanla onların sürdürülebilir bir siyasi serüvene kavuşmalarına yol açmış ve dünyadaki bazı ülkeler tarafından tanınmalarına rağmen artık komşularının varlığını hesaba katmak zorunda kaldıkları bağımsız devletler olarak kendilerini kabul ettirmişlerdir. Bu çerçevede özellikle Rusya'nın yakın tarihteki pozisyonu neticesinde bu devletler ile olan ilişkileri bölgenin küresel

* Doktora Öğrencisi, Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi, burakkolot@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5216-2704.

¹ "Postsovetskoye prostranstvo 2020. Zakavkaz'ye", URL: <https://russiancouncil.ru/postsoviet2020-southcaucasus>

güçlerin de politika ürettikleri ve çeşitli güç mücadelelerinin yaşandığı bir yer olarak tanımlanmasına olanak sağlamaktadır.

Rusya açısından modern süreçleri anlamak için öncelikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Kafkasya ülkeleriyle ilişkilerinin tarihinin kısa bir analizine odaklanılması gerekmektedir. Rus İmparatorluğu döneminde bu bölgedeki çıkarlarını ilerletme konusundaki yüksek ilgisinden, topraklarının Orta Doğu'ya genişlemesi, Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapma ihtiyacı ve Rusya'nın Avrupa kesimini güneyden olası bir istiladan koruyacak tampon bölge oluşturmamasından kesin olarak bahsedilebilir. Hatta konu hakkında Rus askerî tarih uzmanı R.A. Fadeev'in, Rus Kafkas Kolordusu komutanlarından biri olarak aktardığı bilgiler bölgenin Rusya için önemini ortaya koymaktadır:

“Hazar ve Akdeniz arasında kalan ve Oka Nehrinden Kırım'a kadar olan bölge Rusya'nın tüm güney yarısı için hayati önem taşıyor... Çünkü İmparatorluğa ait bu bölge Karadeniz hakimiyeti açısından büyük öneme sahiptir. Rusya, ülkenin güney sınırlarını sadece Kafkasyanın güvenliği çerçevesinde koruyabilecektir. Kafkasya, Hazar Denizi aracılığıyla neredeyse tüm Müslüman Asya'yla doğrudan temas halindedir ve aynı zamanda Rusya için Asya kıtasının kalbinde bir köprü, Orta Asya'yı, Hazar ile Karadeniz'i düşman kuvvetlerinin etkisinden koruyan bir duvardır”.²

Genel olarak Rusya'nın Kafkasya politikası İmparatorluk döneminde din ve millet temelli, Sovyet Birliği döneminde ise ideoloji ağırlıklı olarak oluşturuldu ve Soğuk Savaş dönemi boyunca ABD'nin jeopolitik girişimleri de bu çerçevede sert bir şekilde eleştirildi. Ancak Soğuk Savaş sonrasında bu sistemin devam etmeyeceği ve tıpkı ABD'nin uyguladığı jeopolitik yapılanma ile çevre bölgelerle iletişim kurulmaya çalışıldığı görülmüştür.³ Bu değişim üzerine Gennadii Zyuganov'un “Zaferin Coğrafyası” adlı kitabında jeopolitiğin Rusya için önemine binaen, Rusya'nın bağımsız büyük bir coğrafyaya hakim olabilmesinin temelinde çevresinde yer alan stratejik bölgelere hakim olması gerektiğinin altı çizilmektedir.⁴ Yine Sovyetler Birliği sonrasında 1993'te başkan Yeltsin tarafından

² R.A. Fadeev, *Gosudarstvennyj Poryadok. Rossiya i Kavkaz, M., Institut Russkoj Civilizacii*, 2010. s. 79.

³ Haldun Yalçınkaya, “Soğuk Savaş Sonrası Savaşın Değişimi, Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrası Savaş Tarihi Sonuçlarının Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri”, *X. Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Nisan 2005, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

⁴ G.A. Zyuganov, *Geografiya pobedy: Osnovy ros. Geopolitiki*, Moskova 1997. s. 45.

açıklanan “yakın çevre” doktrininin temelinde de bu anlayışın izleri görülebilmektedir.⁵ Bu çerçevede değerlendirildiğinde Rusya için zaman fark etmeksizin tutarlı bir gelişimin yolu tıpkı diğer kritik coğrafyalarda olduğu gibi Kafkasya’da göstereceği istikrara da oldukça bağlıydı denilebilir.⁶ Ayrıca Rusya, Sovyetler Birliğinin dağılması sonrasında bağımsızlığını kazanan devletler ile ekonomik ve askerî alanda sıkı ilişkiler kurma yoluna gitmiş, bu şekilde kendi gücünü toparlamaya ve dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı koymaya çalışmıştır.⁷ Rusya için bu kritik ve jeopolitik önemi olan coğrafyalardan biri de Güney Kafkasya’dır.

Yukarıda belirtilen bilgilerin çoğu bugün de önemini korumaktadır. Rusya hâlâ devletin güney sınırlarında istikrarı korumakla ilgileniyor. Dahası, Güney Kafkasya bölgesini Rusya Federasyonu ile NATO ülkeleri arasında bir tür tampon bölge olarak görmek istiyor. Ancak Gürcistan ve Azerbaycan, siyasi açıdan mümkün olduğunca Rusya’dan uzaklaşmaya çalışarak “kolektif Batı” ülkeleriyle ilişkilerin tesisine ve güçlendirilmesine yönelik hareketin yolunu seçti. Bu iş birliği Azerbaycan’ı ekonomik anlamda Batılı devletlerle sıkı bir iş ortağı yaparken örneğin Gürcistan’ı da askerî ve politik ilişkilerin merkezine yerleştirmektedir.⁸ Özellikle Gürcistan ile ABD arasındaki “Askerî İş Birliği Anlaşması” mevcut askerî dengeleri değiştirmesi açısından önemlidir.⁹

SSCB’nin dağılmasından sonra ortaya çıkan Güney Kafkasya’daki siyasi durum son otuz yıldır istikrarsız kalmıştır. Rusya Federasyonu, Soğuk Savaş sonrasındaki siyasi ve askerî gerilemesine rağmen Sovyetler sonrası bağımsız olan devletler ile arasındaki asimetrik ekonomik ve askerî ilişkiler ağını koruma ihtiyacı ile hareket etmektedir. Bu şekilde eski Sovyet coğrafyasındaki dev-

⁵ Vneshnyaya politika Rossii v 1990-ye gg., Osobennosti i osnovnyye etapy. URL: https://edu.tltsu.ru/er/book_view.php?book_id=2b4&page_id=1950

⁶ O. Kuznetsov, “The evolution of Russia’s geopolitical interests and priorities in Transcaucasia”, URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-geopoliticheskikh-interesov-i-prioritetov-rossii-v-zakavkazie>

⁷ Cengiz Erişen, “Rusya Federasyonu’nda Ulusal Güvenlik Yaklaşımı ve Askerî Doktrinler”, *Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna*, ed. Erhan Büyükkakıncı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s.165-194.

⁸ “Soglasheniya ob assotsiatsii ES s Gruziyey i Moldaviyey vstupyat v silu 1 iyulya. 23 may, 2016 g.”, URL: <https://www.rbc.ru/politics/23/05/2016/574357539a79476f19be9151>

⁹ “Gruziya i SSHA podpisuyut novoye soglasheniye o voyennom sotrudnichestve”, URL: <https://parstoday.com/ru/news/world-i107362>

letler üzerinde kendi etkinliğini sürdürmeye ve bu etkinliği kırabilecek dış kaynaklı oluşumları engellemeye çalışmaktadır.¹⁰ Dolayısı ile Kafkas ülkeleri için genel anlamda siyasi istikrarsızlık devam etmektedir. Bu istikrarsızlığı üç temel başlıkta toplamak mümkündür:

1. Küresel politikalar çerçevesinde ortaya çıkan sorunlar; küresel güçlerin çıkarlarının ve baskılarının çeşitliliği,

2. Bölgesel sorunlar; bir yandan çözümlenmemiş çatışmaların varlığı ve diğer yandan Türkiye ve İran ile iş birliği kurma girişimleri,

3. Etnik çeşitlilikten ve fikirselsel ayrılıklardan dolayı ortaya çıkan iç problemler (her bir ülkedeki iç politik durumun dinamiklerini yansıtacak şekilde).

Tüm bu başlıkları içinde barındıran Gürcistan'daki 2008 silahlı çatışması, Güney Kafkasya ülkelerinin entegrasyon isteklerinde, Rusya ve Avrupa-Atlantik dünyasının önde gelen devletleriyle ilişkilerinde ve ittifaklarında oldukça önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu bağlamda özellikle 9/11 sonrasında ortaya çıkan uluslararası düzenin yeni kurulacak olan ilişkilerde risk faktörlerinin nerede ve ne zaman ortaya çıktığını/yerleştirildiğini belirlemek ve bunların dinamiklerini izlemek önemli görünmektedir.

1. Küresel politikalarda Güney Kafkasya

ABD'nin Kafkasya bölgesine olan ilgisinin artması 2000'li yılların başında kayda değer bir yükseliş gösterdi. Şüphesiz Amerikan çıkarları/hedefleri uzun vadeli bir karaktere sahipti. Amerikan araştırmacıların yayınlarında defalarca belirtildiği gibi bu bölgedeki stratejik ödevler, Amerikan petrol tekelinin çıkarlarını korumanın yanı sıra Rusya'ya karşı baskı ve caydırıcılık politikalarından da kaynaklanıyordu. Dolayısı ile Sovyet sonrası dönemdeki Rus-Amerikan ilişkilerinin durumu Rusya'nın ABD politikalarına verecek olduğu tepki ile doğrudan ilişkiliydi.

"Rus genişlemesine karşı koymak"¹¹ için alınan önemlerin ve geliştirilen politikaların başlangıç noktası 2008'in Ağustos olaylarıydı. Ocak 2009'da Amerikan Miras Vakfı tarafından yayınlanan

¹⁰ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 197-198.

¹¹ A.Cohen, L.Scaszi, "Russia's Drive for Global Economic Power: A Challenge for the Obama Administration", *Background*, 30 January 2009, No. 2235.

raporun ana mesajı, Gürcistan'a karşı savaşın "Rusya'nın Kafkasya'daki ekonomik hakimiyetini yeniden tesis etme ve petrol/gaz boru hatlarının Rus kontrolü dışına çıkmasını önleme" hedefine sahip olduğu gerçeğine dayanıyordu. Bu nedenle raporun yazarlarına göre B. Obama yönetiminin öncelikli politikası, Ukrayna çevresindeki uluslararası kriz döneminde 2014 yılının ilkbahar ve yaz aylarında tam olarak kendini gösteren "Rusya'nın şüpheli politikalarını caydırmak" için öncelikli olmalıdır.¹²

ABD'nin siyasi seyrine paralel, doğrudan petrol ve doğal gaz boru hatlarındaki¹³ istikrarı sürdürme hedefleriyle bağlantılı olarak NATO'nun da Güney Kafkasya bölgesi ile kademeli şekilde ilişkilerini geliştirmesi için bir strateji oluşturuldu. Bu bağlamda NATO aracılığı ile İstanbul Zirvesi'nde (Temmuz 2004) ilk kez Kafkasya ve Orta Asya ülkeleriyle bağların güçlendirilmesine vurgu yapıldı.¹⁴ Örneğin Azerbaycan, Brüksel'de devam eden misyon çerçevesinde siyasi diyalogun genişletilmesi ve Afganistan'daki NATO misyonuna katılım gibi girişimler çerçevesinde NATO ile daha aktif iş birliğine yönelik bir dizi adım atmıştır.¹⁵

İstanbul Zirvesi sadece Gürcistan ve Azerbaycan için değil Aralık 2005'te NATO ile Bireysel Ortaklık Planı (*Individual Partnership Action Plans (IPAP)*) çerçevesinde iş birliği yapma niyetini belirten Ermenistan için de yeni fırsatlar yarattı. Aynı tarihlerde Ermenistan stratejik seçimler yapmak üzereydi ki bu çerçevede ya Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) üyeliğinin korunmasına devam edilecekti ya da NATO ile iş birliği yoluna gidilecekti.¹⁶ Tabii ki bu noktada Batılı devletlerin doğal gaz boru hatları üzerindeki eylemlerini ve Ermenistan ile yakınlaşma girişimlerini öncelikle Rusya'nın Ermenistan'la daha önceden yapmış olduğu askeri-siyasi iş birliği içinde değerlendirmek gerekmektedir. Rusya'nın

¹² a.g.m.

¹³ "Tsyachnyy tanker s azerbaydzhanskoy neft'yu otpravlen s terminala Supsa na Chernom more", URL: <https://nangs.org/news/midstream/tsyachnyj-tanker-s-azerbaydzhanskoy-neftyu-otpravlen-s-terminala-supsa-na-chernom-more>; Necdet Pamir, "Orta Asya ve Kafkasya'da Güvenlik Arayışları Sürecinde Bölgedeki Enerji Kaynakları'nın Rolü", *Jeopolitik, Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2003, Yıl: 2, S. 7, s.13.

¹⁴ *Eurasia Insight*, 27 July 2004.

¹⁵ "Azerbaijan in The World" *ADA Biweekly Newsletter*, 15 March 2008, vol.1, No.4, p.1-2.

¹⁶ *Institute for War and Peace Reporting (IWPR)*, London, 19 June 2005.

bölgedeki etkisinin ana faktörlerinden biri, Ermenistan topraklarında konuşlanmış bir Rus askerî üssüne sahip olmasıdır.¹⁷ Sadece Transkafkasya'nın tüm ülkelerine değil aynı zamanda Türkiye'ye de yakın olan bu askerî üs, Rusya'ya bölgede askerî bir üstünlük sağlamaktadır. Bu durum söz konusu ülkeler arasında anlaşmalarda ve bölge dışındaki devletler ile yürütülen müzakerelerde Rusya'ya avantaj sağlamaktadır.

Rus birliklerinin Ermenistan'a yerleştirildiği antlaşma 16 Mart 1995 tarihinde imzalandı.¹⁸ Bu açıdan bakıldığında Ermenistan'ın Rusya açısından önemi ve Rusya ile Batılı devletler arasında güç mücadelesinin yaşandığı bir merkez olması daha da anlaşılır olmaktadır. Unutulmamalıdır ki 2000 yılında Rusya ile Ermenistan arasında Müttefik İş Birliği Bildirgesi imzalandı¹⁹ ve Rusya, Ermenistan'a yapılacak herhangi bir askerî operasyonda yardım sağlama yükümlülüğünü üstlendi. Dolayısıyla Ermenistan NATO ile kurulabilecek ilişkilerin dışında tabii ki Rusya liderliğindeki KGAÖ'nün bir parçası olmayı da önemli addetmektedir.²⁰

Gürcistan'a gelince Afganistan'daki NATO kuvvetlerinin askerî operasyonlarına katılmasına ve NATO Bükreş Zirvesi'nde (Nisan 2008) ikili ilişkileri yoğun bir seviyeye taşımaya rağmen ABD ile önemli Avrupa ülkeleri arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle Üyelik Eylem Planı (MAP) almayı reddetti. NATO Genel Sekreteri Jaap de Hoop Scheffer bunu "Gürcistan'ın sorunlarını ve çözüm beklentilerini tartışırken Rusya faktörünü dikkate almamanın imkânsız olduğunu" söyleyerek açıkladı.²¹ Bu, gelecekte Güney Kafkasya devletleriyle ilişkilerde en aktif rolün, 2008 yılında Rus-Gürcü silahlı çatışmasının sona ermesinde önemli rol oynayan Avrupa Birliği'ne geçtiği gerçeğini de büyük ölçüde yansıtmıştır. Ha-

¹⁷ "102-ya rossiyskaya voyennaya baza v Gyumri. Sputnik Armeniya", URL: <https://ru.armeniasputnik.am/102-russia-voennaja-baza-gumri/>

¹⁸ "Dogovor mezhdou Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Armeniya o rossiyskoy voyennoy baze na territorii Respubliki Armeniya" (20 Ağustos 2010'daki değişikliklerle birlikte), URL: https://lawrussia.ru/texts/le-gal_673/doc673a332x809.htm

¹⁹ "Deklaratsiya o soyuznicheskom vzaimodeystvii mezhdou Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Armeniya, oriyentirovannom v XXI vek", URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/3210>

²⁰ "Dogovor o kollektivnoy bezopasnosti ot 15 maya 1992 goda" (10 Aralık 2010 tarihinde imzalanan 15 Mayıs 1992 tarihli Toplu Güvenlik Anlaşması'nda değişiklik yapılmasına dair Protokol tarafından yapılan değişikliklerle birlikte), URL: <https://docs.cntd.ru/document/1900489>

²¹ *Kommersant*, 17 Eylül 2008.

lihazırda 2007 yılında Mikhaıl Saakaşvili Gürcistan'da iktidara geldiğinde ülkede Batı ile iş birliğinin güçlenmesine yönelik kesin bir siyasi yönelim ilan etmişti. Bu bağlamda, 90'lı yıllardan beri Gürcistan'da bulunan bir Rus askerî birliği 2000'lerin başında Ermenistan'a transfer edilmişti.²²

Kafkasya'da etkinliğini arttırmaya çalışan bir diğer uluslararası güç olan Avrupa Birliği'nin politikası başlangıçta ağırlıklı olarak pragmatikti. Birlik, Avrupa'yı Orta Asya, Orta Doğu, Çin ve Japonya'ya bağlayacak ve Avrupa'ya Hazar enerji kaynaklarının en kısa sürede ulaştırılmasını sağlayacak olan "Avrupa Kafkasya Asya Ulaştırma Koridorunun (TRASECA)" öncüsü ve önemli yatırımcılarından biri oldu. Temmuz 2003'te AB tarafından Birliğin inisiyatifi çerçevesinde Yunanistan, Güney Kafkasya'da "Rusya ve Ukrayna'nın sahip olduğu gibi" özel temsilci olarak görevlendirildi.²³ Aynı zamanda Avrupa Birliği, Abhazya, Güney Osetya ve Dağlık Karabağ'daki "dondurulmuş çatışmaların" çözümüne katkıda bulunmaya çalıştı ancak tarafların taviz vermeyi reddetmesi nedeniyle bu girişimden herhangi bir sonuç alamadı. Bu büyük ölçüde çatışma bölgelerinde ve ötesindeki çeşitli elit grupların ekonomik çıkarlarının yanı sıra SSCB'nin dağılma aşamasında kurulan muhafazakâr ve demokratik güçlere karşı muhalefetin, Sovyet sonrası alanda hâlâ üstesinden gelinemeyen ekonomik çıkarlardan kaynaklanıyordu. Buna ek olarak Rusya da dâhil olmak üzere tüm uluslararası araçlar kendi çıkarları doğrultusunda çatışan taraflardan birini desteklediler ve böylece çatışmaların çözümünü engellediler.²⁴

Bununla birlikte Ağustos 2008'de Avrupa Birliği, Rus-Gürcü silahlı çatışmasının sona ermesine önemli katkılarda bulundu. Aynı yılın Eylül ayında Brüksel'de toplanan AB Olağanüstü Konseyi, "Rusya'nın aşırı şiddet uyguladığı" yönünde fikir birliğine varılan özel bir belgeyi yayımladı.²⁵ Bu girişim Rusya tarafından kabul görmedi ve Rusya ikili ilişkiler konusunda kaygılı olduklarını dile getirdi. 2008'deki bu kriz, Rusya ile Batı arasındaki güveni ciddi biçimde sarstı ve Birlik, Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltmaya

²² "Vyvod rossiyskikh voysk iz Gruzii zavershen dosrochno", URL: <https://ria.ru/20071115/88228468.html>

²³ "The South Caucasus: A Challenge for The EU", *Chaillot Papers*, December 2003, p.159.

²⁴ P. Leiashvili, "O Znachenii Issledovaniya Ekonomicheskikh Aspektov Postsovetkikh Konfliktov", *Kavkaz & Globalizatsiya*, 2007, Tom 1(2), s. 40.

²⁵ Council of The European Union. Brussels, 1 September 2008, 1254/08. 10, URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2012594%202008%20INIT/EN/pdf>

yönelik daha fazla eylem planı oluşturmaya başladı.²⁶ 7 Mayıs 2009'da Prag'daki Avrupa Birliği Zirvesi'nde kabul edilen "Doğu Ortaklığı" programı, Ukrayna, Moldova, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Beyaz Rusya olmak üzere altı ülkenin de yer aldığı yeni Doğu Avrupa politikasını ortaya koymuştu. Program sadece bu ülkelerle daha yakın ekonomik ilişkiler kurmakla kalmayıp aynı zamanda "Avrupa'ya katılımını" da daha aktif hale getirmeyi amaçlıyordu.

Avrupa Birliği'nin Karadeniz ve Güney Kafkasya'ya yönelik jeopolitik ilerlemesine ilişkin olarak yenilenen politikaları, 20 Ocak 2011 tarihli Avrupa Parlamentosu'nun Kararında "Karadeniz'in kısmen AB'nin bir parçası olduğu" belirtilerek formüle edildi.²⁷ Belgede ayrıca "AB ülkeleri için jeostratejik öneme sahip" bir bölgede AB'nin daha uyumlu eylemlerine ve aralarında Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın yanı sıra Ukrayna ve Moldova'nın da yer aldığı Karadeniz ülkeleriyle temasların pekişmesine duyulan ihtiyaçtan bahsedildi. Kararda, ortak bir işletim programının geliştirilmesi ve bu hedeflere belirli bir AB bütçesinin tahsis edilmesi gerektiğine dikkat çekildi. Avrupa Parlamentosu'nda bu karar görüşülürken Güney Kafkasya'daki AB politikasına ilişkin farklı tutumlar da ortaya çıktı. Bazı milletvekilleri, Abhazy ve Güney Osetya ile ilgili resmi AB belgesinde ilk kez ortaya koyulan "işgal altındaki topraklar" ifadesini desteklediler. Buna karşı, "gelecekte anlamda Rusya'nın bir etki alanı" olan bölgeye müdahaleye karşı uyarıda bulunan Birleşik Krallıktan bir milletvekili itiraz etti, ancak Doğu Avrupa'daki meslektaşları benzer bir bakış açısını "asılsız şüphecilik" olarak nitelendirdiler.²⁸

Güney Kafkasya ülkelerine gelince Avrupa Birliği ile iş birliği için rotayı belirlerken kesinlikle Rusya faktörünü göz ardı etmediler. Rusya bilimler akademisi uzmanlarına göre Gürcistan'da ortaya çıkan kriz hem Sovyet sonrası bağımsızlığını kazanan devletleri hem de AB'yi Rusya'nın çıkarlarını koruma noktasında ne ka-

²⁶ A.Mineyev, "Stoit li torzhestvovat' Rossii posle spetsial'nogo sammita YES po Gruzii?", *Novaya gazeta*, 4-7 Eylül 2008. URL: <https://novyagazeta.ru/articles/2008/09/04/36693-porugali-no-ne-pobili-i-poka-nichego-ne-otnyali>

²⁷ "Rezolyutsiya Yevroparlamenta ot 20 yanvary 2011 goda po strategii YES v Chernom more", (çev. BS News), 27 Ocak 2011. URL: <https://www.blackseanews.net/read/10041>

²⁸ İ.M. Uznarodov, "Politika Yevropeyskogo Soyuz na Yuzhnom Kavkaze v Kontekste Otnosheniy s Rossiyey", *Elektronnyy zhurnal Kavkazologiya*, No.1, Rostov na Danu 2018, s. 214.

dar ileri gidebileceğinin bir kanıtı olması yönünde örnek teşkil ettiğini ve Doğu Ortaklığı çerçevesinde kurulacak olan ilişkilerin ne derece tehlikeli olabileceğini gösterdiğini belirtmişlerdir.²⁹ Bu nedenle Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın önde gelen siyasetçileri farklı şekillerde de olsa Avrupa Birliği ve Rusya ile ilişkilerde dengeyi korumaya çalıştılar. Ekim 2013'ün başlarında, Avrupa Birliği Konseyi Politika ve Güvenlik Komitesi temsilcileriyle yapılan bir toplantıda Gürcistan Başbakanı Bidzina Ivanişvili, Gürcistan'ın AB'nin Doğu Ortaklığı ülkelerinin AB ile yakınlaşmasının Moskova tarafından Rusya'ya yönelik bir politika olarak algılanmayacağı şekilde Rusya ile yoğun ve ilkeli bir diyalog kurmasında Gürcistan'ın çok önemli olduğunu vurguladı. Aynı tutum Kasım 2013'te Gürcistan Başbakanı olarak görev yapan Irakli Garibaşvili tarafından da devam ettirildi.

En zor durumda olan Ermenistan, başlangıçta “Doğu Ortaklığı” programına katılmayı ve Kasım 2013'te yapılacak olan AB Zirvesinde Ortaklık ve Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması'na öncülük etmeyi kabul etmişti. Ancak 3 Eylül 2013'te Moskova'da Vladimir Putin ile Serj Sarkisyan'ın gerçekleştirdiği müzakereler sonucunda Ermenistan Cumhurbaşkanı Ermenistan'ın önceden hazırlanmış olan Anlaşmaya öncülük etmeyeceklerini, aksine Gümrük Birliği'ne katılacaklarını ve daha sonra Avrasya Ekonomik Birliğinin oluşum sürecinde de yer alacaklarını belirtti. 10 Eylül 2013'te Rus gazetesi Vzglyad.ru (Взгляд.ру), Avrasya Bankası tarafından Ermenistan'ın Gümrük Birliğine katılımından elde edebileceği avantajları (Rusya tarafından sağlanan gaz fiyatlarındaki 270 dolardan 180 dolara düşüş, Ermeni göçmen işçilerine destek konusunda olumlu dinamikler, ticaret vergilerinin kaldırılması ve diğer faydaların kaldırılması) yayınladı. Bazı uzmanlara göre Ermenistan'ın bu kararı almasının arkasında ekonomik nedenler değil, aksine Dağlık Karabağ'a ilişkin Azerbaycan'la çatışmanın şiddetlenmesi durumunda Rusya'dan (KGAÖ) sağlanabilecek olan destek arayışı düşüncesi yatmaktaydı.³⁰ Azerbaycan ve Ermenistan Kafkasya'daki tarihî rakiplerdir ve çıkarlarının çatışması zaman zaman Dağlık Karabağ

²⁹ “Itogi 2008 goda: Voyna v Yuzhnoy Osetii”, *Rossiyskaya gazeta*, Aralık 2008. URL: <https://rg.ru/2008/12/29/2008-osetia.html>

³⁰ Bu noktada belirtilmesi gereken durum ise Rusya'nın Ermenistan'la askeri-siyasi ve ekonomik ilişkilerini fiilen güçlendirdiği gibi aynı zamanda Azerbaycan'a da silah tedarik etmesidir. “Kakoye oruzhiye Azerbaydzhan pokupal u Rossii”, *Tass*, 25 Eylül 2018, URL: <https://tass.ru/armiya-i-opk/5598195>

bölgesindeki durumun istikrarsızlaşmasına yol açmaktadır.³¹ Dolayısı ile bu durum tüm yönüyle Kafkasya’da politika üreten her türlü siyasi yapıyı etkilemekte ve bu yapıların birbirleri arasında kurlabilecek diyalogları engellemektedir.

Ortaya çıkan siyasi krizlere rağmen hem Azerbaycan hem de Ermenistan özellikle AB ile ilişkileri geliştirmeye çalışmışlardır. AB ile Ermenistan ilişkilerine baktığımızda ise Kasım ayında AB zirvesinde konuşan S. Sarkisyan, Ermenistan’ın temel amacının bir yandan sosyo-ekonomik ve siyasi ilişkileri geliştirmek, diğer yandan çeşitli ortaklıklar ile iş birliği mekanizmalarının geliştirilmesi olduğunu belirtti. Ayrıca “Doğu Ortaklığının” beş yıllık süre içerisinde ortaya koyduğu katkılardan hareketle bu formatın gerekliliğini ve devamlılığını kanıtladığını vurguladı.³² Aynı Zirvede Cumhurbaşkanı İ. Aliyev tarafından temsil edilen Azerbaycan’a ise AB ülkeleriyle enerji arzında ilişkilerinin niteliği hakkında özel bir tutum sergilediğini ve Avrupa vizesi konusunda kolaylık sağlanmasına ilişkin bir anlaşma imzaladığını ifade etti.

28-29 Kasım 2013 tarihlerinde Litvanya’nın başkenti Vilnius’taki Avrupa Birliği Zirvesi, Doğu Ortaklığı programı kapsamında Ukrayna ile bir Ortaklık Anlaşması ve Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşmasının imzalanmasının yanı sıra Gürcistan ve Moldova ile ilgili anlaşmaların gözden geçirilmesinin öngörüldüğü, birçok uluslararası gözlemci tarafından “gerçekleşmemiş umutlar zirvesi” olarak değerlendirildi. Ukrayna çevresinde ortaya çıkmaya başlayan sosyal ve siyasal problemler, Gürcistan ve Moldova ile yapılması planlanan ortaklık anlaşmalarının ertelenmelerine sebep olmuştu. Her iki ülke ile anlaşmalar 27 Haziran 2014’te imzalandı ve bu olay Tiflis’te geniş çapta kutlandı. Anlaşmanın imzalanmasının ardından Gürcistan Başbakanı İrakli Garibaşvili, Abhazy ve Güney Osetya sakinlerini Avrupa Birliği’nin ekonomik avantajlarından ya-

³¹ A. Gasanova, “The role of Russia in the settlement of the conflict in Nagorno-Karabakh”, *Post-Soviet Studies*, 2018; (2): 217-220. s. 218; 2010 yılında Rusya’nın Azerbaycan’a sağlamış olduğu askeri destek için Ermenistan idaresi herhangi bir tepki göstermemişti. Ancak 2015 yılından sonraki süreçte Moskova ile yapılan görüşmelerin hemen hepsinde bu durumdan duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. G.A.Aleksanyan, “The military-political aspect of Russia’s policy in the south Caucasus region at the present stage”, *Scientific notes of Oral State University*, Vol.3, No.72. 2018, p.17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennopoliticheskii-aspekt-rossiyskoy-politiki-v-zakavkazie-na-sovremennom-etape/viewer>

³² S. Tarasov, “Sargsyan sygral v Vostochnoye partnerstvo s Aliyevym”, *Regnum*, 25 Kasım 2017, URL: <https://regnum.ru/news/polit/2349576.html>

rarlanmaya çağırıldı, çünkü anlaşma metninde üretilen her şeyin Avrupa kalite standartlarını karşılaması halinde Avrupa pazarında yer bulabileceği belirtilmişti.³³

AB ile Güney Kafkasya ülkelerinin ekonomik ilişkilerine kısaca göz atmak gerekirse Gürcistan ile kurulan ekonomik ilişkileri ülkenin gelişiminin düşük seviyesine uygun olarak inşa edilmişti. 2013 yılında AB ülkelerinin Gürcistan'dan ağırlıklı olarak tarım ürünleri, hammadde, hurda metal ve tekstil ürünlerini içeren ithalatı 0,5 milyar avroyu biraz aştı. AB ülkelerinden yapılan makine mühendisliği, yakıt ve yağlayıcılar ile diğer tarım dışı ürünlerden oluşan ihracat ise 2,5 milyar avroyu aştı. Kurulan ilişkiler Gürcistan'a nazaran Ermenistan için daha hayati bir anlam ifade ediyordu: Gayrisafi yurt içi hasılasının %40'undan fazlası ithalattan, sadece %10'u ihracattan elde edilir. Bu ihracat ağırlıklı olarak cevher, değerli ve yarı değerli metaller ile taşlardan oluşan ham madde niteliğindedir.³⁴

Enerji kaynaklarının satışından elde edilen yüksek gelirler sayesinde Azerbaycan diğer iki devlete oranla daha iyi bir konumda bulunuyor. Hem gaz/petrol ihracatı hem de tarım ürünlerindeki satışlar Azerbaycan'ı Rusya'ya olan bağılıktan kurtarmak isteyen AB ülkeleri için önemli bir stratejik ortak pozisyonuna sokuyor. Ancak ne olursa olsun özellikle bu üç Kafkas devleti için göz önünde bulundurulması gereken durum, ekonominin ham odak noktasının hiçbirinin niteliksel gelişimine katkıda bulunmadığı ve gerekli sayıda iş olanağı sağlamadığı olmalıdır. Nitekim bu koşullarda yükselen işsizlik, bu ülkelerden Rusya'ya emek göçüne yol açmaktadır.

2. Bölgesel Politikalarda Kafkasya

Avrupa-Atlantik dünyasının Kafkasya'ya artan ilgisi ile Türkiye ve İran hem bölgesel çıkarlarını yeniden gözden geçirmek hem de yeni kurulan dengelerde yer alabilmek için çeşitli politikalar geliştirdi.

Türkiye, Aralık 1991'de Azerbaycan'ın ardından Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkeydi. Bundan kısa bir süre sonra Türkiye ile İran arasındaki bu ülkelerle kurulmaya çalışılan ikili ilişkiler çerçevesinde rekabet genişledi. Bu rekabet bera-

³³ Ekho Kavkaza, 27 Temmuz 2014.

³⁴ A. Nryan, "Armeniya: 20 let Integratsii v Kapitalizm-Posledstviya i Vyzovy", *Yuzhnyy Kavkaz 20 let nezavisimosti. Fond Fridrikha Eberta*, 2011. s. 211-237.

berinde algısal çatışmayı da getirdi ki İran, Türkiye'yi Azerbaycan'da Pantürkist duyguları teşvik etmekle ve İran'daki milyonlarca Azerbaycan nüfusu bu şekilde etkilemeye çalışmakla suçladı. Aynı dönemde Rusya'da da Kuzey Kafkasya'daki Türki halklarla Türkiye'nin kuracak olduğu ilişkilerin ne gibi sonuçlara varacağı konusunda tartışmalar yapılıyordu.

Kuzey Kafkasya ülkeleri ile Rusya arasında yaşanan sorunlar, Türkiye'yi Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ekonomik temaslar geliştirme yönünde adım atmaya yönlendirirken Türk makamlarının bu ülkelerin toprak bütünlüğüne olan bağlılıklarının sürekli teyidi ve "donmuş" çatışmaların çözümüne ilişkin siyasi ilişkilerin kurulması aşamasında da etkili bir konuma getirmiştir.

Şubat 2007'de Tiflis'te bir araya gelen Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye liderleri bölgesel iş birliği tasarılarını içeren Tiflis Deklarasyonunu imzaladılar. Aynı zamanda hükümet düzeyinde bu ülkeler arasında enerji alanında karşılıklı iş birliğine ilişkin Mutabakat Zaptı imzalandı ve Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattının inşası konusunda anlaşmaya varıldı.³⁵ Bu hat açık bir şekilde Avrupa ile Çin arasında kurulması planlanan ticaret yolunun detayları konusunda fikir veriyordu. Projenin finansmanı esas olarak Türkiye ve Azerbaycan'dı. Her ne kadar Ermenistan'ın da katılımının sağlanması konusunda ABD tarafından baskı uygulanmışsa bu başarıya ulaşmadı ve durum iki ülke tarafından da reddedildi.

Ermenistan'ın bölgede tecrit edilmesi büyük ölçüde Erivan'ın Ermeni silahlı kuvvetlerini "kontrollü bölgelerden" (Dağlık Karabağ'ın çevresindeki Azerbaycan bölgeleri) geri çekilmesinin kategorik olarak reddetmesinin yanı sıra diplomatik ilişkilerin kurulması ve Türkiye ile sınırın açılması için ön koşullardan vazgeçme konusundaki isteksizliğinden kaynaklanıyordu. Ünlü Ermeni siyaset bilimcisi Stepan Grigoryan'ın değerlendirmesine göre Ermenistan ve Azerbaycan'ın Karabağ sorununun hızlı ve uzlaşmacı çözümüne hazır olmamaları Ermenistan'ın bölgesel projelere dahil edilmesine imkân vermiyordu.³⁶ Ancak ortaya çıkan Rusya-Gürcü ça-

³⁵ Roni Kavrelişvili, "Günümüz Gürcü Basınında Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu İnşaatı", *Karadeniz*, Yıl: 3. S. 12, s.197.

³⁶ *Ponedel'nik (Tbilisi)*, Şubat 2007, No. 5, s. 3.

tışması ve Güney Osetya ile Abhazya'nın bağımsızlık girişimlerinden sonra durum değişti. İlerleyen süreçte Eylül 2008'in başlarında yoğunlaşan Ermeni-Türk müzakereleri tekrar başladı.³⁷

Ermenistan ve Türkiye arasındaki problemlerin resmî olmayan girişimler ile “çözölmeye başlamasında” Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün (Ağustos 2008) Erivan'a gayriresmî ziyareti katkıda bulunmuştur. Buluşmanın ardından Ermenistan Cumhurbaşkanı S. Sarkisyan, Türkiye ile ilişkilerin “önkoşulsuz” çözümüne hazır olduğunu beyan ederken müzakerelerin sonuçlarından umutlu olduğunu aktaran Abdullah Gül, 12 Ağustos 2008'de “Kafkasya'da İş birliği ve İstikrar Platformu” kurulmasına ilişkin önerisini de dile getirmişti.

Türkiye-Ermeni ilişkilerinin çözümüne ve Ermeni-Türk sınırının açılmasına yönelik Türkiye'nin diplomatik eylemleri Nisan 2009'da ABD Başkanı Barack Obama'nın Ankara ziyareti sonrasında yeniden yoğunlaştı. ABD'nin direktifleri ile Türkiye, Karabağ çevresindeki çatışmanın çözümü dışında ilişkilerin normalleşmesini dikkate almayı kabul etti ve bu da Bakü'de büyük bir tepkiye neden oldu. Nisan ayı sonunda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev, Türkiye ile geleneksel ilişkilerin bir şekilde bozulması anlamına gelecek şekilde Moskova'da Rusya ile stratejik ortaklık Anlaşması imzalandı.³⁸ Bu noktada Rusya'nın Azerbaycan'la iş birliğini güçlendirmeye yönelik politikasının her iki tarafın keskin fikir ayrılıkları yaşamamasından hareketle başarılı olduğu kabul edilebilir.³⁹ Örneğin 2015'te Türkiye'nin Rus uçağını vurması ile yaşanan gerginlikte Azerbaycan'ın her iki tarafla da olan ilişkilerinde herhangi bir değişiklik olmaması ve Türkiye'yi açıkça desteklediğine dair hiçbir girişimin olmayışı Azerbaycan'ın konumu konusunda fikir vermektedir.⁴⁰ Aksine bu gerçek, Türkiye ve Azerbaycan liderlerinin iki ülke arasındaki iş birliğini güçlendirmede karşılıklı menfaatine işaret etmektedir. Kısacası algısal çerçevede oluşturulan “iki devlet tek millet” söylevinin, iki ülkenin çıkarların çatışması

³⁷ “Kak Rossiya priznavala nezavisimost' Abkhazii i Yuzhnoy Osetii v 2008 godu”, URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5228408>

³⁸ S. Tarasov, “Kavkazskiy razvod Baku i Yerevana”, 1 Mayıs 2009, URL: <https://regnum.ru/news/1158567.html>

³⁹ I.F. Alasov, “Russian-Azerbaijani Relations at the Present Stage (Late XX—Early XXI Century)”, *Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University. Series: Humanities and social sciences*. 2016; (2): 5-14. p. 9.

⁴⁰ “Rossiya i Turtsiya tak i ne vernuli doveriye”, URL: https://www.gazeta.ru/politics/2017/11/24_a_11001296.shtml

durumunda ne gibi bir politik reaksiyona evrileceği uluslararası diplomaside net bir zemine oturmamaktadır.

Bununla birlikte Azerbaycan'ın Rusya'ya karşı açık bir siyaset yaptığı da söylenemez. SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan, Rusya Federasyonu'nun askeri birliğinin kendi topraklarına yerleştirilmesini kategorik olarak reddetti. Bağımsız Devletler Topluluğu Üyesi Devlet Başkanları Konseyi'nin 30 Aralık 1990 tarihli Silahlı Kuvvetler ve Sınır Birliklerine ilişkin anlaşması uyarınca Rusya, Azerbaycan topraklarında bulunan tüm Sovyet askeri üslerini iki ay içinde kendi topraklarına aktarmayı taahhüt etmiştir.⁴¹ Rusya Federasyonu ile Azerbaycan arasındaki askerî işbirliği, Rusya'nın güneyden yapılabilecek saldırılara karşı Azerbaycan'ın Kebele kentinde bir radar sistemi bulundurması çerçevesinde devam ediyordu.⁴² Ancak 2012 yılında Azerbaycan'ın bu askerî üs için Rusya'dan 300 milyon dolar talep etmesi iki ülke arasındaki askerî anlaşmanın son bulmasına neden oldu.⁴³

Rusya-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesine karşılık 10 Ekim 2009'da Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları düzeyinde "ön koşulsuz komşuluk ilişkileri" kurulmasına ilişkin "Zürih protokollerinin" kabul edilmesi gündeme geldi ve Güney Kafkasya'da kurulan güç dengesini değişmesine ortam hazırlandı. Ancak sivil teknoloji uzmanı Vigen Hakobyan'ın belirttiği gibi Erivan'ın 2008'deki Rus-Gürcü çatışmasından sonra yoğunlaşan ulaşım tecridine karşı başlattığı çıkış arayışı, Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda herhangi bir anlaşmaya yanaşmaması sebebiyle başarısızlığa uğramıştı.⁴⁴ Aksine 2010 yılında Ankara'nın ulusal güvenliğe ilişkin hazırlanan raporlarında Ermenistan ve Gürcistan "Türk devletine yönelik tehditler" listesinden çıkarılmıştı ve Türkiye tarafından ilişkilerin düzelmesi konusunda etkili bir adım atılmıştı. Ancak aynı yılın Ağustos ayında Rusya ile Ermenistan arasında stratejik ortaklık anlaşması imzalamasına karşılık, Türkiye ve Azerbaycan

⁴¹ "Soglasheniye Soveta Glav Gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyykh Gosudarstv o Vooruzhennykh Silakh i Pogranychnykh voyskakh", URL: <https://docs.cntd.ru/document/1901874>

⁴² "Otkaz ot RLS v Gabale – «poshchechina Putinu?»", *BBC*, 11 Aralık 2012, URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2012/12/121211_gabala_putin

⁴³ "Azerbaydzhan potreboval ot Rossii v 40 raz bol'she deneg za arendu RLS", *Lenta*, 29 Şubat 2012, URL: <https://lenta.ru/2012/02/29/>

⁴⁴ V.Akopyan, "Turtsiya-Rossiya-Iran - novyy peredel Zakavkaz'ya", URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1272543480>

heyetlerini Stratejik ortaklık ve karşılıklı yardım anlaşması imzalamaları ile ilişkiler geleneksel boyuta tekrar geri döndürülmüş oldu.

Yeni jeopolitik gerçekler, Güney Kafkasya ülkeleri ile başka bir bölgesel güç olan İran arasındaki ilişkilerin doğasını da belirledi. Bölge hem ekonomik açıdan hem de bölgesel ve ulusal güvenliğin sağlanması açısından İran için önemlidir. Çünkü İran'ın kuzey sınırının büyük bölümü (600 km'den fazla), aralarında birçok politik ve sosyolojik problemlerin olduğu Azerbaycan'a aittir. Bu problemlerden belki de en önemlisi, İran topraklarında yaşayan büyük bir Azerbaycan nüfusunun periyodik olarak "Büyük Azerbaycan" yaratma fikri çerçevesinde toplumsal olaylara teşebbüs girişimi ve bunun sonucunda ülkede ortaya çıkan iç karışıklıklardır. Bunun dışında İran ve Azerbaycan arasında Hazar kaynaklarının kullanımı konusunda ciddi anlaşmazlıklar da vardır ve bu durum 2001 yılının Temmuz ayında Hazar bölgesinde neredeyse iki ülke arasında silahlı bir çatışmaya yol açacak kadar ileriye gitmiştir.⁴⁵ Aksine İran ve Ermenistan arasındaki ilişkiler olumlu niteliktedir ve diğer etkin gurupların aksine Tahran, İsfahan ve Tebriz'de bulunan Ermeni topluluklarına karşı İran halkının güveni daha fazladır. Son yıllarda her iki ülke arasında ekonomik temaslar genişledi. Bu gelişmenin en önemli sebebi Ermenistan sınırlarının neredeyse %85lik bölümünün Azerbaycan ve Türkiye ile olması ve politik sorunlardan ötürü her iki ülkeye de karayolu ulaşımının sağlanamaması İran'ı Ermenistan için tek çıkış noktası haline getirmiştir.

İran'ın Kafkasya politikası genel olarak bazı İranlı uzmanların görüşüne göre Güney Kafkasya'da çatışmanın kaçınılmaz olduğu "Batı demokrasilerine" olan güvensizlikten etkilenmektedir. Ancak bu genel kanıya rağmen M. Djalili'nin vurguladığı gibi İran hâlâ bölgesel politikasını Rusya ve Türkiye ile geliştirilebilir ilişkileri ve diğer taraftan uluslararası politikanın küresel bağlamıyla uyumlu hale getirmektedir.⁴⁶ Bunun yanı sıra İran, Dağlık Karabağ'daki çatışmaların çözümüne katkıda bulunmak amacıyla hemen her platformda ara bulucu rolünü benimsemeye çalışmıştır.⁴⁷ Ancak genel olarak Kafkas ülkeleri ile var olan sınırlı iş birliği an-

⁴⁵ M. Djalili, "Iran and the Caucasus: Maintaining Some Pragmatism", *Connections*, July 2002, vol. I, No. 3. p. 64, 68.

⁴⁶ . Djalili, agm., s. 72.

⁴⁷ Yu. Simonyan, "Posrednikov po Karabakhu stanovitsya bol'she", *Nezavisimaya gazeta*, 23 Ekim 2008. URL: https://www.ng.ru/cis/2008-09-23/6_karabah.html

laşmaları ve hatta Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün önerdiği “Kafkasya’da İş birliği ve İstikrar Platformunun” potansiyel katılımcıları arasında yer almaması uluslararası platformlardaki girişimlerinin başarısız olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Güney Kafkasya’daki siyasi yapı genel olarak istikrarsızlığını korumaktadır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, “donmuş” çatışmaların çözümüne yönelik yolları hemen her fırsatta dile getiriyor, ancak uluslararası düzeyde yapıcı destekten yoksunluk ve katılımcıların herhangi bir mutabakatı varamaması bu tür girişimlerin bir sonuca ulaşmasına engel olmaktadır.

Güney Kafkasya devletlerinin ekonomik gelişme düzeyi istikrarlı bir şekilde düşük kalmaktadır. Bunun istisnası, önemli petrol ve gaz kaynaklarına sahip Azerbaycan’dır. Genel olarak bu üç ülke için dünya politik ve ekonomik sisteminde kendi yerlerini bulmaları giderek daha acil hale gelmektedir. E. İsmail ve V. Papava’nın vurguladığı gibi bu ülkelerin ekonomik potansiyelleri, küresel ve bölgesel politikalarındaki şeffaflığı ve uluslararası ekonomik sisteme entegrasyon hızları ile önceden belirlenecektir.⁴⁸

Son olarak üç Güney Kafkasya cumhuriyetinin dış politika yönelimindeki farklılıklar, onların tam teşekküllü iş birliğinin kurulmasına katkıda bulunmaz. Tarih boyunca kurulan “bölgesel-tarihsel topluluk, Kafkasya kimliği”⁴⁹ uluslararası, ideolojik ve sosyopsikolojik bir fenomen olarak büyük ölçüde gücünü yitirmektedir. Dar bir coğrafi alanda yer alan Güney Kafkasya cumhuriyetleri, bugün toprak bütünlüğünün olmaması ve dış dünyayla ekonomik bağların geliştirilememesi ile birçok fırsatı kaçırmaktadır. Bazı devletlerin Avrupa entegrasyonuna doğru ilerlemesi için açılan umutlar, diğerleri için ek zorluklar yaratmaktadır. Böylece Gürcistan ve Ermenistan’ın çeşitli ekonomik bloklara (AB ve Gümrük Birliği) göre farklılık göstermesi, Ermenistan için, özellikle Ermeni mallarının Gürcistan toprakları üzerinden taşınması konusunda ek zorluklar yaratabilir. Buna ek olarak Eylül 2014’ten itibaren Gürcistan, daha

⁴⁸ E. İsmailov, V. Papava, *Tsentral'nyy Kavkaz: Istoriya, Politika, Ekonomika, Mysl'*, Moskova, 2007. s. 117.

⁴⁹ Р. Жанимов, “Геополитическая Ситуация и Проблемы Межэтнических Отношений на Северном Кавказе”, *Vlast'*, Moskva, 2007. No. 9, s. 43.

uzun sürelere tekabül edecek şekilde Ermenistan vatandaşları için kısmi vize rejimine girebilir.⁵⁰

Avrupa Birliği ile ilişkilerde, Güney Kafkasya'nın her üç ülkesi de kalkınma paradigması seçim aşamasındadır. Gürcistan, bu anlaşmanın tamamen açık bir şekilde tamamlanmasıyla Ortaklık ve Serbest ticaret rejimine ilişkin bir anlaşma imzaladı. Ermenistan henüz entegrasyon seçimini resmî olarak belirlemedi. Azerbaycan'a gelince, emtia sanayilerinin ülke ekonomisindeki hâkimiyeti göz önüne alındığında halen tarafsız bir tutum sergiliyor. Ancak bu durumun uzun süre devam edebileceği şüphelidir.

Temmuz 2014'te ABD Kongresi tarafından alınan kararlar çerçevesinde oluşturulan tasarı ile daha önceden de B. Clinton'un gündeme getirdiği "Saldırganlığın Önlenmesi" doktrininin desteklenmesi ve Gürcistan, Ukrayna ve Moldova gibi doğu Avrupa ülkelerinde ABD ve NATO ile askeri iş birliği için çeşitli fırsatlar yaratılması kabul edildi. Tasarı, Bakü'de olumlu bir şekilde karşılandı ve Azerbaycan Savunma Bakan Yardımcısı Kerem Veliyev gazetecilerle yaptığı toplantıda ülkenin stratejik amacının NATO'ya entegrasyon olduğunu belirtti.⁵¹ Aynı zamanda bazı Ermeni uzmanlara göre Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Gümrük Birliği ülkeleriyle yakınlaşması, Ermenistan'ın "Madrid ilkelerini" kabul etmesi koşuluyla Ermenistan-Türkiye sınırının açılması ihtimali ve son olarak Ermenistan'ın "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" etrafındaki engelleri kaldırması konusunda ortak bir noktaya varılmıştı.⁵² Bu, Ermenistan için Güney Kafkasya'da ve Karadeniz'de jeopolitik manevralarının genişlemesi anlamını taşıyordu. Ancak her ne olursa olsun Güney Kafkasya'nın her üç ülkesi için kuzey komşusu Rusya ile ilişkilerinin niteliği hâlâ önemini korumaktadır. Bu üç ülkenin uluslararası birçok konuda pozisyonları önemli değişiklikler geçirmiş olmasına rağmen her biri nesnel olarak Rusya ile ilişkilerin korunması ve sürdürülmesiyle ilgilenmektedir.

Avrupa'ya enerji arzı için Rusya ile rekabet eden Azerbaycan, Ermenistan gibi, birçok göçmen işçisinin Rusya'da bulunması sebebiyle bir şekilde Rusya'ya bağımlılık göstermektedir. Bunun di-

⁵⁰ "Nakhichevanskoye fiasko podtolknulo Azerbaydzhan v NATO", Voskanapat.info, URL: <https://voskanapat.info/?p=8821>

⁵¹ "Integrirovat'sya nel'zya vstupat", Kаспий-online, 22 Temmuz 2014, URL: <https://www.kaspiy.az/integrirovatsya-nelzya-vstupat>

⁵² A. Levonyan, "Sblizheniye Turtsii s Tamozhennym soyuzom i perspektivy arm-yano-turetskikh otnosheniy", URL: <https://regnum.ru/news/azeri/1827528.html>

şında özellikle Ermenistan, ekonomi ve ulaştırma sorunlarının çözümünde Rusya'nın desteğine diğerlerinden daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Gürcistan ise Avrupa Birliği ile imzalanan Ortaklık Anlaşmasına rağmen Rusya ile ilişkisinin hâlâ yeterli istikrarı koruduğu söylenebilir. Bu çerçevede Gürcü tarafının "Rusya ile" yapılacak iş birliğine açık olduğu ancak "Rusya için" atılacak her adımın karşısında olduğu belirtilebilir.⁵³

Yakın ve orta vadede bu ülkelerin her birinin Rusya ile ilişkilerinin doğası çok önemli değişikliklere uğramayacaktır. Hem Rusya'nın kendisi hem de Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin her birinin nesnel çıkarlarının bir kombinasyonu temelinde onlarla iş birliği yapmak gerekecektir.

KAYNAKLAR

1. Araştırma Eserleri

- AKOPYAN, V., "Turtsiya-Rossiya-Iran novyy peredel Zakavkaz'ya", URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1272543480>
- ALASOV, I.F., "Russian-Azerbaijani Relations at The Present Stage (Late XX – Early XXI Century)", *Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University. Series: Humanities and social sciences*. 2016; (2): 5-14. p. 5-18.
- ALEKSANYAN, G.A., "The Military-Political Aspect of Russia's Policy in The South Caucasus Region at The Present Stage", *Scientific notes of Oral State University*, vol. 3, No.72. 2018, s. 15-21.
- BRZEZINSKI, Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası*, İnkılap, İstanbul, 2005.
- COHEN, A., SCASZDİ, L., "Russia's Drive for Global Economic Power: A Challenge for the Obama Administration", *Background*, 30 January 2009, No. 2235.
- DJALILI, M., "Iran and The Caucasus: Maintaining Some Pragmatism", *Connections*, July 2002, vol. I, No. 3. p. 61-78.
- DZHAPARİDZE, T., "U Moskvyy Problema s Vospriyatiyem Blizhnego Zarubezh'ya", *Lenta*, 18 Ocak 2014, URL: <https://lenta.ru/articles/2014/01/18/japaridze/>

⁵³ T. Dzhaparidze, "U Moskvyy problema s vospriyatiyem blizhnego zarubezh'ya", *Lenta*, 18 Ocak 2014, URL: <https://lenta.ru/articles/2014/01/18/japaridze/>

- ERİŞEN, Cengiz, “Rusya Federasyonu’nda Ulusal Güvenlik Yaklaşımı ve Askerî Doktrinler”, *Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna*, ed. Erhan Büyükkakıncı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s.165-194.
- FADEEV, R.A., *Gosudarstvennyj Poryadok. Rossiya i Kavkaz*, Moskva Institut Russkoj Civilizacii, 2010.
- GASANOVA, A., “The Role of Russia in The Settlement of The Conflict in Nagorno-Karabakh”, *Post-Soviet Studies*, 2018; (2): 217-220. p. 214-222.
- ISMAILOV, E., PAPAFA, V., *Tsentral’nyy Kavkaz: Istoriya, Politika, Ekonomika. Mysl’*, Moskova, 2007.
- KAVRELIŞVILI, Roni, “Günümüz Gürcü Basınında Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu İnşaatı”, *Karadeniz*, 3/12, s. 191-196.
- KUZNETSOV, O., “The Evolution of Russia’s Geopolitical Interests and Priorities in Transcaucasia”, URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-geopoliticheskikh-interesov-i-prioritetov-rossii-v-zakavkazie>
- LEIASHVILI, P., “O Znachenii Issledovaniya Ekonomicheskikh Aspektov Postsovetskikh Konfliktov”, *Kavkaz & Globalizatsiya*, 2007, Tom 1(2), s. 37-46.
- LEVONYAN, A., “Sblizheniye Turtsii s Tamozhennym Soyuzom i Perspektivy Armyano-Turetskikh Otnosheniy”, URL: <https://regnum.ru/news/azeri/1827528.html>
- MINEYEV, A., “Stoit li Torzhestvovat’ Rossii Posle Spetsial’nogo Sammita YES po Gruzii?”, *Novaya gazeta*, 4-7 Eylül 2008. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2008/09/04/36693-porugali-no-ne-pobili-i-poka-nichego-ne-otnyali>
- NRANYAN, A., “Armeniya: 20 let Integratsii v Kapitalizm-Posledstviya i Vyzovy”, *Yuzhnyy Kavkaz 20 let Nezavisimosti. Fond Fridrikha Eberta*, 2011. s. 211-237.
- PAMİR, Necdet, “Orta Asya ve Kafkasya’da Güvenlik Arayışları Sürecinde Bölgedeki Enerji Kaynakları’nın Rolü”, *Jeopolitik, Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2003, Yıl: 2, S. 7, s. 101-119.
- SIMONYAN, Yu., “Posrednikov po Karabakhu Stanovitsya Bol’she”, *Nezavisimaya gazeta*, 23 Ekim 2008. URL: https://www.ng.ru/cis/2008-09-23/6_karabah.html
- TARASOV, S., “Kavkazskiy Razvod Baku i Yerevana”, *Regnum*, 1 Mayıs 2009, URL: <https://regnum.ru/news/1158567.html>
- _____, S., “Sargsyan sygral v Vostochnoye Partnerstvo s Aliyevym”, *Regnum*, 25 Kasım 2017, URL: <https://regnum.ru/news/polit/2349576.html>

- UZNARODOV, İ.M., “Politika Yevropeyskogo Soyuza na Yuzhnom Kavkaze v Kontekste Otnosheniy s Rossiyey”, *Elektronnyy zhurnal Kavkazologiya*, No.1, Rostov na Danu 2018, s. 208-222.
- YALÇINKAYA, Haldun, “Soğuk Savaş Sonrası Savaşın Değişimi, Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrası Savaş Tarihi Sonuçlarının Türkiye’nin Güvenliğine Etkileri”, *X. Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Nisan 2005, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- ZHANIMOV, R., “Geopoliticheskaya Situatsiya i Problemy Mezhetnicheskikh Otnosheniy na Severnom Kavkaze”, *Vlast’*, Moskva, 2007. No:9, s. 42-46.
- ZYUGANOVZ, G.A., *Geografiya pobedy: Osnovy ros. Geopolitiki*, Moskova, 1997.

2. Süreli Yayınlar

- Ekho Kavkaza*, 27 Temmuz 2014.
- Eurasia Insight*, 27 July 2004.
- Kommersant*, 17 Eylül 2008.
- Ponedel’nik* (Tbilisi), Şubat 2007, № 5.

3. Elektronik Kaynaklar

- “102-ya rossiyskaya voyennaya baza v Gyumri. Sputnik Armeniya”, URL: <https://ru.armeniasputnik.am/102-russia-voennaja-baza-gyumri/>
- “Azerbaijan in the World”, *ADA Biweekly Newsletter*, 15 March 2008, Vol.1, No.4.
- “Azerbaydzhan potreboval ot Rossii v 40 raz bol’she deneg za arendu RLS”, *Lenta*, 29 Şubat 2012, URL: <https://lenta.ru/2012/02/29/>
- Council of the European Union. Brussels, 1 September 2008, 1254/08. 10, URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2012594%202008%20INIT/EN/pdf>
- “Deklaratsiya o soyuznicheskom vzaimodeystvii mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Armeniya, oriyentirovannom v XXI vek”, URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/3210>
- “Dogovor o kollektivnoy bezopasnosti ot 15 maya 1992 goda” (10 Aralık 2010 tarihinde imzalanan 15 Mayıs 1992 tarihli Toplu Güvenlik Anlaşması’nda değişiklik yapılmasına dair Protokol tarafından yapılan değişikliklerle birlikte), URL: <https://docs.cntd.ru/document/1900489>

- “Dogovor mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Armeniya o rossiyskoy voyennoy baze na territorii Respubliki Armeniya” (20 Ağustos 2010’daki değişikliklerle birlikte), URL: https://lawrussia.ru/texts/legal_673/doc673a332x809.htm
- “Gruziya i SSHA podpisuyut novoye soglasheniye o voyennom sotrudnichestve”, URL: <https://parstoday.com/ru/news/world-i107362>
- “Itogi 2008 goda: Voyna v Yuzhnoy Osetii”, *Rossiyskaya gazeta*, Aralık 2008. URL: <https://rg.ru/2008/12/29/2008-ose-tia.html>
- “Integrirovat’sya nel’zya vstupat”, *Kaspiy-online*, 22 Temmuz 2014, URL: <https://www.kaspiy.az/integrirovatsya-nelzya-vstupat>
- Institute for War and Peace Reporting (IWPR)*, London, 19 June 2005.
- “Kakoye oruzhiye Azerbaydzhan pokupal u Rossii”, *Tass*, 25 Eylül 2018, URL: <https://tass.ru/armiya-i-opk/5598195>
- “Kak Rossiya priznavala nezavisimost’ Abkhazii i Yuzhnoy Osetii v 2008 godu”, URL: <https://www.kommer-sant.ru/doc/5228408>
- “Nakhichevanskoye fiasko podtolknulo Azerbaydzhan v NATO”, *Voskanapat.info*, URL: <https://voskanapat.info/?p=8821>
- “Otkaz ot RLS v Gabale – «poshchechina Putinu?»”, *BBC*, 11 Aralık 2012, URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2012/12/121211_gabala_putin
- “Postsovetskoye prostranstvo 2020. Zakavkaz’ye”, URL: <https://russiancouncil.ru/postsoviet2020-southcaucasus>
- “Rezolyutsiya Yevroparlamenta ot 20 yanvaryaya 2011 goda po strategii YES v Chernom more”, (çev. BS News), 27 Ocak 2011. URL: <https://www.blackseanews.net/read/10041>
- “Rossiya i Turtsiya tak i ne vernuli doveriye”, URL: https://www.gazeta.ru/politics/2017/11/24_a_11001296.shtml
- “Soglasheniye Soveta Glav Gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyykh Gosudarstv o Vooruzhennykh Silakh i Pogranichnykh voyskakh”, URL: <https://docs.cntd.ru/document/1901874>
- “Soglasheniya ob assotsiatsii ES s Gruziyey i Moldaviyey vstupyat v silu 1 iyulya. 23 maya, 2016 g.”, URL: <https://www.rbc.ru/politics/23/05/2016/574357539a79476f19be9151>

“The South Caucasus: A Challenge for the EU”, *Chaillot Papers*, December 2003. p.159.

“Tysyachnyy tanker s azerbaydzhanskoy neft’yu otpravlen s terminala Supsa na Chernom more”, URL: [https://nangs.org/news/midstream/tysyachnyj-tanker-s-azerbaydzhanskoj-neftyu-otpravlen-s-terminala-supsa-na-chernom-more](https://nangs.org/news/midstream/tysyachnyj-tanker-s-azerbaydzhanskoj-neftyu-otpravlen-s-terminala-supsa-na-chernom-more;);

“Vneshnyaya politika Rossii v 1990-ye gg., Osobennosti i osnovnyye etapy”, URL: https://edu.tltsu.ru/er/book_view.php?book_id=2b4&page_id=1950

“Vyvod rossiyskikh voysk iz Gruzii zavershen dosrochno”, URL: <https://ria.ru/20071115/88228468.html>

İLHAM ALİYEV DÖNEMİNDE AZERBAJYAN-İSRAİL İLİŞKİLERİ (2003-2020)

Önder ÇOBAN*

Giriş

Soğuk Savaş döneminin sona ermesinin ardından küresel güç dengelerinde yaşanan değişim süreci, tüm dünyada olduğu gibi Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını kazanan Güney Kafkasya ülkeleri açısından da önemli sonuçlar meydana getirmiştir. Nitekim başta ABD olmak üzere pek çok devlet bölgede oluşan güç boşluğunu fırsat bilerek bölge ülkeleriyle yakın diplomatik temaslar geliştirirken, bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan'ın İsrail tarafından tanınması iki ülke arasında uzun soluklu bir yakınlaşma sürecinin temelini oluşturmuştur.

Gerek bağımsızlığın tanınarak Bakü'de İsrail Büyükelçiliği'nin açılması, gerekse tarihsel bağların getirdiği yakınlaşma süreci Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin gelişimine ivme kazandırmış ve taraflar arasında 90'lı yıllar boyunca pek çok alanda işbirliği adımları atılmıştır. Öyle ki siyasi, ekonomik ve askeri alanda bu dönem boyunca atılan tüm adımlar, İlham Aliyev döneminde yaşanacak gelişmelere zemin hazırlamıştır. İlham Aliyev'in 2003 yılında iktidara gelmesinin ardından giderek derinleşen ikili ilişkiler 2009 yılından itibaren daha da ileri taşınarak stratejik ortaklık bağlamında yürütülmüştür. Bu dönemde taraflar arasında güçlü ilişkilerin kurulmasında her iki ülkenin benzer dış politika hedeflerine sahip olması da oldukça etkili olmuştur. Öyle ki Azerbaycan'ın sahip olduğu jeopolitik konumun yanı sıra Ermenistan'la yaşanan Dağlık Karabağ sorunu ve İran'la ilgili sorunlar, İsrail'le yakınlaşma sürecine ivme kazandırmıştır.

* Öğr. Gör., Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Rektörlük, onder.coban@afsu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1194-4608.

Bu bölümde İlham Aliyev'in iktidara geldiği süreçten itibaren 2020 yılına kadar olan süreçte Azerbaycan-İsrail ilişkilerinde yaşanan işbirliği ve yakınlaşma süreçlerine genel hatlarıyla değinilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Soğuk Savaş döneminin ardından İlham Aliyev dönemine gidilen süreçte taraflar arasında oluşan yakınlaşma sürecinden kısaca bahsedilmiş, akabinde 2003 sonrası süreç alt başlıklar halinde verilmiştir. İlham Aliyev döneminde yaşanan gelişmeler öncelikle siyasi ve diplomatik temaslar bağlamında incelenmiş, ardından ise ilişkilerin ekonomik ve ticari boyutuna değinilmiştir. Son olarak ise taraflar arasındaki askeri ilişkiler güvenlik ve savunma işbirliği süreçleri kapsamında ele alınmıştır.

1. İlham Aliyev Dönemine Gidilen Süreçte İkili İlişkilerde Yaşanan Gelişmeler

Soğuk Savaş döneminde doğrudan bir siyasi ve diplomatik ilişki içerisinde bulunmayan Azerbaycan ve İsrail arasındaki ilişkiler Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılışının ardından hızlı bir gelişim süreci göstermiştir. Her ne kadar taraflar arasındaki ilişkiler Soğuk Savaş sonrası hızla gelişmiş olsa da ikili ilişkilerin tarihi çok daha eski süreçlere dayanmaktadır. Bu bağlamda gerek Çarlık Rusya'sı gerekse Sovyetler Birliği dönemlerinde Yahudilere yönelik uygulanan şiddet eylemlerine Azerbaycan'ın karşı çıktığı görülmüştür. Dolayısıyla Azerbaycan'ın bu tutumu ülkeyi Yahudilerin gözünde dost bir ülke olarak göstermiş ve ikili ilişkilerin seyrini olumlu etkilemiştir. Azerbaycan'ın Yahudilere yönelik ılımlı tavrı Sovyetler Birliği'nin dağılışının ardından bir kısım Yahudi'nin Rusya'dan Azerbaycan topraklarına göç etmesine neden olurken, bu durum İsrail'in Azerbaycan'a ayrı bir önem vermesinde oldukça etkili olmuştur.¹

Taraflar arasında oluşan dostane ortam ikili ilişkilerin diplomatik ve siyasi açıdan gelişiminde de önemli rol oynamıştır. Nitekim Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından İsrail tarafından tanınması ve 1994 yılında Bakü'de İsrail büyükelçiliği açılmasıyla ikili ilişkiler ivme kazanmıştır.² Diplomatik ilişkilerin kurulmasının yanı sıra taraflar arasında gerçekleştirilen

¹ Sinem Karadağ, "İran ve İsrail'in Transkafkasya Politikaları: Azerbaycan'ın Rolü", *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, c.4, S.1, 2021, s. 53-72.

² Pınar Özden Cankara ve Yavuz Cankara, "İran ve Ermenistan Gölgesinde İsrail'in Azerbaycan ile Stratejik İlişkileri", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, c.7, S.13, 2022, s. 1-21.

karşılıklı üst düzey ziyaretler İlham Aliyev öncesi dönemin temel dinamiklerini oluşturmuştur. Bu kapsamda İsrail Sağlık Bakanı Ephraim Sneh 1996 yılında Azerbaycan'a bir ziyaret gerçekleştirirken, sonraki yıl İsrail Başbakanı Netanyahu, akabinde ise (1998) üst düzey bir Knesset delegasyonu Bakü'de temaslarda bulunmuştur.³

Haydar Aliyev döneminde taraflar arasında atılan karşılıklı adımlar ikili ilişkilerin seyrini olumlu etkilerken, İlham Aliyev döneminde yaşanacak gelişmelere de temel oluşturmuştur. Ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ çatışması esnasında da Azerbaycan, İsrail tarafından açık bir şekilde desteklenmiştir. Bunun en somut örneği 1992 yılından itibaren İsrail tarafından Azerbaycan'a gönderilen Stinger füzeleri olmuştur.⁴ Bu bağlamda taraflar arasında aynı yıl başlayan kesintisiz uçuşlar da Azerbaycan'ın İsrail tarafından desteklendiğini gösterirken, İsrail ve Azerbaycan arasında istihbarat alanında gerçekleştirilen işbirliği süreci ve Azeri güvenlik birimlerinin İsrail tarafından eğitilmesi ikili ilişkilerin seyrini olumlu etkilemiştir. İsrail Başbakanı Netanyahu tarafından 1997 yılında Azerbaycan'a gerçekleştirilen ziyaret kapsamında Azeri ordusunun İsrail tarafından modernizasyonu üzerinde durulmuştur. Ziyaret esnasında taraflar arasında gerçekleştirilen silah antlaşmaları doğrultusunda İsrail tarafından Azerbaycan'a askeri uçak ve tanksavarlar dâhil pek çok silah tedarikinin sağlanması kararlaştırılmıştır.⁵

Bağımsızlığını kazanmasının ardından İsrail'le olan ilişkileri sürekli ivme kazanan Azerbaycan, 11 Eylül saldırılarının ardından terörizmle mücadele kapsamında ABD'ye destek olmuştur. Haydar Aliyev yönetiminin bu tutumu bir taraftan ülkeye Amerikan desteğini artırırken, bir taraftan da İsrail-Azerbaycan ilişkilerine olumlu yansımıştır. Bunun yanı sıra ABD'nin Güney Kafkasya ülkelerine desteğini öngören Özgürlüklere Destek Yasası'nın Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle Azerbaycan'ın hariç tutulmasına ilişkin alınan 907. Ek maddesi kapsamındaki karar da Bush Yönetimi tarafından

³ Mark Perry, "Israel's Secret Staging Ground" *Foreign Policy*, Mart 28, 2012, <https://foreignpolicy.com/2012/03/28/israels-secret-staging-ground/>

⁴ Çağla Gül Yesevi, "Güvenikleştirme Teorisi Açısından İsrail'in Türk Dünyası Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c.115, S.227, 2017, s.133-162.

⁵ Shamkhal Abilov, "The Azerbaijan-Israel Relations: A Non-Diplomatic But Strategic Partnership", *OAKA*, c.4, S.8, 2009, s.147-167.

kaldırılmıştır. Bu bağlamda İsrail Amerikan yardımlarının Azerbaycan'a temini noktasında önemli desteklerde bulunmuştur.⁶

Bağımsızlığını kazanmasının ardından Azerbaycan'ın İsrail'le olan ilişkilerinin pek çok alanda işbirliğine dayalı bir biçimde gelişim gösterdiği görülmüştür. İlham Aliyev öncesi dönemde taraflar arasında yaşanan yakınlaşma sürecinde Azerbaycan'ın Batı yönlü bir politika izlemesinin de payı yüksektir. Aynı zamanda Azerbaycan'ın kendi bölgesinde hissettiği tehdit algılarına karşılık İsrail'le ortak bakış açısına sahip olmaları her iki ülkeyi özellikle askeri ve güvenlik alanında yakın bir işbirliği sürecine sokmuştur. Dolayısıyla Ebulfez Elçibey döneminde temelleri atılan ve Haydar Aliyev döneminde olgunlaşan iki ülke ilişkileri İlham Aliyev döneminde yaşanacak diğer gelişmelere de zemin hazırlamıştır.

2. İlham Aliyev Döneminde Yaşanan Gelişmeler

2.1. Siyasi ve Diplomatik İlişkiler Bağlamında Stratejik Ortaklık Süreci

11 Eylül saldırıları öncesinde çeşitli alanlarda atılan işbirliği adımları ve üst düzey ziyaretler kapsamında gelişen Azerbaycan-İsrail ilişkileri, saldırıların ardından ABD tarafından başlatılan terörizmle mücadele sürecine Azerbaycan'ın verdiği destek kapsamında ivme kazanmıştır. Bu bağlamda terörle mücadele sürecinde ABD'nin bir müttefiki olarak hareket eden Azerbaycan'a ait hava koridorunun Afganistan ve Irak'taki Amerikan saldırıları için kullanılması ve Azerbaycan Hükümeti'nin Irak'ta ABD liderliğindeki koalisyona desteği aynı zamanda Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin gelişiminde de etkili olmuştur.⁷ Öyle ki Haydar Aliyev tarafından bu süreçte İsrail'e Tel Aviv'de bir büyükelçilik açılması sözü dahi verilmiştir.⁸

Azerbaycan ve İsrail arasındaki siyasi istişareler ve güvenlik diyalogları Haydar Aliyev'in vefatından sonra 15 Ekim 2003 tarihindeki seçimlerde Azerbaycan Devlet Başkanı seçilen İlham Aliyev döneminde artarak devam etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan Dışişleri Bakanı Yardımcısı Araz Azimov'un Mart 2005'te İsrail'e yaptığı ziyaret ve İsrail Başbakan Yardımcısı ve Stratejik İşler Bakanı

⁶ İbrahim Erdoğan, "Farklılıktan Stratejik İşbirliğine İsrail-Azerbaycan İlişkileri", *OAKA*, c.8, S.15, 2013, s. 20-44.

⁷ Abilov, agm, s.155.

⁸ Alexander Murinson, *The Ties Between Israel and Azerbaijan*, The Begin-Sadat Center For Strategic Studies, Ramat Gan, 2014, s.15.

Avigdor Lieberman'ın Ağustos 2007'de Azerbaycan'a gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında taraflar arasında önemli temaslarda bulunmuştur. İsrail Devlet Başkanı Şimon Peres'in Haziran 2009'da Bakü'ye yaptığı resmi ziyaret ise, ikili ilişkilerin yukarı yönlü gidişatını ve Azerbaycan'ın İsrail için siyasi önemini göstermesi bakımından önemli olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Peres'in ziyareti Azerbaycan-İsrail dostluğunun bir teyidi olarak görülürken, ziyaret kapsamında komşu İran'a da liderlerinin asılsız iddialarını reddeden net bir mesaj verilmiştir. Ziyaret kapsamında Peres : *“İsrail'in kayda değer bir toprağı, suyu, doğalgazı, petrolü yok. Bu yüzden bizim gücümüze ve bilimimize güvenmek zorundayız. Sahip olduğumuz her şeyi ortak çıkar alanlarında Azerbaycan ile paylaşmalıyız”* şeklinde konuşmuştur.⁹

2009 yılından itibaren *“stratejik ortaklık”* boyutunda ilerleyen Azerbaycan-İsrail ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olarak görülen Peres'in ziyareti, ekonomik, tarımsal, bilimsel ve askeri konularda ikili işbirliğinin derinleştirilmesi ve genişletilmesi yönündeki ana eğilimin bir işareti olarak değerlendirilmiştir. Ziyaret esnasında İsraili lidere Ticaret ve Çalışma Bakanı Benjamin Ben-Eliezer, Ulusal Altyapı Bakanı Uzi Landau, Savunma Bakanlığı Genel Müdürü, İsrail askeri sanayilerinden üst düzey yöneticiler ve İsrail ile ticari ve ekonomik bağları sıkılaştırmak isteyen 60 İsraili iş adamı eşlik etmiştir. Ziyaret kapsamında Bakü ve Tel Aviv arasında derinleşen ilişkinin bir başka işareti olarak enerji güvenliği ve petrokimya ürünlerinin güvenli taşınması konularındaki müzakere süreçleri ele alınmıştır. Ayrıca Azerbaycan doğalgazının Gürcistan ve Türkiye üzerinden İsrail'e ulaştırılması için boru hatlarının yapımına ilişkin planların görüşüldüğü ziyarette, Eski Ulusal Altyapı Bakanı sıfatıyla Benjamin Ben-Eliezer enerji ve su yönetimi alanlarındaki işbirliğiyle ilgili müzakerelerde doğrudan bulunmuştur.¹⁰

Stratejik ortaklık boyutunda ilerleyen ilişkiler kapsamında İsrail Başbakanı Ehud Olmert 15 Şubat 2010'da Bakü'ye bir ziyaret gerçekleştirirken, İsraili Bakan Uzi Landau tarafından da 2009 - 2014 yılları arasında Bakü'ye iki resmi ziyaret gerçekleştirilmiştir. Ziyaretleri kapsamında Landau Ulusal Altyapı Bakanı eski sıfatıyla Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov, Sanayi ve Enerji

⁹ Elena Ostapenko, “Azerbaijan Is A Special Country I Know I Can Trust In- Interview With Israeli President Shimon Peres” *Trend News Agency*, Haziran 25, 2009, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/1493806.html>

¹⁰ Murinson, *age*, s.17.

Bakan Natig Aliyev ve devlet petrol şirketi SOCAR Başkanı Rovnag Abdullayev ile görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmeler kapsamında her iki taraf arasında özellikle Hazar petrolünün teslimatı ile ilgili konular yoğun bir biçimde ele alınmıştır.¹¹

Azerbaycan-İsrail siyasi ve diplomatik ilişkileri giderek ivme kazanırken, Nisan 2012 sonunda ikili ilişkilerde ufak bir diplomatik kriz ortaya çıkmıştır. İsrail'in İran rejiminin inşa ettiği nükleer tesis saldırması halinde Azerbaycan'ın İsrail hava kuvvetleri için çeşitli adımlar atacağını iddia eden bir yazı, uluslararası öfke yaratmış ve Azerbaycan ile İran arasındaki gerilimi daha da artırmıştır. Ancak İsrail Dışişleri Bakanı Lieberman'ın 23 Nisan 2012'de Azerbaycan'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret sonucunda kriz ortamı yumuşatılmıştır. Lieberman'ın ziyareti kapsamında Azerbaycan Yönetimi tarafından sadece siyasi ve stratejik işbirliğinin değil, aynı zamanda iki ülke arasında turizm, ticari yatırımlar, kültür ve eğitim gibi alanlarda temasların geliştirilmesi için üst düzey İsraili diplomatlarla anlaşmalar imzalanmıştır.¹²

Bunlara ek olarak, Aralık 2013'te Azerbaycan ve İsrail tarafından OECD destekli "Etkili Kalkınma İşbirliği İçin Busan Ortaklığı" kapsamında "*İsrail-Azerbaycan Kalkınma Diyalogu*" adlı yeni bir diplomatik işbirliği forumu kurulmuştur. Bu işbirliği platformu, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov'un 21-24 Nisan 2013 tarihlerinde İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca ziyareti kapsamında Mammadyarov, Başbakan Benjamin Netanyahu ve Başkan Şimon Peres de dâhil olmak üzere üst düzey İsrail yetkilileriyle bir araya gelirken, İsraili işadamları ve Azerbaycan-İsrail toplum liderleriyle de görüşmelerde bulunmuştur. Ziyaret sırasında taraflar arasında ikili ilişkilerin geleceği görüşülürken, ziyaretin ardından açıklamalarda bulunan Mammadyarov: "*İsrail'de büyükelçilik açmak için müzakerelerimiz sürüyor*" şeklinde bir söylemde bulunmuştur.¹³

Devam eden müzakereler doğrultusunda Mayıs 2014'te İsrail Dışişleri Bakanı Lieberman, ikili ilişkileri pekiştirmek ve bölgesel konularda çeşitli temaslarda bulunmak üzere Azerbaycan'a resmi

¹¹ Shabnam Agayeva, "Baku Discusses Azerbaijani-Israeli Relations" *Trend News Agency*, Kasım 10, 2011, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/1955088.html>

¹² Mark Perry, "Israel's Secret Staging Ground" *Foreign Policy*, Mart 28, 2012, <https://foreignpolicy.com/2012/03/28/israels-secret-staging-ground/>

¹³ Şahin Abbasov, "Azerbaijan: Israel Diplomatic Trip Tweaks Tehran" *Eurasianet's Weekly*, Mayıs 1, 2013, <https://eurasianet.org/azerbaijan-israel-diplomatic-trip-tweaks-tehran>

bir ziyarette bulunmuştur. Bu bağlamda İsrail’de bir Azerbaycan Büyükelçiliği’nin olmaması nedeniyle diplomatik ilişkileri kurum-sallaştırmak amacıyla, ilgili Dışişleri Bakanları tarafından “*Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile İsrail Dışişleri Bakanlığı arasında düzenli diplomatik istişareler*” konulu bir protokol imzalanmıştır. Ayrıca ziyareti esnasında savunma ve güvenlik sektörlerindeki işbirliğinin genişletilmesine vurgu yapan İsrail Dışişleri Bakanı, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Savunma, Ulusal Güvenlik ve Acil Durum gibi önemli alanları temsil eden tüm Bakanların yanı sıra diaspora işlerinden sorumlu Bakanla bir araya gelmiştir.¹⁴

Karşılıklı üst düzey ziyaretler kapsamında İsrail Savunma Bakanı Moshe Ya’alon tarafından 10-12 Eylül 2014 tarihlerinde Bakü’ye gerçekleştirilen çalışma ziyareti, iki ülke arasındaki diplomatik ve askeri ilişkilerde üst düzey koordinasyonun bir kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki bu ziyaret, İsraili bir Savunma Bakanı’nın yirmi iki yıl sonra bölgeye yaptığı bu türden ilk ziyaret olmuştur. Ziyareti kapsamında Moshe Ya’alon, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov ve Savunma Bakanı Zakir Hasanov da dâhil olmak üzere Azerbaycanlı üst düzey yetkililerle görüşmüştür. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile yaptığı görüşmede ise Ya’alon taraflar arasındaki ikili ilişkilerin verimliliğine ve iki ülkenin geniş tabanlı stratejik işbirliği içinde olduğuna değinmiştir.¹⁵

Azerbaycan-İsrail ilişkilerindeki diplomatik ilişkilerin gelişimine ilişkin bir diğer gelişme 2015 yılının Kasım ayında Azerbaycan’da gerçekleştirilen meclis seçimlerine İsrail tarafından bir meclis heyeti gönderilmesiyle yaşanmıştır. Nitekim Azerbaycan muhalefetine eleştirdiği ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’nın (AGİT) demokratik olmadığı gerekçesiyle izlemediği bu seçimlere İsrail tarafından destek sağlanması taraflar arasındaki yakınlaşma sürecine olumlu yansımıştır.¹⁶

¹⁴ Murinson, *age*, s.18.

¹⁵ Gavriel Friske, “Defense Minister Makes Unannounced Visit to Azerbaijan” *Times of Israel*, Eylül 10, 2014, <https://www.timesofisrael.com/defense-minister-makes-unannounced-visit-to-azerbaijan/>

¹⁶ Murat Ülgül, İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri 2009-2015, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, c.7, S.16, 2016, s. 99-118.

Sonraki yıl Azerbaycan ve Ermenistan arasında yeniden alevlenen Dağlık Karabağ çatışması Azerbaycan-İsrail ilişkilerindeki siyasi ve diplomatik yakınlaşmanın önemini bir kez daha ortaya çıkarmıştır. Öyle ki Nisan 2016'da Dağlık Karabağ'da Ermenistan ile Azerbaycan arasında çok sayıda ateşkes ihlaline yol açan şiddetin tırmanması bölgeyi son derece istikrarsız hale getirmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov'a göre, Nisan ayındaki çatışmanın tırmanması, Ermenistan ve Azerbaycan birliklerinin temas hattında mevcut durumun tehlikeli olduğunu ve öngörülemez sonuçlarla her an kötüleşme potansiyeline sahip olduğunu canlı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Nitekim taraflar arasında Viyana ve St. Petersburg'da başlatılan diyalog sürecinin sonuçsuz kalması Azerbaycan'ın kendisini stratejik olarak güçlendirme konusundaki kararlılığını pekiştirmiştir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 13 Aralık 2016'da, Azerbaycan tarafından uzun vadeli sözleşmelerle stratejik ortaklık ilişkisi içinde buldukları İsrail'den 4,85 milyar dolar değerinde silah ve güvenlik teçhizatı tedarik edildiğini belirtmiştir.¹⁷ Ayrıca Azerbaycan, Ermenistan'ın Rus İskender kısa menzilli balistik füzeleri satın almasına yanıt vermek için 18 Aralık 2016'da Knesset'te İsrail Başbakanı Netanyahu tarafından satın alındığı teyit edilen Demir Kubbe Füze Savunma Sistemine de büyük ilgi göstermiştir.¹⁸

Azerbaycan-İsrail diplomatik ve siyasi ilişkilerinde giderek ivme kazanan yakınlaşma sürecinde Azerbaycan'ın İsrail'in hasımları arasında yer alan İran'a komşu olmasının da payı yüksek olmuştur. Nitekim İran sınırında olması Azerbaycan'ı İslam cumhuriyeti hakkında istihbarat toplamak için ideal bir yer haline getirmiştir. Bu amaçla ilk olarak 1990'larda İsrail ile işbirliği içinde Azerbaycan-İran sınırı boyunca elektronik istihbarat toplama istasyonları inşa edilirken, 2011 yılında İran sınırının izlenmesi için Azerbaycan'a İsrail Hükümeti tarafından insansız hava araçları tahsis edilmeye başlanmıştır. Bunun yanı sıra İsrail terörizme karşı mücadelede Azerbaycan ile işbirliği içinde bulunurken, Mart 2012'de Foreign Policy'de yayınlanan bir raporda İran'a yönelik bir

¹⁷ Dhrubajyoti Bhattacharjee, "Israel and Azerbaijan Relation: A Strategic Compulsion" *Indian Council Of World Affairs*, Ocak 4, 2017, https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=5042&lid=771

¹⁸ Herb Keinon, "Azerbaijan: 'We Have Closed Deal To Buy Israel's Iron Dome Missile System'" *The Jerusalem Post*, Aralık 18, 2016, <http://www.jpost.com/Israel-News/Politics-And-Diplomacy/Azerbaijan-We-have-closed-deal-to-buy-Israel's-Iron-Dome-Missile-System-475732>

saldırı için Aliyev Hükümeti tarafından bir dizi üssün kullanılması için İsrail'e prensipte izin verildiği belirtilmiştir.¹⁹

İran, İsrail'in Azerbaycan ile yakın ilişkileri ve stratejik ortaklık sürecine dair son derece endişeli söylemlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda İran başlattığı İsrail karşıtı kampanyalara Azerbaycan'ın da dâhil olmasını istemiş, ancak bu durum Aliyev Yönetimi tarafından reddedilmiştir. Ayrıca İsrail Başbakanı Netanyahu'nun Aralık 2016 tarihindeki Azerbaycan ziyareti İran tarafından olumlu karşılanmamıştır. Hatta İran Yönetimi Şii çoğunluğa sahip bir İslam ülkesi olan Azerbaycan'ın bir 'fail'e (İsrail'e) yaklaştığını ve İsrail'in Azerbaycan'ı sadece İran'ın komşusu olduğu için bir müttefik olarak gördüğünü ileri sürmüştür. İran Savunma Bakanlığı tarafından yapılan açıklamalarda İsrail ile Azerbaycan arasında yakınlaşmanın İran tarafından kabul edilemez olduğu belirtilmiştir.²⁰

Azerbaycan'a yaptığı ziyaretin ardından açıklamalarda bulunan İsrail Başbakanı Netanyahu iki ülke ilişkileri hakkında "*mükemmel bir ilişki ve sıcak dostluk*" ifadesini kullanmıştır. Netanyahu'nun yanı sıra İsrail'in Azerbaycan Büyükelçisi Dan Stav ile Azerbaycan Ekonomi Bakanı Şahin Mustafayev de aynı süreçte bir araya gelmiştir. Bu bağlamda Aralık 2016 itibariyle 37 İsrail şirketinin Azerbaycan topraklarında faaliyet gösterdiği ve bu sayının çeşitli sektörlerde artması gerektiğine değinilmiştir. Ayrıca Azerbaycan Ekonomi Bakanı İsraili şirketleri ülkelerinde hizmet vermeye davet etmiş ve ilaç, ulaşım ve telekomünikasyon gibi sektörlerde çeşitli işbirliği süreçlerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir.²¹

Taraflar arasında yaşanan siyasi ve diplomatik işbirliği süreci aynı zamanda diğer sektörlerde oluşturulan işbirliği süreçlerine de olumlu yansımıştır. Devam eden diplomatik temaslar kapsamında 2018 yılında Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayıl Cabbarov ve İsrail'in Bakü Büyükelçisi Dan Stav arasında bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda taraflar arasında kurulan karma komisyonların faaliyetleri değerlendirilmiş ve atılacak yeni işbirliği adımları üzerinde durulmuştur. Aynı yıl İsrail Göçmen ve Entegrasyon Bakanı Yoav Galant'la da bir görüşme gerçekleştiren

¹⁹ Gallia M Lindestrauss, Israel-Azerbaijan: Despite The Constraints A Special Relationship, *Strategic Assesment*, 2015, c.17, S.4, s.69-79.

²⁰ Yossi Melman, "Iranian Adversary Reveals It Bought \$5 Billion Of Weapons From Israel" *The Jerusalem Post*, Aralık 13, 2016, <http://www.jpost.com/Israel-News/Politics-And-Diplomacy/Israel-looking-to-sell-missile-defense-systems-to-Azerbaijan-475242>

²¹ Cankara ve Cankara, agm, s.8.

Azerbaycan Ekonomi Bakanı Azerbaycan-İsrail bölgesel işbirliğine değinmiştir.²²

Azerbaycan-İsrail ilişkileri 2020 yılına gelindiğinde yeniden alevlenen Dağlık Karabağ çatışmasının gölgesinde devam etmiştir. Bu süreçte İsrail’de bulunan Azerbaycan Yahudileri Azerbaycan’a yoğun destekte bulunmuştur. Azerbaycan’ın üstünlüğüyle neticelenen çatışma İsrail-Azerbaycan ilişkilerine de olumlu yansımıştır. Nitekim Azerbaycan tarafından bölgede önemli kazanımlar elde edilmesi İran’a karşı çevreleme stratejisinde İsrail açısından önemli sonuçlar ortaya çıkartmıştır.²³ Dolayısıyla bölgesel tehditlerin bertaraf edilmesi üzerine kurulu İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin daha da güçlendiği bir sürece girilmiştir.

2.2. İkili İlişkilerin Ekonomik ve Ticari Boyutu

İsrail ve Azerbaycan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler 1990 yılında taraflar arasında oluşturulan İsrail-Azerbaycan Dostluk Cemiyeti’nin faaliyete geçmesinin ardından sürekli olarak ivme kazanmıştır. Nitekim bağımsızlığını kazanmasının ardından serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan Azerbaycan, bu süreçte İsraili şirketler açısından giderek önemli bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Örneğin, 1994 yılı başlarında Azerbaycan İletişim Bakanlığı ve İsrail’in ortak girişimiyle Azerbaycan’da hizmet vermeye başlayan cep telefonu operatörü Bakcell taraflar arasındaki ekonomik işbirliği kapsamında oluşturulmuştur.²⁴ Bunun yanı sıra taraflar arasında özellikle enerji bağlamında geliştirilen işbirliği süreçleri kapsamında İsrail merkezli pek çok şirket Azerbaycan topraklarında faaliyet göstermeye başlamıştır. Başta petrol ve gaz sahası olmak üzere enerji endüstrisine yüksek teknoloji tedarikçisi olan Modcom System Ltd. adlı İsrail merkezli şirket 2000 yılında Azerbaycan’da bir ofis açarak faaliyete geçmiştir.²⁵

Haydar Aliyev döneminde temelleri atılan İsrail-Azerbaycan ekonomik ve ticari işbirliği süreçleri İlham Aliyev döneminde de başta enerji sektörü olmak üzere hızla artmaya devam etmiştir. Bakü’de 2005 yılının Haziran ayında açılan “14. Hazar Petrol ve Gaz

²² Eldar Azizov, “Azerbaycan ve İsrail İktisadi Emekdaşlığın Genişlendirilmesi ile Bağlı Meseleleri Müzakire Edir” Interfax-Azerbaycan, Haziran 1, 2018, <http://interfax.az/print/735325/az>

²³ Ceyhun Çiçekçi, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Işığında İsrail-Azerbaycan İlişkileri, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 2021, c.23, S.2, s.267-285.

²⁴ Abilov, agm, s.155.

²⁵ İlya Bourtmann, Israel and Azerbaijan’s Furtive Embrace, *Middle East Quarterly*, c.13, S.3, 2006, s.47-57.

Fuarı” esnasında açıklamalarda bulunan İsrail’in eski Bakü Büyükelçisi Arthur Lenk, enerji sektöründe Azerbaycan ve İsrail arasında sürekli artan işbirliğinin önemine değinmiştir. Ayrıca Azerbaycan haber ajansı APA’ya verdiği bir röportajda:

“Önemli olan İsrail’in Azerbaycan petrolünü Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı üzerinden satın almasıdır. Devletlerarası ilişkiler de güçleniyor ve iki ülkenin bakanlıkları karşılıklı ziyaretlerde bulunuyor. Azerbaycan Ekonomik Kalkınma Bakanı Haydar Babayev Şubat ayında İsrail’i, Nisan ayında Yurtdışında Yaşayan Azeriler Devlet Komitesi Başkanı Nazım İbrahimov ve Ulaştırma Bakanı Ziya Mammadov iki hafta önce İsrail’i ziyaret etti. İsrail Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Joseph Gal, geçtiğimiz günlerde Azerbaycan’ı da ziyaret etti. Başbakan Yardımcıları - Stratejik Planlama Bakanı Avigdor Liberman ve Ulaştırma Bakanı Shaul Mofaz bu yılın ikinci yarısı Azerbaycan’ı ziyaret edecek. Konularımız çoğu stratejik konuda örtüşüyor. Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin stratejik karakterde olduğunu düşünüyorum.”

şeklinde konuşmuştur.²⁶

Enerjinin Azerbaycan-İsrail işbirliğinde önemli bir unsur olarak değerlendirilmesi ve BTC boru hattının inşası bu alandaki işbirliğinin dönüm noktası olmuştur. Öyle ki BTC petrol boru hattının açılış töreni 6 Temmuz 2006’da Türkiye’nin Akdeniz limanında gerçekleştirilirken, İsrail Ulusal Altyapılar Bakanı Binyamin Ben-Eliezer’in katılımı boru hattının İsrail açısından taşıdığı önemi bir kez daha ortaya çıkartmıştır.²⁷ Nitekim enerji güvenliği hususunda İsrail açısından Azerbaycan’ın rolünü değerlendiren Cohen, bu ülkenin Hazar ve Orta Asya’daki petrol ve gazın Batı’ya aktarılması için geliştirilen projelerden her zaman yararlanabileceğine değinmiştir.²⁸

İran’a karşı vermiş olduğu mücadelenin yanı sıra Azerbaycan’a yakınlığının en önemli sebeplerinden birinin petrol olduğu düşünülen İsrail’in petrol ithalatında Azerbaycan’ın payı yüksektir. Azerbaycan’dan yıllık yaklaşık 80 milyon varil petrol ithal eden İsrail, bunun çoğunu BTC boru hattı üzerinden gerçekleştirmektedir. Avrupa ve Asya arasında stratejik bir konumda bulunan Azerbaycan, BTC tarafından taşınan toplam petrolün %20’sinin İsrail’e aktarılmasının yanı sıra Türkmenistan ve Kazakistan menşeli petrol

²⁶ Abilov, agm, s.156.

²⁷ Michel Chossudovsky, “The War on Lebanon And The Battle For Oil” *Global Research*, Eylül 26, 2006, <https://www.globalresearch.ca/the-war-on-lebanon-and-the-battle-for-oil/2824>

²⁸ Erdoğan, agm, s.36.

için bir geçiş ülkesi olarak da hizmet vermektedir. Öyle ki 2009 yılında Tamar doğal gaz sahasının keşfedilmesinden önce İsrail'in kendi enerji kaynaklarına sahip olmaması, enerji güvenliği hususunda Azerbaycan ile yakın ilişkiler kurmasında önemli rol oynamıştır.²⁹

Enerji sektöründe gerçekleştirilen işbirliğinin yanı sıra 2007 yılında taraflar arasında imzalanan “Yatırımların Korunması ve Teşviki Anlaşması” kapsamında ikili ticari ilişkiler yeniden ivme kazanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde Azerbaycan'da düzenlenen çeşitli fuarlara katılan İsrail merkezli şirketler bu ülkeye yönelik yatırımlarını giderek artırmıştır. Bu bağlamda örneğin, 2009 yılında Azerbaycan'da düzenlenen İnşaat Fuarı'na katılım gerçekleştiren Binui ve Shiku adlı İsraili inşaat şirketleri Azerbaycan'daki çeşitli yolların inşasında faaliyetlerde bulunmuştur.³⁰

2002-2010 yılları arasındaki istatistiki verilere bakıldığında İsrail petrol ithalatı sebebiyle Azerbaycan'ın dış ticaretinde ikinci veya üçüncü sırada konumlanmıştır. Bakü yakınlarındaki Sangachal terminalinden Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Akdeniz limanı Ceyhan'a kadar 1100 mil uzanan BTC boru hattı vasıtasıyla küresel pazarlara sevk edilen petrol, İsrail tarafından doğrudan veya spot piyasalardan ikincil satış yoluyla ithal edilmiştir. Petrol ithalatındaki konumunun yanı sıra İsrail Dış Ticaret Merkezi İstatistik Bürosu'na göre, 2010 yılında İsrail Azerbaycan'ın ticaret ortağı ülkeler arasında 29. sırada yer almıştır.³¹

Taraflar arasında enerji sektöründe gerçekleştirilen işbirliği her iki tarafa ait petrol ve doğal gaz şirketlerinin her geçen yıl birbirlerinin toprakları üzerinde artan etkinliği ile daha ileri boyutlara taşınmıştır. Bu bağlamda 2012 yılında İsrail tarafından ilk kez Azerbaycan'a ait State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR) adlı petrol şirketine Akdeniz sahillerinde sondaj çalışmalarına izin verilirken, her iki ülkeye ait çeşitli doğal gaz şirketleri de aynı bölgede araştırma faaliyetlerine yönelmiştir.³² Bu tarihten iti-

²⁹ Ronen A.Cohen ve Tzvi Lev, “Azerbaijan’s State Building Power As a Reflection of Israel-Iran Hostility” *British Journal of Middle Eastern Studies*, Haziran 11, 2021, <https://doi.org/10.1080/13530194.2021.1937516>

³⁰ Araz İbrahimli, *İran Ekseninde Azerbaycan İsrail İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova 2017, s.76.

³¹ Murinson, *age*, s.27.

³² Erdoğan, *agm*, s.37.

baren SOCAR tarafından İsrail karasularında yürütülen sondaj faaliyetleri, şirketin ilk kez Azerbaycan toprakları dışında petrol üretme çabası olarak gerçekleştirilmiştir.³³

Bahsedilenlerin yanı sıra, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla 2013 yılında İsrail Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Kalkınma İşbirliği Ajansı ve Azerbaycan Uluslararası Kalkınma Ajansı arasında diyalog sürecinin geliştirilmesine yönelik Azerbaycan-İsrail Kalkınma Diyalogu adlı bir platform oluşturulmuştur. Aynı yılın Nisan ayında İsrail'e resmi bir ziyarette bulunan Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov, ziyaret kapsamında İsraili işadamlarıyla bir araya gelerek ekonomik ve ticari ilişkiler bağlamında çeşitli sektörlerde atılacak işbirliği adımlarını görüşmüştür.³⁴

İlham Aliyev döneminde İsrail'le Azerbaycan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler enerji sektöründe oluşturulan işbirliği süreçlerinin yanı sıra iletişim, siber savunma, tarım ve turizm de dâhil olmak üzere, farklı sektörleri kapsayacak şekilde ilerlemiştir. Örneğin bu dönemde taraflar arasında "Azerbaycan-İsrail Tarım İş Forumu" oluşturularak, Azerbaycanlı bazı çiftçiler İsrail Dışişleri Bakanlığı'nın himayesinde düzenlenen "Yoğun Ürün Üretimi için Sulama Sistemleri" kursları için İsrail'e getirilmiştir. Nitekim bahsedilen kurslar, Azeri katılımcıların İsrail tarım teknolojilerini nasıl kullanacaklarını öğrenmeleri açısından oldukça verimli olmuştur.³⁵

İsrail Başbakanı Netanyahu tarafından 2016 yılının Aralık ayında Azerbaycan'a gerçekleştirilen ziyaret kapsamında çeşitli konuların görüşülmesinin yanı sıra taraflar arasında gelişen ekonomik ve ticari işbirliği süreçleri ele alınmıştır. Bu kapsamda enerji sektörü başta olmak üzere tarımsal ve diğer alanlarda atılacak ortak adımlar görüşülmüştür. Hatta o esnada tarım alanında bir işbirliği anlaşması gerçekleştiren Azerbaycan ve İsrail heyetleri, aynı ziyaret kapsamında savunma sanayisi alanında atılacak işbirliği adımlarına da değinmiştir.³⁶

Netanyahu'nun ziyaretinin ardından yeniden ivme kazanan ekonomik ve ticari ilişkiler 2017 yılına gelindiğinde Azerbaycan'ın İsrail'e yönelik ihracatında bir önceki yıla oranla yaklaşık %51.55

³³ Ülgül, agm, s.103.

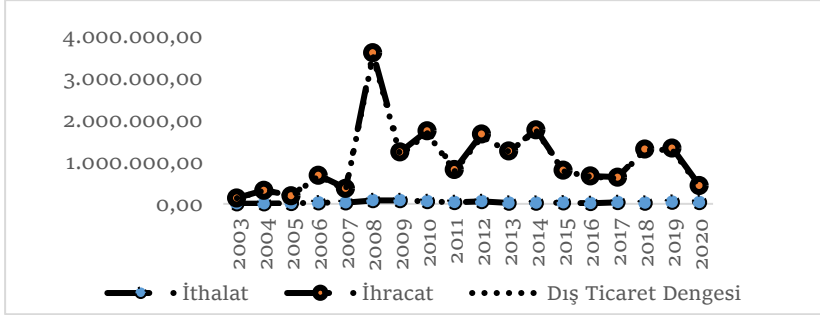
³⁴ Cankara ve Cankara, agm, s.7.

³⁵ Abilov, agm, s.158.

³⁶ İbrahimli, age, s.77.

oranında bir artışla sonuçlanmıştır. Diplomatik görüşmelerin yanı sıra ekonomik ve ticari temaslarda bulunan taraflar 2019 yılında bu doğrultuda yeniden bir araya gelmiştir. Bu bağlamda bir önceki bölümde de değinilen Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayıl Cabbarov ve İsrail'in Bakü Büyükelçisi Dan Stav arasında gerçekleşen görüşme neticesinde taraflar arasında oluşturulan karma ekonomik komisyonlar ve yürütülen faaliyetler ele alınmıştır.³⁷

Grafik: İlham Aliyev Dönemi Azerbaycan-İsrail Dış Ticaret Dengesi³⁸

Grafik'te 2003-2020 yılları arasında Azerbaycan'ın İsrail'e yönelik yıllık ihracat ve ithalat seviyesi ile oluşan dış ticaret dengesi gösterilmiştir. Grafikten de anlaşılacağı üzere İsrail'e yönelik ihracat verileri sürekli olarak değişen bir doğrultuda seyretmiştir. Buna karşılık ithalat verileri ise ihracat verilerine oranla çok daha düşük seviyelerde seyretmekle birlikte daha istikrarlı bir görünüm sunmuştur. Ayrıca ihracat ve ithalat oranları arasındaki farkın yüksek seviyede seyretmesi ise dış ticaret dengesinin yüksek seviyelerde oluşmasındaki en önemli etkidir.

Grafikten de anlaşılacağı üzere 2008 yılında Azerbaycan'ın İsrail'e yönelik ihracatı rekor seviyelere ulaşmıştır. Şüphesiz bu durumun ortaya çıkışında taraflar arasında oluşan yakınlaşma ve işbirliği süreçlerinin payı yüksektir. Stratejik ortaklık düzeyinde gelişen Azerbaycan-İsrail ilişkileri ihracat verilerine yansımış ve özellikle petrol ve petrol ürünleri ihracatının artışı grafikteki yüksek seyrin en önemli etkeni olmuştur. 2020 yılına gelindiğinde ihracat oranlarında görülen düşük seyrin ortaya çıkmasında ise hiç şüphesiz tüm dünyayı etkileyen Covid-19 pandemisinin payı yüksektir.

³⁷ Cankara ve Cankara, agm, s.8.

³⁸ <https://stat.gov.az/menu/6/>

Söylenilenler doğrultusunda Azerbaycan'ın jeopolitik ve jeostratejik konumuyla birlikte sahip olduğu geniş enerji kaynakları, enerji güvenliği başta olmak üzere pek çok sektörde İsrail'le arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Henüz Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından petrol ihraç ettiği ülkeler sıralamasında üst sıralarda yer alan İsrail, İlham Aliyev döneminde geliştirilen stratejik ortaklık süreci kapsamında siyasi ilişkilerin yanı sıra ekonomik ve ticari ilişkilerdeki konumunu giderek güçlendirmiştir. Öyle ki 2020 yılı istatistikleri verilerine göre İsrail, Azerbaycan'ın petrol ihraç ettiği ülkeler sıralamasında İtalya, Yunanistan, Hırvatistan ve Hindistan'ın ardından beşinci sırada yer alırken,³⁹ aynı yılın rakamlarına göre Azerbaycan'ın genel ithalatında otuzuncu, genel ihracatında ise dördüncü büyük ortağı olarak konumlanmıştır.⁴⁰

2.2. Askeri İlişkiler Bağlamında Savunma ve Güvenlik İşbirliği Süreçleri

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından İsrail'le olan siyasi ve ekonomik ilişkilerinin yanı sıra askeri ve güvenlik ilişkileri de sürekli olarak ivme kazanmış ve stratejik ortaklığa gidilen süreçte bu alanlardaki işbirliği önemli bir rol üstlenmiştir. Nitekim Azerbaycan ve İsrail, soğuk savaş sonrası gelişen bağlarını askeri ve güvenlik alanlarında işbirliğini ve istihbarat bilgisi alışverişini kapsayacak şekilde genişletmiştir. Özellikle terörle mücadele ve sınır güvenliği konularında Azerbaycan'la işbirliğini benimseyen İsrail istihbarat ajanları, bölgedeki aşırı İslamcı örgütler hakkında istihbarat toplama ve Azerbaycan'ın komşularının, özellikle İran'ın, asker konuşlandırmalarını izleme çabasında bulunmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, Azerbaycan'ın İsrail ile stratejik ortaklığı İran için bir endişe kaynağı olduğundan, İran rejimi bu ilişkiyi bozmak için Azerbaycan'a sızma, Yahudi ve İsrail destekli ticari ve kültürel mekânları hedef alma ve Azerbaycan toplumunda İsrail ile ilişkilerin iç güvenliği engellediğine dair bir algı oluşturma kampanyası yürütmüştür.⁴¹

³⁹[https://oec.world/en/profile/bilateralproduct/crudepetroleum/reporter/aze#:~:text=The%20main%20destination%20of%20Crude,%2C%20and%20Israel%20\(%24434M](https://oec.world/en/profile/bilateralproduct/crudepetroleum/reporter/aze#:~:text=The%20main%20destination%20of%20Crude,%2C%20and%20Israel%20(%24434M)

⁴⁰ <https://stat.gov.az/menu/6/>

⁴¹ Murinson, *age*, s.21.

İlk olarak 1992 yılında Azerbaycan ve İsrail arasında aktarılmasız uçuşların başlamasıyla Azeri istihbaratçıların İsrail tarafından eğitilmesi için işbirliği geliştirilirken⁴², Dağlık Karabağ Savaş esnasında İsrail tarafından Azerbaycan'a Stinger füzelerinin verilmesi ve İsrail Başbakanı Netanyahu'nun 1997 yılında Bakü'ye resmi olmayan ziyareti ile iki ülke arasındaki askeri ilişkiler yeni bir aşamaya girmiştir. Ziyaretin ardından taraflar arasında bir silah antlaşması imzalanırken, İsrail'in, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerini modernize etmesi için Azerbaycan ile daha yakın ilişkiler geliştirmesi kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda İsrail ordusu, Azerbaycan'a askeri uçak, ağır silahlar, top, tanksavar ve piyade silahlarının önemli bir tedarikçisi olmuştur.⁴³

11 Eylül saldırılarının ardından küresel çapta terörizmle mücadelede karşı ABD'nin yanında yer alan Azerbaycan bir taraftan güvenlik işbirliği bağlamında Afganistan ve Irak'taki Amerikan askeri harekâtları için hava koridoru desteği sağlarken, diğer taraftan da İsrail'le güvenlik ve savunma alanlarında işbirliğini hızlandırmıştır. Bu bağlamda 2001 yılında Azerbaycan'ın önemli stratejik noktalarından biri olan Bakü'deki Bina havaalanı için güvenlik çiti inşa edilmesi ve güvenlik personelinin eğitilmesi amacıyla İsrail güvenlik firması Magal Systems'la bir sözleşme imzalanmıştır.⁴⁴ Ayrıca ABD'nin daha önce çıkardığı Özgürlüklere Destek Yasası'nın Dağlık Karabağ Savaşı nedeniyle Azerbaycan'ın hariç tutulmasına neden olan 907. Ek Maddesi de 2002 yılında kaldırılmış, bu durum hem ABD hem de İsrail'le olan askeri ve güvenlik ilişkilerine olumlu yansımıştır.⁴⁵

Bahsedilenlerden de anlaşılacağı üzere Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından sürekli gelişen Azerbaycan-İsrail askeri ilişkileri, 2003 yılında İlham Aliyev'in iktidara gelmesinin ardından yeni bir ivme kazanmıştır. Bu bağlamda 2004 yılında her iki ülke basınında Türkiye ve İsrail'in Azerbaycan ordusunda Sovyet menşeli teçhizatın modernizasyonu için ortak müzakereler yürüttüğü ve İsrail'in Türkiye üzerinden Azerbaycan'a silah sistemleri tedarikinde bulunduğu ileri sürülürken,⁴⁶ 2007 yılının Şubat

⁴² Bülent Aras, *Post-Cold War Realities: Israel's Strategy In Azerbaijan and Central Asia*, *Middle East Policy*, c.5, S.8, 1998, s.68-76.

⁴³ Michael B. Biskhu, *The South Caucasus Republics and Israel*, *Middle Eastern Studies*, c.45, S.2, 2009, s.295-314.

⁴⁴ Murinson, *age*, s.22.

⁴⁵ Yesevi, *agm*, s.145-146.

⁴⁶ Bourtman, *agm*, s.49.

ayında Wikileaks tarafından sızdırılan bir belgede taraflar arasında yılın ilk ayında iki askeri antlaşma imzalandığına değinilmiştir.⁴⁷

Bunlara ek olarak, 2008 yılında İsrail istihbarat servislerinin yardımıyla Hizbullah hücrelerinin üyelerinin karıştığı bir terör saldırısı Azerbaycan tarafından engellenmiştir. Saldırının ardından Azerbaycan medya kuruluşlarına göre, örgüt üyesi altı kişi Gabala füzesavar radar istasyonu (Güney Kafkasya'daki en büyük füzesavar savunma istasyonu) ve İsrail'in Bakü'deki Büyükelçiliği de dâhil olmak üzere Azerbaycan'daki çeşitli stratejik noktalara saldırı planlamakla suçlanmıştır. Gerçekleştirilen soruşturma sırasında, Azerbaycan'da tutuklanan terör hücrelerinin liderlerinin El Kaide ve Hizbullah terör ağlarıyla daha önce bağlantıları olan Lübnan vatandaşları olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda 1990'lı yıllar boyunca Azerbaycan-İran sınırı boyunca elektronik istihbarat istasyonları (ELINT) inşa eden İsrail, bu olayın ardından sınırı izlemek için Azerbaycan'a insansız hava araçları tedarik edileceğini belirtmiştir. Aynı yılın Ağustos ayında yaşanan Rus-Gürcü Savaşı'nın ardından ise güvenlik endişesi yaşayan Azerbaycan'ın T-72 tank filosunun yenilenmesi amacıyla İsrail merkezli Elbit Systems şirketiyle 56 milyon dolarlık bir sözleşme imzalanmıştır.⁴⁸

2009 yılından itibaren gelişen stratejik ortaklık bağlamında Azerbaycan-İsrail ilişkileri savunma ve güvenlik alanında işbirliğinin genişletilmesiyle yeni bir ivme kazanmıştır. Aynı yıl İsrail Başbakanı Şimon Peres tarafından gerçekleşen Bakü ziyaretinin ardından yapılan basın toplantısında Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev ikili ilişkilerin güvenlik boyutuna değinmiştir. Ayrıca ziyaret esnasında İsrail'e ait Elta şirketi ile Azerbaycan'ın uydu sisteminin geliştirilmesi kararlaştırılırken, her iki taraf insansız hava araçları ve keşif araçlarının üretimi için Azerbaycan'da bir tesis inşa edilmesi hususunda anlaşmaya varmıştır.⁴⁹

Taraflar arasında gelişen askeri ilişkiler bağlamında 2011 yılında önemli bir atılım gerçekleştirilerek İsrail'e ait Aeronautics adlı savunma şirketi tarafından Azerbaycan'da insansız hava araçlarının üretilmesi amacıyla bir fabrika kurulmuştur. Dünya Ekonomik Forumu'nda bir araya gelen Aliyev ve Peres'in temaları kapsamında Azerbaycan-İsrail askeri ilişkilerinin daha ileri boyutlara taşınması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda 2012 yılından itibaren

⁴⁷ Ülğül, agm, s.102.

⁴⁸ Murinson, age, s.22.

⁴⁹ Abilov, agm, s.159.

İsrail güvenlik şirketleri tarafından Azerbaycan ordusu modernize edilmeye çalışılırken, aynı yıl Şubat ayında imzalanan bir silah antlaşmasıyla İsrail Havacılık ve Uzay Sanayii tarafından Azerbaycan'a yaklaşık 1.6 milyar dolar tutarında silah ve askeri teçhizat desteği sağlanmıştır.⁵⁰ Bunun yanı sıra antlaşma kapsamında Azerbaycan tarafından İsrail'den füzeler, insansız hava araçları ve tank-savarların tedarik edilmesi planlanırken, Azerbaycan Savunma Bakanı bu silahların İran'a karşı saldırı için kullanılmayacağına vurgu yapmıştır.⁵¹ Gerek 2008 gerekse 2012 yılında taraflar arasında gerçekleştirilen silah ticaretinin hacmi stratejik ortaklığın düzeyini ortaya koymuştur.

Öte yandan taraflar arasında gerçekleştirilen karşılıklı resmi ziyaretler bir yandan diplomatik ilişkilerin seyrini olumlu etkilerken, bir yandan da askeri ilişkilerin gelişimine katkıda bulunmuştur. Nitekim İsrail Dışişleri Bakanı Avigdor Lieberman 23 Nisan 2012'de Azerbaycan'ı ziyareti sırasında sadece Azerbaycan ile yakın ve derin ilişkiler sürdürme arzusunu dile getirmekle kalmayıp, aynı zamanda İsrail'in Azerbaycan'ın güvenliğine olan bağlılığına değinmiştir.⁵² Benzer şekilde 2014 yılının Eylül ayında Azerbaycan'a resmi bir ziyaret gerçekleştiren İsrail Savunma Bakanı Moshe Ya'alon taraflar arasında gelişen askeri ve güvenlik ilişkilerinin önemine değinmiştir.⁵³ Askeri harcamalarını giderek artıran Azerbaycan tarafından sahil güvenlik için aynı yıl çok sayıda devriye gemisi ve sahil güvenlik botu da İsrail'den tedarik edilmiştir.⁵⁴ Nitekim Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü, Azerbaycan'ın askeri harcamalarda dünyanın birçok ülkesini geride bırakarak 2004'ten 2014'e % 493'lük bir artış kaydettiğini bildirmiştir.⁵⁵

2016 yılının Aralık ayında Netanyahu tarafından Azerbaycan'a gerçekleştirilen ziyaret kapsamında ise Azerbaycan'ın İsrail'den yaklaşık 5 milyar dolar civarında silah ve askeri teçhizat temin ettiği ileri sürülmüştür. Bu bağlamda İsrail'in Yahudi, Azerbaycan'ın ise Müslüman bir ülke olarak birlikte çalışarak örnek teşkil ettiklerini ifade eden İsrail Başbakanı, ikili ilişkilerin siyasi ve

⁵⁰ Cnaan Liphshiz, "Armenian Leader Accuses Israel of Aiding 'Genocide' Against His People" *The Times Of Israel*, Ekim 19, 2020, <https://www.timesofisrael.com/armenian-leader-accuses-israel-of-aiding-genocide-against-his-people/>

⁵¹ Timuçin Kodaman ve Esme Özdaşlı, *Stratejik Ortaklık Kavramı Bağlamında İsrail Azerbaycan İlişkileri*, Orion Kitabevi, Ankara, 2016, s.224.

⁵² Murinson, *age*, s.24.

⁵³ Cankara ve Cankara, *agm*, s.7.

⁵⁴ İbrahimli, *age*, s.82.

⁵⁵ Murinson, *age*, s.24.

ekonomik boyutunun yanı sıra askeri işbirliğinin önemine de değinmiştir. Bu bağlamda İsrail'in Azerbaycan'la artan işbirliğinin çeşitli alanlara yayıldığına vurgu yapan Netanyahu, İsrail'in kendi bölgesinde bulamadığı dostluk ilişkisini Azerbaycan'la geliştirmeye çalıştığını belirtmiştir.⁵⁶ Netanyahu'nun ziyaretinin ardından Azerbaycan Savunma Sanayisi Bakanı Yaver Camalov, İsrail'den insansız hava araçları temin edileceğine ilişkin açıklamalarda bulunurken, Azerbaycan Savunma Bakanı Zakir Hasanov tarafından Tel Aviv'e resmi bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. Ziyareti kapsamında çeşitli görüşmelerde bulunan Hasanov, İsrail Savunma Bakanı ile bir araya gelerek ikili askeri ilişkileri değerlendirmiştir.⁵⁷

Azerbaycan'ın İsrail'den temin ettiği silahlar 2016 yılı ve sonrasında Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmalarda yoğun biçimde kullanılmıştır. Ermenilerle yaşanan çatışmalar kapsamında İsrail'den temin edilen insansız hava araçlarını da kullanan Azerbaycan bu anlamda önemli bir üstünlük sağlamıştır. Buna karşın, her ne kadar İran Azerbaycan'ın İsrail'le olan yakınlaşmasını kendisine yönelik bir tehdit olarak ileri sürse de Azerbaycan-İsrail askeri işbirliği süreci 2016 yılından itibaren de kesintisiz bir şekilde ilerlemiştir. Nitekim İsrail'den temin edilen silahların İran'a karşı kullanılmayacağını her defasında belirten Azerbaycan Yönetimi, Rusya'nın Ermenistan'a yönelik güçlü askeri desteğine karşı bu durumu bir koz olarak değerlendirmiştir.⁵⁸

İstihbarat paylaşımı kapsamında da İsrail tarafından Azerbaycan'a önemli ölçüde destek sağlanmıştır. Her iki taraf başta ortak tehditlerin bertaraf edilmesi olmak üzere, istihbarat toplanması, toplanan istihbarat bilgilerinin incelenmesi, özellikle İran sınırı boyunca gerekli önlemlerin alınması ve gözlem tesislerin oluşturulması gibi hususlarda işbirliği çabasında bulunmuştur. İsrail tarafından Azerbaycan'ın sınır güvenliğinin sağlanmasına yönelik tedarik edilen insansız hava araçlarının özellikle İran'a yönelik gözetleme amacıyla kullanıldığı görülmüştür.⁵⁹

Azerbaycan ve İsrail arasındaki gelişmiş askeri ilişkilerin boyutu 2020 yılında yaşanan Dağlık Karabağ Savaşı esnasında da bir kez daha açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. Öyle ki savaş esnasında

⁵⁶ Yesevi, agm, s.149-150.

⁵⁷ Joshua Kucera, "Azerbaijan Announces Deal With Israel To Buy Iron Dome" *Eurasianet*, Aralık 18, 2016, <http://www.eurasianet.org/node/81721>

⁵⁸ İbrahimli, *age*, s.84.

⁵⁹ Erdoğan, agm, s.36.

Azerbaycan tarafından İsrail üretimi uzun menzilli hava saldırı füzelerinin ve geliştirilmiş roketlerin yoğun biçimde kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca savaş esnasında İsrail yapımı dron ve insansız hava araçlarının tedarik edilmesi taraflar arasında gerçekleştirilen işbirliğinin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Bunlara ek olarak, savaşın ardından Azerbaycan halkı tarafından yapılan kutlamalarda İsrail bayraklarının dalgalanması taraflar arasında gelişen dostluk sürecinin bir yansıması olarak görülmüştür.⁶⁰

Taraflar arasındaki askeri ilişkilere yönelik güncel verileri ortaya koyan ve Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü tarafından hazırlanan “Uluslararası Silah Transferleri” adlı rapora göre 2017-2021 yılları arasında İsrail, küresel silah ihracatında ABD, Rusya, Fransa, Çin, Almanya, İtalya, Birleşik Krallık, Güney Kore ve İspanya’nın ardından onuncu sırada yer alırken; Azerbaycan İsrail’in silah ihraç ettiği ülkeler arasında Hindistan’ın ardından ikinci sırada yer almıştır. Bahsi geçen rapora göre Azerbaycan aynı dönemde, küresel silah ithalatında otuz yedinci sırada yer alırken; İsrail, Azerbaycan’ın silah ithal ettiği ülkeler arasında ilk sırada yer almıştır.⁶¹

Sonuç

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından Güney Kafkasya’da oluşan güç boşluğundan faydalanan İsrail gerek jeopolitik konumu gerekse sahip olduğu zengin enerji kaynakları açısından stratejik öneme sahip Azerbaycan ile yakın ilişkiler geliştirmiştir. Nitekim Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından İsrail tarafından tanınması ile geliştirilen ikili ilişkiler Haydar Aliyev döneminde olgunlaşırken, 2003 yılından beri ülkeyi yöneten İlham Aliyev döneminde daha da ilerletilerek stratejik ortaklık boyutuna ulaşmıştır.

İlham Aliyev döneminde İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin giderek daha fazla geliştirilmesinde karşılıklı üst düzey diplomatik ziyaretlerin artması, ekonomik ve ticari ortaklığın ileri boyutlara ta-

⁶⁰ Shaan Shaikh, “The Air And Missile War In Nagorno-Karabakh: Lessons For The Future Of Strike And Defense” *Center For Strategic & International Studies*, Aralık 8, 2020, <https://www.csis.org/analysis/air-and-missile-war-nagorno-karabakh-lessons-future-strike-and-defense>

⁶¹ Pieter D. Wezeman, Alexandra Kuimova ve Siemon T. Wezeman, “Trends In International Arms Transfers, 2021” *Stocholm International Peace Research Institute*, Mart 31, 2022 <https://www.sipri.org/publications/2022/sipri-fact-sheets/trends-international-arms-transfers-2021>

şınması, savunma ve güvenlik işbirliğinin ilerletilmesi gibi faktörler önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmalarda İsrail tarafından Azerbaycan'a sağlanan destek ve İran'a karşı ortak bakış açıları iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimine ivme kazandırmıştır.

İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin karşılıklı gelişimi her iki ülkeye de pek çok husus bakımından yarar sağlamıştır. Bu bağlamda İsrail'in özellikle savunma sanayi alanında Azerbaycan'a verdiği destek önemli ölçüde artarken, Azerbaycan da İsrail'e önemli ölçüde ihtiyaç duyduğu petrolü aktarmıştır. Bu durum iki ülkenin özellikle karşılıklı dış ticaret dengesinin İlham Aliyev dönemi boyunca yukarı yönlü ivme göstermesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca 2020 yılına gelindiğinde İsrail, Azerbaycan'ın ticaret ortakları arasında üst sıralarda konumlanmıştır.

Bunların yanı sıra iki ülke arasındaki derin ilişkiler 2020 yılı itibarıyla İsrail'in Körfez ülkeleriyle başladığı yakınlaşma süreci açısından da önem kazanmıştır. Ayrıca 2020 yılında yaşanan Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'a yoğun bir biçimde destek sağlayan İsrail, ikili ilişkilerin stratejik boyutunu her daim ön planda tutmuştur. Hatta İsrail tarafı Azerbaycan'ın Tel Aviv'de bir Büyükelçilik buldurması konusunu da giderek daha fazla dillendirmiştir. Her ne kadar Tel Aviv'de bir temsilcisi bulunmasa da 2020 yılına kadar olan süreçte Azerbaycan'ın İsrail ile olan ilişkileri pek çok ülkeye göre daha yakın ve çok boyutlu bir biçimde gelişim göstermiştir.

KAYNAKLAR

- ABBASOV, Shahin, "Azerbaijan: Israel Diplomatic Trip Tweaks Tehran" *Eurasianet's Weekly*, Mayıs 1, 2013. <https://eurasianet.org/azerbaijan-israel-diplomatic-trip-tweaks-tehran>
- ABILOV, Shamkhal, "The Azerbaijan-Israel Relations: A Non-Diplomatic But Strategic Partnership", *OAKA*, c.4, S.8, 2009, s.147-167.
- AGAYEVA, Shabnam. "Baku Discusses Azerbaijani-Israeli Relations" *Trend News Agency*, Kasım 10, 2011. <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/1955088.html>
- ARAS, Bülent, "Post-Cold War Realities: Israel's Strategy In Azerbaijan and Central Asia", *Middle East Policy*, c.5, S.8, 1998, s.68-76.

- AZIZOV, Eldar, “Azerbaycan ve İsrail İktisadi Emekdaşlığın Genişlendirilmesi ile Bağlı Meseleleri Müzakire Edir” *Interfax-Azerbaycan*, Haziran 1, 2018. <http://interfax.az/print/735325/az>
- BHATTACHARJEE, Dhrubajyoti, “Israel and Azerbaijan Relation: A Strategic Compulsion” *Indian Council Of World Affairs*, Ocak 4, 2017. https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=5042&lid=771
- BISKHU, Michael B., “The South Caucasus Republics and Israel”, *Middle Eastern Studies*, c.45, S.2, 2009, s.295-314.
- BOURTMAN, Ilya, “Israel and Azerbaijan’s Furtive Embrace”, *Middle East Quarterly*, c.13, S.3, 2006, s.47-57.
- CANKARA, Pınar Özden ve CANKARA, Yavuz, “İran ve Ermenistan Gölgesinde İsrail’in Azerbaycan ile Stratejik İlişkileri”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, c.7, S.13,2022, s.1-21.
- CHOSSUDOVSKEY, Michel, “The War on Lebanon And The Battle For Oil” *Global Research*, Eylül 26, 2006. <https://www.globalresearch.ca/the-war-on-lebanon-and-the-battle-for-oil/2824>
- COHEN, Ronen A. ve LEV Tzvi, “Azerbaijan’s State Building Power As a Reflection of Israel-Iran Hostility” *British Journal of Middle Eastern Studies*, Haziran 11, 2021. <https://doi.org/10.1080/13530194.2021.1937516>
- ÇİÇEKÇİ, Ceyhun, “İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Işığında İsrail-Azerbaycan İlişkileri”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, c.23, S.2, 2021, s.267-285.
- ERDOĞAN, İbrahim, “Farklılıktan Stratejik İşbirliğine Azerbaycan-İsrail İlişkileri”, *OAKA*, c.8, S.15, 2013, s.20-44.
- FRISKE, Gavriel, “Defense minister makes unannounced visit to Azerbaijan” *Times of Israel*, Eylül 10, 2014. <https://www.timesofisrael.com/defense-minister-makes-unannounced-visit-to-azerbaijan/>
- İBRAHİMLİ, Araz, *İran Ekseninde Azerbaycan-İsrail İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2017.
- KARADAĞ, Sinem, “İran ve İsrail’in Transkafkasya Politikaları: Azerbaycan’ın Rolü”, *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, c.4, S.1, 2021, s.53-72.

- KEINON, Herb, “Azerbaijan: “We Have Closed Deal To Buy Israel’s Iron Dome Missile System” *The Jerusalem Post*, Aralık 18, 2016. <http://www.jpost.com/Israel-News/Politics-And-Diplomacy/Azerbaijan-We-have-closed-deal-to-buy-Israel-iron-dome-missile-system-475732>
- KODAMAN, Timuçin ve ÖZDAŞLI, Esmе, *Stratejik Ortaklık Kavramı Bağlamında İsrail Azerbaycan İlişkileri*, Orion Kitabevi, Ankara, 2016.
- KUCERA, Joshua. “Azerbaijan Announces Deal With Israel To Buy Iron Dome” *Eurasianet*, Aralık 18, 2016. <http://www.eurasianet.org/node/81721>
- LINDENSTRAUSS, Gallia M, Israel-Azerbaijan: Despite The Constraints A Special Relationship, *Strategic Assessment*, c.17, S.4, s.69-79.
- LIPSHIZ, Cnaan, “Armenian Leader Accuses Israel of Aiding ‘Genocide’ Against His People” *The Times Of Israel*, Ekim 19, 2020, <https://www.timesofisrael.com/armenian-leader-accuses-israel-of-aiding-genocide-against-his-people/>
- MELMAN, Yossi, “Iranian Adversary Reveals It Bought \$5 Billion Of Weapons From Israel” *The Jerusalem Post*, Aralık 13, 2016. <http://www.jpost.com/Israel-News/Politics-And-Diplomacy/Israel-looking-to-sell-missile-defense-systems-to-Azerbaijan-475242>
- MURINSON, Alexander, *The Ties Between Israel and Azerbaijan*, The Begin-Sadat Center For Strategic Studies, Ramat Gan, 2014.
- OSTAPENKO, Elena, “Azerbaijan Is A Special Country I Know I Can Trust In- Interview With Israeli President Shimon Peres”, *Trend News Agency*, Haziran 25, 2009. <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/1493806.html>
- PERRY, Mark, “Israel’s Secret Staging Ground” *Foreign Policy*, Mart 28, 2012. <https://foreignpolicy.com/2012/03/28/israels-secret-staging-ground/>
- SHAIKH, Shaan, “The Air And Missile War In Nagorno-Karabakh: Lessons For The Future Of Strike And Defense” *Center For Strategic & International Studies*, Aralık 8, 2020. <https://www.csis.org/analysis/air-and-missile-war-nagorno-karabakh-lessons-future-strike-and-defense>
- ÜLGÜL, Murat, İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri 2009-2015, *Gümüşhane Üniversitesi*

Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 2016, c.7, S.16, s.99-118.

WEZEMAN, Pieter D., Alexandra Kuimova ve Siemon T. Wezeman. "Trends In International Arms Transfers" *Stocholm International Peace Research Institute*, Mart 31, 2021. <https://www.sipri.org/publications/2022/sipri-fact-sheets/trends-international-arms-transfers-2021>

YESEVİ, Çağla Gül, "Güvenikleştirme Teorisi Açısından İsrail'in Türk Dünyası Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c.115, S.227, 2017, s.133-162.

[https://oec.world/en/profile/bilateralproduct/crudepetroleum/reporter/aze#:~:text=The%20main%20destination%20of%20Crude,%2C%20and%20Israel%20\(%24434M](https://oec.world/en/profile/bilateralproduct/crudepetroleum/reporter/aze#:~:text=The%20main%20destination%20of%20Crude,%2C%20and%20Israel%20(%24434M)

<https://stat.gov.az/menu/6/>

ISBN: 978-605-2271-54-4